

GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi

Journal of Social Sciences Research

Yıl/Year: 2009

Cilt/Volume: 4

Sayı/Issue: 2

ISSN.1306-732X

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Kamu Bütçeleme Sistemleri ve Çok Yıllı Bütçeleme.....	1-23
<i>Hayrettin Tülaykan</i>	
Tarımsal Verimlilik ve Türkiye'deki Durum: Tarımsal Verimliliğin Artırılmasına Dönük Tedbirler Üzerine Bir İnceleme.....	24-40
<i>A. Meral Uzun</i>	
360 Derece Geri Bildirim ve Gelir İdaresi Başkanlığında 360 Derece Geribildirim Sisteminin Uygulanabilirliği Üzerine Bir Araştırma.....	41-73
<i>Kadir Ardic & Halit Çiçekle Güner Çöl</i>	
Aksak Rekabetin Önlenmesinde Devletin Rolü.....	74-93
<i>Nazım Öztürk & Yüksel Bayraktar</i>	
İngiliz Romanının Doğuşu ve Gelişimi.....	94-119
<i>Ali Güneş</i>	
18.Yüzyıl Tezkirelerinde Şairlerin Mahlaslarına Göndermeler.....	120-128
<i>Bahir Selçuk</i>	
İlhan Berk'in Şiirlerinde İstanbul Teması.....	129-149
<i>Nurullah Ulutaş</i>	
Koca Râgıb Paşa'nın Şiirlerinde Sebki-Hinçî Tesiri.....	150-169
<i>Beyhan Kasık</i>	
Klasik Şiirimizde Ölüm Teması ve Ölümle İlgili Bazı Adetler.....	170-188
<i>Ömer Savran</i>	
Edebiyat Kuramları Açısından Bir Zengin Metin Olarak "Şeftali Bahçeleri".....	189-198
<i>Zekeriya Başkal</i>	
Denetim Sürecinde İlköğretim Okul Müdürlerinin Değerlendirilme Formu Üzerine Değerlendirme.....	199-212
<i>Naif Yıldırım</i>	
Cografya Öğretmenlerinin Öğretim Teknolojileri ve Materyalleri Kullanma Düzeyleri.....	213-228
<i>Ömer Faruk Sönmez & Hayati Çavuş & Zihni Meray</i>	
Yerel Yönetimlerde Halk Katılımı Tokat İl Merkezinde Uygulamalı Bir Çalışma.....	229-247
<i>Ahmet Özkiraz & Halim Emre ZEREN</i>	

Kamu Bütçeleme Sistemleri ve Çok Yıllı Bütçeleme

Hayrettin TÜLEYKAN^a

Özet

Bu çalışmada tarihi gelişim sürecinde bütçe sistemleri ve Orta Vadeli Harcama Sistemine dayalı Çok Yıllı Bütçeleme Sistemi teorisi incelenecektir.

Bütçeleme sistemleri tarihi akış içerisinde devlet yapısında meydana gelen paradigma değişimine bağlı olarak değişmiş ve gelişim göstermiştir. Tarihi süreçte bütçeler para, insan ve muhasebe gibi girdi kaynaklı hazırlanmaktaydı. Özellikle son yirmi yılda OECD ülkelerinde, çıktı odaklı olarak gelişmeye başlamıştır.

Orta vadeli harcama sistemi kamu harcamalarını ve gelirlerini çok yıllık perspektifte düzenleyerek uzun vadede kamu kesiminin alacağı pozisyonu taahhüt etmektedir. Bunun yanında kamu kesimini uygulamalarını düzenleyici ve politikalarının devamlılığını sağlayıcı bir fonksiyon icra etmektedir. Ayrıca kamu kesiminde kaynakların belirlenen önceliklere göre tahsisini kolaylaştırmakta mali disiplinin sağlanmasına katkı sağlamaktadır. Bu sebeple çok yıllık bütçeleme bütçe sistemlerinde yaşanan sorunların üstesinden gelebilmek için son yıllarda dünyada yaygın uygulama alanı bulmuştur.

Çok yıllık bütçeleme üç temel yapı üzerine kurulmuştur. Birincisi, makroekonomik yapıyla tutarlı bir şekilde kamu harcamalarının yukarıdan aşağıya doğru (top-down) doğru tahmin edilmesidir, İkincisi, devam eden ve planlanan faaliyet ve projelerin maliyetlerinin aşağıdan yukarıya doğru tahmin edilmesidir, Üçüncüsü, toplam kaynak ve maliyetlerin karşılaştırılmasıdır. Çok yıllık bütçeleme ile mali disiplin, stratejik önceliklerin belirlenmesi ve kaynak tahsisinin buna uygun yapılması, sürdürülebilir makro ekonomik denge ve mali saydamlığın sağlanması hedeflenmiştir, Ayrıca stratejik planlamayla birlikte yapılması planlanarak uzun vadeli bakış açısının bütçelemeye yansıtılması öngörülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kamu Bütçeleme Sistemleri, Çok Yıllı Bütçeleme, Mali Disiplin,

Public Budgeting System And Multi Year Budgeting

Abstract

In this article, budgeting system in the course of historical development and Multi Year Budgeting System based on the Middle Term Expenditure System will be evaluated.

Budgeting systems have changed and improved with the paradigm changes that occurred in state structures in the historical course. The budgets had focused on incomes

---

^a Arş.Gör.Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İ.İ.B.F., Maliye Bölümü, tuleykan@gop.edu.tr, Tokat.

like money, human and accounting in the historical continuum. They have become output oriented in OECD countries in the last twenty years.

Middle term expenditure system gives an undertaking about the position that will be taken by public sector in the long-term by organising the public expenditures and income with multiple year perspective. In addition to that it has a function to organise the practices and policies of public sector. Furthermore, it contributes to maintain fiscal discipline and facilitates allocation of resources according to priorities in the public sector. For these reasons, multi year budgeting gained popularity among budgeting systems in recent years as a tool to overcome problems.

Multi year budgeting is based on three main structures. First, estimating public expenditures from top-down in consistency with macroeconomic structure. Secondly, estimating costs of ongoing and planned activities from top-down. Third, comparing total sources and costs. With multi year budgeting, it has been aimed to maintain fiscal discipline, determine strategic priorities and make resource allocation accordingly, maintain a sustainable macroeconomic balance and fiscal transparency. Besides it has been planned to reflect long-term view on budgeting by applying it with strategic planning.

Keywords: Public Budgeting Systems, Multi Year Budgeting, Fiscal Discipline

Giriş

Geçen asırda devletin faaliyetlerinin artması kamu harcamalarının dolayısıyla kamu ekonomisinin ekonomi üzerinde nispi ağırlığının artmasına sebep olmuştur. Devletin ekonomi içindeki fonksiyonunu ve rolünü ortaya koyan kamu ekonomisi bütçe ile somut bir yapıya bürünmektedir. Siyasi, hukuki ve mali bir metin olan bütçe belirli bir zaman aralığı için iktidarda olan siyasi idarenin tercih ve tasarruflarını yansıtmaktadır. Mali büyüklüğü artan kamu ekonomisi, bütçeler vasıtasıyla doğrudan veya dolaylı biçimde özel kesim faaliyetlerini de etkilemektedir. Esas itibariyle bütçe hem ekonomide meydana gelen gelişmeleri etkileyen hem de ekonomide meydana gelen gelişmelerden etkilenen bir yapıya sahiptir. Bu kamu ekonomisinin hacmi ve sınırlarının ne olması gerektiği sorusunun hep gündemde olmasına sağlamaktadır.

Ülkemizde bütçe kelimesi ilk olarak Tanzimat'tan sonra 1855 yılında hazırlanan bütçe nizamnamesinde başlıkta kullanılmakla beraber, nizamnamenin metninde “muvazene defteri” olarak yer almıştır. Bütçe kavramı yerine; Muvazene (denge) Defteri, Muvazene-i Maliye, Muvazene-i Umumiye kavramları da kullanılmıştır.

1862 tarihli Fransız Kamusal Muhasebe Kanununda bütçe, devletin ve aynı esaslara göre idare edilen kamu kuruluşlarının yıllık gider ve gelir

tahminlerini öngörüp yasalaştıran bir kanundur şeklinde ifade edilmektedir(Schick, 2002:20). 5018 sayılı kanuna göre bütçe “ *belirli bir dönemdeki gelir ve gider tahminleri ile bunların uygulanmasına ilişkin hususları gösteren ve usulüne uygun olarak yürürlüğe konulan belgeyi*” ifade etmektedir. Genel bir deyişle bütçe devletin belli bir dönemde yapacağı masrafları ve toplayacağı gelirleri gösteren ve yasama organından çıkan bir belgedir”(Uluatam, 2003:109).

Özellikle son yirmi yılda bir çok gelişmekte olan ülkede meydana gelen mali krizlerin de etkisiyle günümüz bütçe anlayışı içinde mali disiplini sağlamak, kaynakları önceliklere göre tahsis etmek ve kaynakların daha etkin kullanımını sağlamak gibi prensiplerin ön plana çıktığı görülmektedir (Blöndal, 2001:120). Bu doğrultuda bütçe, kamu sektöründe dönüşümü gerçekleştirmede bir araç niteliği olma özelliği taşımaktadır. Bu çerçevede makro ekonomik politik hedefleri gerçekleştirmeye katkı sağlayacak para programlarının, yapısal reform düzenlemelerinin ve kamu sektörü açıklarının kontrol altına alınmasına yönelik unsurlar ön plana çıkmaktadır. Ayrıca büyüme ve kalkınmanın sağlanması ve gelir dağılımının düzenlenmesinde hükümetin elinde en önemli araç niteliğini taşımaktadır. Kamu ekonomisinin büyümesinin yanında devlet yapısında meydana gelen paradigma değişimi bütçeleme tekniklerinin değişmesini ve gelişmesini sağlamıştır.

1. Bütçe Sistemleri

Tarihi süreçte bütçe sistemlerinin Magna Carta Libertatum (1215) anlaşmasıyla gelirlerin belirlenmesinde halkın önde gelenlerinin krala karşı söz sahibi olmasıyla başladığı kabul edilir. Modern bütçe sisteminin temellerinin ondokuzuncu yüzyılda yine İngiltere’den başlayarak (1822) şekillenmeye başladığı görülmektedir. Bu dönemde bütçeler hükümdarı sınırlandırabilecek bir unsur olmasından ziyade hükümdarın emirleri doğrultusunda kamu personelini bağlayıcı bir güç olduğu kabul edilmiştir.

1.1. Klasik Bütçe Sistemi

İlk oluşturulan bütçe sistemidir. Uzun bir aralıkta ve çeşitli denemeler sonucu şekillenen klasik bütçe sistemi ilk olarak İngiltere’de uygulanmıştır. Klasik iktisatçıların ve maliyecilerin bütçede denklik prensibi ve ekonomide kamunun faaliyetlerinin sınırlı olması fikri her zaman gerçekleştirmek istedikleri temel hedefleri olmuştur. Dolayısıyla bu sistemde bütçenin gelirler ve

harcamalar yönü ve kamusal hizmetlerin kapsamı son derece sınırlı tutulmuştur. Dikkatler üretim faktörleri üzerinde yoğunlaşmış, faaliyetler sonucu elde edilen çıktılar üzerinde durulmamıştır.

Klasik sistemin amacı devlete yön vermek ve bu suretle kamu harcamalarının miktar olarak yasama organınca onaylandığı şekilde gerçekleşip gerçekleşmediğini ortaya koymaktır. Bu sistemde bütçe ödenekleri verilirken yapılacak kamu hizmetlerinin niteliği ve niceliği değil, o hizmeti yapan birim göz önüne alınır. Dolayısıyla önemli olan harcanacak para olup, kaynakların niçin kullanılacağı ya da ne gibi fayda sağlayacağı üzerinde durulmamaktadır (Tügen, 2007:107). Adeta harcanan para kadar hizmet yapıldığı kabul edilir. Dolayısıyla klasik teorisinin aksine harcamalar sürekli artış gösterme eğilimindedir. Bir hizmetin azalması ya da kaldırılması yönünde değerlendirmeler hakkında uygulanmaz.

Bu sistemde kamu idareleri yıl sonunda tasarruflarını merkezi yönetime iade etmektedir. Bir sonraki yıl yeni ödenekler tahsis edilirken bu iade edilen miktar ödenekten düşülerek verildiği için kamu idareleri üzerinde otomatik harcama baskısı oluşmaktadır. Harcamacı kurumların bir sonraki yıl daha az ödenek almamak için aldıkları ödenekten tasarrufa gitmeleri söz konusu olmamaktadır.

1930 buhranından sonra Keynezyen iktisat politikalarının ön plana çıkmasıyla kamu kesiminin nispi ağırlığı artmaya başlamıştır. Klasik bütçe sisteminin artan devlet faaliyetleri ile olumsuz yönleri daha bir belirgin hale gelmiştir. Toplum ihtiyaçlarının büyük bir bölümünün devlet tarafından karşılanmaya başlanması ve gelişen ve değişen yönetim anlayışı modern bütçe sistemlerinin doğuşunun hazırlayıcı sebebi olmuştur.

Performans bütçe, program bütçe ve planlama programlama bütçe sistemi modern bütçe sistemleri olarak adlandırılmaktadır. Bu sistemlerin tanımlaması ve kronolojik sırası arasında tam bir mutabakat yoktur. Bununla beraber klasik bütçeden sonra performans bütçe daha sonra program bütçe ve en sonda planlama- programlama bütçe sisteminin geliştirildiği daha çok kabul görmektedir. Klasik bütçeleme sistemi ilk ve temel bütçeleme sistemi olduğu için kendinden sonra geliştirilen tüm sistemleri etkilemiştir.

1.2. Performans Bütçe Sistemi

Kamu hizmetlerinde maliyet muhasebesi, belirli bir kamu hizmetinin gerçekleştirilmesinde katlanılan bütün maliyet unsurlarının araştırılmasını ve

raporlanmasına ilişkin bir muhasebe sistemidir. Birim maliyet analizinin amacı, hizmeti en kaliteli bir şekilde en ucuza gerçekleştirebilecek iş sürecinin belirlenmesi ve belirli bir kamu hizmetinin birim ürünün için kullanılan girdilerin hesaplanmasıdır (Tosun, 2007:159). Kamunun temel mantığı ile ilgili olarak ölçülebilirlik her zaman mümkün olmadığından programların hesaplanmasında zorluklar yaşanabilmektedir.

Performans bütçe 1949'da ABD'de Hoover Komisyonu Raporuyla bir çok eyalette uygulanmaya başlamıştır. Türkiye'de 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi Kontrol Kanununda yer alan performans esaslı bütçeleme sistemi de performans bütçe gibi performansın ölçülmesini temel almaktadır ve bu bütçe sisteminin daha modern bir versiyonudur.

1.3. Program Bütçe Sistemi

Program bütçe performans bütçe sisteminin başlıca unsurları, uzun dönemli program ve mali plan ile program analizidir. İlk uygulama yeri olan ABD'de program bütçenin temel amacı her Amerikalıya mümkün olan en düşük maliyetle daha iyi bir hayat sağlamak işleri daha hızlı, daha iyi ve daha ucuza yapma yolları bulmak şeklinde belirtilmiştir (Falay, 1979:36). Ülkemizde program bütçe sistemi çalışmaları 1968 yılında başlamış ve tam anlamıyla 1973 yılı bütçesiyle uygulanmaya başlamıştır.

Program bütçe sistemi hizmetler üzerine yoğunlaşır ve hangi hizmet toplumun refahını en yüksek yapar sorusuna cevap arar. Bu sistem kaynakların hizmetlere tahsisi sürecinde karar organına yardımcı olmak ve alınan kararların en uygun değerde gerçekleşmesi için ortaya çıkmıştır. Program bütçe kamu hizmetlerinde toplumun tercihlerini en iyi yansıtacak bileşimin ortaya çıkarılması ve kamu hizmetlerine talebin belirlenmesi şeklinde de tanımlanmaktadır. Diğer ifadeyle herhangi bir işin yerine getirilmesinde tek bir çözüm yolunu kullanmak yerine farklı alternatifler üretmek hangi işin en az maliyetle ve en yüksek faydayla çözeceğini belirleyerek işin çözümünü gerçekleştirmektir (Çetinkaya, 1993:429). Böylece program bütçe sistemi çeşitli hizmet alternatifleri üretir ve seçme imkanı tanır.

Program bütçe performans bütçede olduğu gibi hizmetlerin fonksiyonel sınıflandırmasını bünyesinde barındırmaktadır ve performans bütçeye göre daha geniş bir bütçeyi ifade etmektedir. Sistemde hizmetler ön planda olduğu için hizmet girdileri olan örgüt, personel, araç gereçler önem kazanmaktadır. Yapılacak hizmete göre girdileri değiştirmesi için bir kurum son derece esnek ve

hizmetlere bağlı olarak değişmeye elverişli olmalıdır (Bulutoglu ve Kurtuluş, 1981:58). Program bütçede esas olan ödenekler ile hizmetler arasında bağı kuvvetlendirmek ve bütçenin daha etkin olmasını sağlamaktır.

Program bütçede yönetim maliyet muhasebesi ve hizmet gruplandırması esas alınır (Sevimli, 1999:38). Fonksiyonel sınıflandırmaya göre gruplandırılan hizmetler daha sonra alt programlara ayrılır. Bu alt programlar da faaliyet şeklinde asıl hizmetlere bölünür ve ödeneklendirilir. Böylece sistem ana hizmetlerin tespiti, bu hizmetlere uygun programların oluşturulması ve bu programların icrası için gerekli faaliyetlerin belirlenmesi şeklinde yukardan aşağıya doğru işler.

Sistem, geleneksel bütçe sisteminin sağladığı parasal denetim, performans bütçe sisteminin etkinlik denetimi fonksiyonları yanı sıra, bütçenin stratejik planlama aracı olarak kullanılmasını da sağlamaktadır. Sistem ile çeşitli kamu hizmetlerinin öncelik sırasına göre değerlendirilmesi, belirli kamu hizmetlerinin gerçekleştirilmesi konusunda alternatif hizmet programlarının kantitatif analiz teknikleri ile karşılaştırılması mümkün olmaktadır. Program bütçe sisteminin uygulanmasında maliyet muhasebesi, etkinlik denetimi için zorunludur (Batirel, 1996:51).

1.4. Planlama- Programlama-Bütçeleme Sistemi (PPBS)

Planlama- Programlama-Bütçeleme Sistemi geçen asrın başlarında ABD’de başlayan bütçe reform uygulamaları çerçevesinde program bütçe sisteminin bir devamı olarak geliştirilmiş ve uygulanmıştır. ABD’de 1910’larda mahalli idareler düzeyinde başlatılan reformcu çabaların, 1970’lerde kamusal maliyede ulaştığı son nokta olarak adlandırmak mümkündür (Gürsoy, 1980:178). PPBS program bütçenin plan yapılarak uygulanması şeklidir diyebiliriz ve bazen program bütçe ile PPBS aynı manada kullanılır. İlk olarak özel sektörde uygulamaya konulmuş ve başarılı sonuçlar alınarak daha sonra tüm kamu kesiminde uygulanmaya başlanmıştır (Kara, 1982:10). PPBS kavramı ilk olarak California Üniversitesi başkanı Charles Hitch tarafından geliştirilmiştir (Orhaner, 1999:42). Hem performans bütçenin getirdiği, hem program bütçenin getirdiği özellikleri bünyesinde taşıyan bir sistemdir.

Planlama programlama bütçeleme sisteminde belirli kamu hizmetini üretecek çeşitli alternatiflerin performansı ölçülür, karşılaştırılır ve elde edilecek çıktıların gelecek yıllarda varacağı sonuç ile şimdi katlanılacak maliyetler karşılaştırılarak en verimli en etkin çözüm araştırılır (Alltuğ, 1999:37). Sistem,

çok yıllı bir perspektifte, çıktılar maliyet - fayda analizleri gibi hususlara ağırlık vererek performans bütçeyi; girdiler, bütçenin hazırlanması, alternatif programlar seçimi ve program analizi gibi hususlara ağırlık vererek program bütçeyi içine alır.

Sistemin bileşenleri planlama, programlama ve bütçelemedir. Sistemin ilk aşaması olan planlama uzun vadeli hizmetlerin belirlenmesinden, takip edilecek yolun seçilmesi, programların uygulanmasına kadar olan tüm alanı içine alan bir faaliyettir. Planlama sürecine, uzun vadeli programların oluşturulması, hükümetin ve çeşitli kamu kuruluşlarının alternatif amaçlarının belirlenerek sıralanması, alt programlar ile faaliyetlerin belirlenmesi, programların uygulanabilmesi için gerekli mali kaynakların belirlenmesi, programların uygulanması, sonuçların değerlendirilmesi ile plan ile programların devamlı olarak gözden geçirilerek gerekli değişikliklerin yapılması girmektedir (Dicle, 1973:64).

Programlama büyükten küçüğe sürecin ikinci önemli aşamasıdır. Planlama ile belirlenen hedeflere programlama ile ulaşılır. Programlama belirlenmiş hedeflerin gerçekleştirilebilmesi için gerekli faaliyetlerin ve kaynakların bir araya getirilmesi, alternatif programların değerlendirilmesi ve hedefi en iyi gerçekleştirecek olan alternatifin seçilmesini kapsamaktadır (Tosun, 2007:169). Programlar sınırları net kesin amaçlarla oluşturulur ve belirli hedeflere yöneldiği için yönetimle daha sıkı bir ilişki içerisinde (Edizdoğan, 1998:33). Böylece programlama planlamadan bütçelemeye geçişi hazırlayan bir süreçtir.

Uzun dönemli bir perspektife dayanan planlama ve programlama yıllık bütçeler şeklinde uygulanmaktadır. Plan ve programların yıllık olarak alacağı biçim uygulama şekli bütçelerle belirlenmektedir. Plan ve program ile doğrudan doğruya harcamayı gerektiren seçenekler belirlenirken, bütçe sayesinde plan ve programların uygulanabilmesi için kaynaklar sağlamakta ve bunlar arasında denge bulmaktadır (Coşkun, 1976:74). Bu aşamada maliyetler daha önceki aşamalarda tespit edildiği için bu maliyetler program, alt program, faaliyet şeklinde bütçelenir.

Sistem bir bütünü meydan getiren parçaların, amaca yararlı bir düzen içinde işlemeleri anlamına gelir (Gürsoy, 1980:188). Sistem analizi karar alıcılara işlerini isabetli ve kolayca yerine getirebilmeleri için anlamlı sonuçlar üretmeye yönelik sistemi oluşturan parçalarla beraber bir bütün olarak çeşitli

tekniklerle sistemin ölçülmesi işlemidir. Sistem analizi planların ve seçilen programların ulusal hedeflere uygunluğunun tespitine ve karar organına faaliyetlerini en uygun düzeyde gerçekleştirmesi için bilgi sağlamaya yöneliktir.

1.5. Sıfır Tabanlı Bütçe Sistemi

Sıfır tabanlı bütçeleme sistemi ilk olarak 1924 yılında İngiliz bütçe uzmanı E. Hilton Young tarafından ortaya atılmıştır. Young bütçede artık anlamını kaybeden her hangi bir maddenin, bir sonraki bütçe döneminde de belli oranda tahminde bulunularak varlığını sürdürmesinin doğru olmadığını ileri sürmüştür (Tügen, 2007 :92). Ancak bu anlayış modern manada bütçe sistemi olarak diğer modern bütçeleme sistemleri gibi ABD’de ortaya çıkmıştır.

Yeni baştan bütçeleme olarak da ifade edilen bu sistemin esas faaliyetlerin her seferinde ilk defa yapılıyor kabul edilmesi ve yeni baştan değerlendirilmesidir. Her yılın bütçesi kendi içinde değerlendirilmekte geçmiş yılların bütçeleri sıfır kabul edilip, politikaları dikkate alınmamaktadır. Sistem geniş çapta dokümana, büyük büro çalışmasına ve yüksek harcamaya ihtiyaç göstermektedir (Akdoğan, 2007:311).

Sıfır tabanlı bütçeleme, toplam bütçe harcamalarında azalmalara yol açabilir veya gerekli hallerde de artışlara yol açabilir. Çünkü bir yandan azaltılması ya da son verilmesi gereken verimsiz harcamalar var iken öte yandan önemli ve zaruri bazı harcamaların yeterli düzeyde olmadığı görülebilmektedir. Bu durumda bütçe sistemi, etkin olmayan programları gizlememekte iptalini sağlamaktadır. Çünkü her program yerinde değerlemeye tabi tutulmaktadır. Buna göre mevcut program azaltılabilir, tamamen iptal edilebilir hatta artırılabilir (Falay, 1987:178). Sistemin amacı bütün programları aynı anda ve temelden gözden geçirmek suretiyle yöneticilere kaynakları kendilerinin en uygun gördükleri şekilde yeniden tahsis etmelerin imkan sağlamak (Tosun, 2007:170).

Sıfır tabanlı bütçelemenin uygulanması personelin iş yükünü artırmanın yanında pahalı bir sistemdir. Fakat sistemi faaliyete koymada bütçe sisteminde bütçesel kararları ortaya koyan konularda değişikliğe ihtiyaç duyulmadığından (Schick, 1978:178) önemli yapısal değişimlere ihtiyaç olmamaktadır. Sıfır tabanlı bütçeleme sisteminin teoride en üstün yönü her bir bütçe döneminde harcamaları disipline etmesi ve gereksiz harcamaların önüne geçmesidir. Uygulamada bunun pek gerçekleşmediği ifade edilmektedir.

2. Orta Vadeli Harcama Sistemi

1980'li yılların ikinci yarısından itibaren gelişmiş ülkelerin birçoğu bütçe sistemlerinde ciddi reformlara gitmişler ve mali sistemlerini yeniden yapılandırmışlardır. 1990'lı yılların başından itibaren Dünya Bankası'nın ülkelerin kamu mali yönetimleri ile ilgili olarak önermiş olduğu politikalarda bir değişim süreci yaşanmıştır. Bu değişim özellikle Dünya Bankası tarafından ülkelerin kamu mali yapılarını incelemek ve gerekli değerlendirmeleri yapmak amacıyla düzenli olarak hazırlanan kamu harcamaları raporlarında (public expenditure review) kendisini göstermektedir. Bu raporlar doğrultusunda gelişmekte olan ve geçiş aşamasındaki ülkeler de bütçeleme süreçlerinde önemli reformlar yapmışlardır. Ülkemizde de reform çabaları bir çok ülkede olduğu gibi ekonomik ve mali krizler sonrasında ortaya çıkmış ve IMF ve Dünya Bankasının geliştirmiş olduğu harcama sistemiyle uyumlu bir şekilde yapılmaya çalışılmıştır.

1990'lı yılların sonlarına doğru kamu borç yükü oldukça artan, ekonomik ve siyasi belirsizliklerle beraber spekülasyon sermaye hareketlerine daha duyarlı hale gelen Türk ekonomisi peş peşe krizler yaşamaya başlamıştır. Krizlerin aşılması amacıyla uluslararası kredi kuruluşlarının desteği alınarak "istikrar programları" uygulanmaya başlamıştır. Ortodoks iktisat anlayışıyla oluşturulan bu programların temel vurgusu mali disiplin yoluyla faiz dışı fazla¹ verilerek krizin ana sebebi olan sürdürülemez boyutlara ulaşan kamu borçlarını azaltmaktır. Böylece yüksek enflasyon, cari açık ve kamu açıkları ile mücadele eden ülkelerin sıkı maliye politikaları ile kamu harcamalarını azaltmaları, gelirlerini artırmaları, borçlarını çevirebilmeleri hedeflenmektedir. Aynı zamanda ekonomide kamu kesiminin nispi payını azaltarak özel sektör için daha fazla kaynak oluşturmak ve böylece piyasa ekonomisinin daha iyi işler hale getirilmesi bu programların temel özelliğini oluşturmaktadır.

---

¹Faiz dışı fazla; faiz ödemeleri hariç kamu gelirlerinin kamu giderlerinden fazla olmasını ifade eder. Üç çeşit FDF vardır: Konsolide Kamu Sektörü FDF si, Konsolide Bütçe FDF si ve Program (IMF) tanımlı FDF. Konsolide Kamu Sektörü: Konsolide Bütçe + SGK + Üç Bütçe Dışı Fon + KİTLER + İşsizlik Fonu' nundan oluşmaktadır. FDF hesabının konsolide kamu sektörü düzeyinde yapılması kamunun tamamının görülebilir olması içindir. IMF, FDF hesabında bütçe süreci içinde şekillenmeyen ve süreklilik niteliği taşımayan gelir ve gider kalemlerini bütçe gelir ve gideri olarak kabul etmemektedir.

Sayılan bu hedefleri gerçekleştirmede kamu ekonomisinin tercihlerini ve hareket planını oluşturan ve hacmi itibariyle bütün piyasa ajanlarının kararlarını en üst düzeyde etkileyen bütçe politikası ve uygulaması kritik önem taşımaktadır. 1980 sonrası dönemde dünya genelinde popülaritesi artan, kamuya ve piyasa ajanlarına uzun vadeli mesajlar ve taahhütler içeren bu yönüyle bir mali kural niteliği taşıyan orta vadeli harcama sistemi bu reform programlarının önemli bir ayağını oluşturmaktadır.

Orta vadeli harcama sistemi kamu harcamalarını ve gelirlerini çok yıllık perspektifte düzenleyerek uzun vadede kamunun alacağı pozisyonu taahhüt etmenin yanında kamu kesimini uygulamalarını düzenleyici ve politikalarının devamlılığını sağlayıcı bir fonksiyon icra etmektedir. Kamu kesiminde kaynakların belirlenen önceliklere göre tahsisini kolaylaştırmakta mali disiplinin sağlanmasına katkı sağlamaktadır.

2.1. Orta Vadeli Harcama Sistemi Kavramı

Bütçe, yıllık olarak hazırlanır, ancak etkili bir bütçe politikasının uygulanabilmesi, kamu hizmetlerinin kalitesinin artması ve sürekliliğin sağlanabilmesi için, bütçenin orta vadede ortaya çıkabilecek makroekonomik gelişmeleri, kamu hizmetlerinin finansmanında kullanılacak kamu gelirlerinin kaynağıyla beraber devletin harcama politikalarının uzun vadeli etkilerini ortaya koyması gerektiği artık yaygın olarak kabul edilmektedir.

Orta Vadeli Harcama Sistemi çok yıllık bütçe projeksiyonlarına dayanan bir kamu kaynak kullanım sistemidir. Kamu harcamalarının karşılanabilirliği (kaynak yapısının bugün ve gelecekteki varlığı) kamusal karar alma süreci içinde politika oluşturma ve planlama yapmayı mutlak bir şekilde etkilemektedir. Bu çerçevede, orta vadeli harcama sistemi, karar alıcıların orta vadedeki harcama sınırlarını öngörmelerine yardımcı olan ve bu sınırların orta vadedeki harcama politikaları ve maliyetleri ile ilişkilendirmesine imkan veren kamu harcama programlarını geliştirmeye yönelik bir süreçtir (Dean, 1997:1).

Çok yıllık bütçeleme yaklaşımı basit olarak, hükümetin orta dönemli mali strateji demeti (toplam vergi yükü ve bütçe açığı büyüklüğü gibi temel büyüklükler bakımından tanımlanan) ve toplam çok yıllık harcama ve gelir projeksiyonlarından oluşmaktadır. Çok yıllık bütçe belgesi, yıllık bütçe ile uyumlu olarak hem bütçe döneminin başlangıcında hem de bütçe süreci esnasında birden daha fazla kez sunulabilir. Yıllık bütçe ile uyumlu olarak çok yıllık bütçe çerçevesinin sunulması hükümete daha rahat ve daha çok gerçekçi

olmasına yardım edecek ve yıllık bütçede mali disiplini geliştirecektir. Özellikle çok yıllık gelir ve harcama projeksiyonları, orta dönem mali politikaları ifade etmeye hizmet edecek ve hükümetin orta dönemli mali stratejisiyle çelişkili olan bütçe politikaları için erken bir uyarı işareti sağlayacaktır. Bu projeksiyonlar orta dönemli mali hedefler üzerinde bir anlaşma sağlayarak ve bütçe öncelikleri konusunda tartışma oluşturarak aynı zamanda bütçe sürecinin saydamlığını artırmaya yardım edebilecektir.

Orta vadeli harcama sistemi veya çok yıllık bütçeleme üst yöneticilerin kaynak tahsisi sürecinde sorumluluklarını artırmakta ve üç temel yapı üzerine oturmaktadır. Birincisi, makroekonomik yapıyla tutarlı bir şekilde kamu harcamalarının yukarıdan aşağıya doğru (top-down) doğru tahmin edilmesi, ikincisi, devam eden ve planlanan faaliyet ve projelerin maliyetlerinin aşağıdan yukarıya doğru tahmin edilmesi, üçüncüsü, toplam kaynak ve maliyetlerin karşılaştırılmasıdır (World Bank, 1998:46).

Orta vadeli harcama sistemi her yıl yenilenen hareketli bir süreçtir ve harcamacı kurumlar tarafından talep edilen ödenekler ile verilen ödenekler arasındaki dengesizliği azaltmayı amaçlamaktadır. Orta vadeli harcama sistemi uygulaması, hükümetin öncelikleri ile bütçeyi sürdürülebilir bir harcama çerçevesi dâhilinde ilişkilendirmeyi ve böylece hükümetin çeşitli öncelikleri arasında tercihleri ortaya koyarak ve şeffaflığı, hesap verebilirliği ve finansman kaynaklarının tahmin edilebilirliğini artırarak politika uygulama sonuçlarını iyileştirmeyi öngörür.

Bütçe yılı için orta vadeli harcama sistemi çerçevesinde sektöre ayrılabilir kaynaklar belirlenmekte ve her bir programın veya çıktının kaynak yapısı tespit edilmektedir. Tespit edilen bu kaynak yapısı bütçe sürecinin başında kurumlara açıklanmakta ve bu açıklanan rakamlar sektör için harcama üst sınırı olmaktadır. Bu durumun iki önemli sonucu ortaya çıkmaktadır. Birincisi, kuruluşların bütçe tekliflerinin katı bir bütçe sınırlamasına tabi olması, ikincisi ise kaynaklar üzerinde kuruluşlardan gelecek olan baskıyı azaltmak suretiyle daha anlamlı bir bütçe hazırlanma imkanının yükseltilmesidir.

İlk kez yapılan orta vadeli harcama sistemi üç yıllık bir planlama yapmaktadır., ikinci yılda orta vadeli planlama bir önceki yılın planları çerçevesinde yapılmakta ve üç yıllık olduğu için dördüncü yıla kadar olan planlamayı kapsamaktadır. Üçüncü yılda yine aynı şekilde başlangıca göre

kaynak kullanım sürecinin planlamasını bir yıl daha genişleterek beşinci yılı kapsamı içine almaktadır.

Bir yıl için hazırlanan bütçeler, kamusal politikaların kapsamlı bir şekilde hazırlanması, stratejik önceliklerin bu çerçevede belirlenmesinde ve bütçelenmesinde yetersiz kalmaktadır. Orta vadeli yaklaşımın bütçe sürecinin iyileştirilmesi açısından getirdiği temel faydalardan birisi de, yukarıda tanımlanan olumsuzluğun önüne geçecek bir işleyişe, kapsama ve zaman boyutuna sahip olmasıdır. Örneğin, kamuda çalışanların ve emeklilerin ücretleri, borç servisi, bütçe dışındaki kuruluşlara yapılan transferler kısa dönemde kolayca değişecek nitelikte harcamalar değildir. Bunlarla ilgili en azından iki-üç yıla yayılan orta vadeli politikalar oluşturulması ve bunların bütçe içinde formüle edilmesi gerekmektedir (Yılmaz, 1999:19).

Tablo 1: Geleneksel Bütçeleme ile OVHS'nin Karşılaştırılması

	Geleneksel Bütçe (GB)	Orta Vadeli Bütçe Sistemi
Kaynak Akışının Tahmini	GB sürecinde kaynak talebi, ayrılacak sınırlı kaynaklar yerine ihtiyaç sistemine dayanmaktadır. Bu nedenle sektörlere kaynak akışı bir belirsizlik taşımakta bu ise beraberinde verimliliği düşük olan bir hizmet üretimini getirmektedir.	Çok yıllık bir şekilde oluşturulan gerçekçi bütçe tavanları sayesinde sektörlerde kaynak akışında tahmin edilebilirlik düzeyi daha yüksek olmaktadır. Bu nedenle yöneticiler daha gerçekçi planlar yapabilmekte ve bu şekilde hizmet sağlanmasında etkinliği ve verimi artırmaktadırlar.
Politika Oluşturma, Planlama ve Bütçeleme İlişkisi	Bu üç uygulama arasındaki ilişkide, politika seçenekleri ekonominin sağlayabileceği kaynak gerçeğinden bağımsız olarak alındığı için zayıftır. Bu nedendir ki yapılan harcamalar hükümet tarafından belirlenen öncelikleri yansıtmamaktadır.	Politika oluşturma çok sıkı bir şekilde kaynak yapısına bağlıdır. Bu yüzden, bu üç uygulama arasındaki ilişki çok daha güçlüdür. Harcamalar hükümetin belirlediği öncelikleri yansıtabilmektedir.
Performans ve Hizmet Sağlanması	Çıktılar ve sonuçlar üzerine kurulu teşvik mekanizmaları çok azdır çünkü işleyiş daha çok girdi kontrolü üzerine kurulmuştur.	Ağırlık verilen konu üzerinde anlaşılacak çıktılar ve sonuçların temin edilmesidir. Teşvikler performansı artıran bir yapı üzerine kurulmuştur. Sektör yöneticilerinin elde edilen sonuçlar üzerinde sorumlulukları performanslarında görülmektedir.
Yöneticilerin Özerkliği	Genellikle GB sisteminde yöneticilerin yetki ve sorumlulukları sınırlıdır. Bunun temel nedeni işleyişin ağırlıklı olarak girdi sistemi üzerine kurulmuş olması veya sıkı bir girdi kontrolüne dönüşmesidir.	OVHS çerçevesinde ise yöneticilerin özerklikleri daha yüksektir. Katı bütçe kısıtlarının uygulanmasındaki disiplin ve mali sorumluluk yapısı yöneticilere kaynak kullanım sürecinde daha fazla özerklik verilmesini mümkün kılmaktadır.

Kaynak: YILMAZ, 1999, s. 56

Kamunun belli sektörlerden oluşması ve harcamaların da bu sektörler aracılığı ile yapılmasından dolayı, Orta Vadeli Harcama Sistemi'nin de sektör düzeyinde ele alınması zorunlu olmaktadır. Öncelikle sektörün (yani bakanlığın veya kuruluşun) gelecekteki rolü konusunda açık bir fikir ortaya konmalı ve bu politikalar üzerinde bir anlaşmaya varılmalıdır. Bu anlaşmaya, aşağıdan yukarıya (bottom-up) ve yukarıdan aşağıya (top-down) süreçler kullanılarak gelinmelidir (Muggeridge, 1997:37).

Çok yıllık bütçe uygulamaları genelde iki ile dört yıl arasındadır. Yıllık bütçelerden farklı olarak çok yıllık bütçelemeye geçiş kurum yöneticilerinin finansal yönetim, kurum faaliyetleri ve planlama anlayışından gelişmelerini sağlamaktadır.

Çok yıllık bütçelemenin kaç yıllla sınırlandıracağı husus önemlidir. Çünkü geleceğe ilişkin yıl sayısı arttıkça geniş bir tahmin içeriği sunar fakat belirsizliği de beraberinde getirir. Buna karşılık sürenin kısa tutulması daha doğru tahmine imkan verir geleceğe ilişkin geniş bir projeksiyon içermez (Schiavo ve Tommasi, 1999:145). Uygulanan ülkelerde genellikle üç ya da beş yılı kapsayan orta vadeli bir dönem tercih edilmektedir.

Orta vadeli harcama sistemi aşağıdaki özellikleri taşımaktadır (Tomczynska, 2001:7):

- ✓ Tüm mali hedefleri tanımlamakta ve gelecek bütçeler için gerekli kaynakları hazırlamaktadır.
- ✓ Uygulanan politikaların maliyetlerini ortaya koymaktadır. Böylece kaynakların ne kadarının harcandığı ve gelecek bütçeler için ne kadar kaynak konusunda bilgi edinilmektedir.
- ✓ Gelecek bütçeler için bugün verilen kararlara uzun dönemli bir anlam kazandırmakta ve harcamaların gelecekte de artırılabilmesine imkan vermektedir. Ayrıca orta vadeli mali politikalar ile harcama tekliflerinin uyumunu kolaylaştırmaktadır.
- ✓ Orta vadeli hedeflere daha güvenilir bir şekilde ulaşılmasını sağlamaktadır.
- ✓ Toplumsal güveni güçlendirmek amacıyla güvenilir bir mali konsolidasyon (sağlamlaştırma) anlamına gelmektedir.

2.2. Orta Vadeli Harcama Sisteminin Amaçları

Dünya Bankası kamu harcamaları el kitabında çok yıllık bütçelemenin amacı geçmişe ait bir çok verimsiz çıktıları olan harcamalardan kaçınmanın

yanında politika, plan ve bütçe ilişkisinin kurulması olarak tanımlanmaktadır. Orta vadeli harcama sisteminin temel amacı mali disiplini sağlamak ve planlama ile bütçeleme arasındaki bağın kurulmasını sağlamaktır. Politika oluşturma, planlama ve bütçeleme arasında kurulması gereken zorunlu ilişki, ancak iyi bir şekilde tasarlanmış ve mekanizmaları ortaya konmuş orta vadeli bir harcama sistemi ile kurulabilir (DPT, 2000:110).

Orta vadeli harcama sisteminin amaçları şunlardır(Tosun, 2007:295):

✓ Gerçekçi ve tutarlı bir kamu kaynak yapısı geliştirmek suretiyle makro ekonomik dengenin iyileştirilmesi,

✓ Devlet bütçesinin bütünü açısından mali disiplini sağlamak üzere, kamu kaynaklarının tahsis edileceği öncelik alanlarının belirlenmesi ve bunun ilgili kurumlara, kamuoyuna ve piyasalara deklare edilmesi,

✓ Hem politikaların hem de bunlara ayrılan kaynakların tahmin edilebilirliğinin artırılması ve bunun sonucunda da kurumların planlarını daha ileriye götürebilmeleri ile uygulanan programların devamlılığının sağlanması,

✓ Kaynakların kurumlar arasında stratejik önceliklere göre dağılımının gerçekleştirilmesi ve böylece hükümet öncelikleri ve hedefleri ile kurumsal öncelikler ve hedefler arasında uyumun bütçeler aracılığıyla sağlanması,

✓ Kaynakların etkin ve verimli bir şekilde kullanılması için gerekli olan teşviklerin artırılması,

✓ Mali saydamlığın sağlanmasına katkıda bulunmak ve mali disipline uymak konusunda kamu idarelerinin yönlendirilmesi,

✓ Kurumlara ve uygulayıcılara bu çerçevede uzun süreli plan ve program yapma imkanının sağlanması ve bu yönde kurumsal alışkanlık kazandırılması

✓ Harcama politikaları sonucunda ortaya çıkan maliyetler konusunda siyasi karar alıcılara gerekli olan bilgilerin sağlanması.

Yukarıda ifade edilen amaçların yanında dolaylı olarak süreç içerisinde vurgulanan iki amaç şunlardır (Dean, 1997:5):

✓ Yatırım programı, borçlanma kapasitesi, harcama politikalarının ve önceliklerinin değişmesi gibi orta vadeli konularla yıllık bütçe arasındaki ilişkinin geliştirilmesi,

✓ Harcama politikalarının uygulamaları sonucunda ortaya çıkan maliyetler konusunda siyasi karar alıcılara gerekli olan bilgilerin sağlanması.

2.3. Orta Vadeli Harcama Sisteminin İşleyişi

Kamunun kaynak kullanma sistemine yeni bir bakış açısı getiren orta vadeli harcama sisteminin hazırlanması ve uygulanması, birbirleriyle ilişkilendirilmiş olan yukarıdan aşağıya/aşağıdan yukarıya stratejik planlama süreci içerisinde gerçekleşmektedir.

Birinci aşama, gelecek üç yıllık dönem için gelir ve harcama projeksiyonlarını içeren bir makro ekonomik çerçeve geliştirilmesidir. Bu aşamada öncelikle mevcut ekonomik ve mali yapı tam olarak ortaya konmaktadır. Mali disiplini sağlamak için gerekli olan makro ekonomik analiz ve modellenmenin yapılması bu aşamanın en önemli unsurudur. Mali yapının elverdiği ölçüde neyin karşılanabileceği ve uygun olacağı hakkındaki bilgi, etkin karar alma süreci için gerekli olmaktadır. Bu aşamada, ekonomik projeksiyonların mali hedeflerle birleştirilmesi ve modellerin kurulması yapılmaktadır.

Mevcut ve yeni mali politikaların maliyetlerinin belirlenmesi ve bunların ekonomik dengeler üzerindeki etkilerinin tahmin edilmesi gerekmektedir. Sorumlu olan birimler, hükümetin ekonomik yapıyla ilgili beklentilerine ve görüşlerine göre değil varsayımların ve veri yapısının ışığında kendi profesyonel değerlendirme kriterlerine göre hükümetin mali politikalarının ekonomiye etkilerini ortaya koymalıdır. Örneğin, Hollanda'da bağımsız olarak faaliyet gösteren ekonomik tahmin dairesi, özellikle yeni politikaların maliyetlerinin hesaplanması ve bu politikaların ekonomik dengeler üzerindeki etkilerinin tahmin edilmesi konusunda iktidar ve muhalefete yardımcı olmakla yükümlüdür (Kesik, 2005:56).

İkinci aşama birinci aşamayla paralel bir şekilde gerçekleşmektedir. Burada sektörün/bakanlığın amaçları ve faaliyetleri kararlaştırılmakta daha sonra bunlar maliyetlendirilmektedir.

Sektör incelemesi üç aşamadan oluşmaktadır, bunlar (World Bank, 1999:49);

- ✓ Amaçlar, çıktılar ve faaliyetler konusunda mutabık olmak,
- ✓ Üzerinde anlaşılan programlar ve alt programların gözden geçirilmesi,
- ✓ Mutabık kalınan programların maliyetlerinin hesaplanması.

Bakanlıklar maliyetleri hesaplanan program ve alt programları bu aşamada gözden geçirirken, elde edilebilir kaynaklara göre bu program ve alt

programlarda bir öncelik tespitine ihtiyaç duymaktadırlar. Önceliklerin belirlendiği bu süreç içinde bir kısım faaliyetler daha arka sıralara konulmakta, bazıları bir sonraki yıllara ertelenmekte veya sektör bütçesinden çıkarılmaktadır. Burada topluma sunulacak hizmetlerin verimliliği ve topluma olan katkısı göz önüne alınmakta, kamu tarafından sunulması gereken bir hizmet olup olmadığı ve özel sektöre aktarılıp aktarılamayacağı değerlendirilmektedir. Bu bilgiler Maliye Bakanlığı'na sunulmakta ve bütçelerin harcama çerçevesinin ve limitlerinin geliştirilmesinde kullanılmaktadır. Sektörlerin gelecek dönem bütçelerinin ilk hazırlıklarının, yapılmaya başlandığı bu aşamada bir diğer önemli nokta da performans ölçümlerine yardımcı olacak performans göstergelerinin tespit edilmesidir. Burada en önemli faaliyet stratejik planların hazırlanmasıdır.

Üçüncü aşamada Maliye Bakanlığı ile sektör bakanlıkları arasında sektör incelemesinin çıktıları üzerinde görüşmeler yapılmaktadır.

Dördüncü aşamada, oluşturulan makro ekonomik çerçeve ve sektör değerlendirmesinin sonuçları ışığında Maliye Bakanlığı stratejik harcama çerçevesi geliştirmektedir. Geliştirilen bu çerçeve hem bütçe yılı hem de onu takip eden iki yıl için sektör harcama tavanlarının belirlenmesine de esas olmaktadır.

Beşinci aşamada bakanlıklar bütçelerini ve onu takip eden iki yıllık bütçe projeksiyonlarını belirlenen tavana göre yeniden düzenlemektedirler. Bu aşamada Bakanlar Kurulu tarafından bakanlığa havale edilen ve hükümetin bütçe önceliklerini yansıtan konularda alınan yeni kararlar da burada dikkate alınmaktadır. Bakanlık tarafından yapılan hazırlıklar bu aşamada sonuçlandırılmakta ve bakanlığın bütçe taslağı ortaya konmaktadır.

Son aşamada Maliye Bakanlığı bakanlıklardan bütçe tahminlerini alarak bir araya getirmekte, gerekli incelemeleri yaptıktan sonra bütçe tahminini Bakanlar Kurulu'na göndermektedir. Bakanlar Kurulu'nun son bir kontrolü/onayı ile Bütçe kanunlaşmak için Parlamento'ya sunulmaktadır.

2.4.Sistemin Başarı Şartları

OECD ülkelerinde orta vadeli yaklaşım üzerine kurulu çok yıllık veya bütçe yılını takip eden iki yılın ileriye dönük bütçe tahminlerinin yer aldığı projeksiyonlar üzerine kurulu bütçeleme sistemi vardır. Buradaki temel yaklaşım ekonomideki en büyük aktör olan devletin geleceğe yönelik büyüklüklerini ve tercihlerini somut bir şekilde ortaya koymaktır. Böylece

rekabetin ve fiyat mekanizmasının işleyişinin önünde temel engellerden biri olan belirsizliğin ve plansızlığın ortadan kalkması sağlanmış olacaktır.

(1) Politik Destek ve Kararlılık;

Harcamaların yeniden yapılandırılmasında zor kararların alınması ve onlara uyulması için en yüksek siyasi düzeyde politik destek ve kararlılık olması gerekmektedir. Politik destek ve kararlılık özellikle alınan kararların uygulanabilmesi ve belli bir dönem sonunda kendisinden beklenen sonuçların alınabilmesi açısından kaçınılmazdır.

(2) Bütçe, Bütçe Faaliyetlerin Tümünü Kapsamalı;

Bütçe mutlaka hükümetin bütün mali işlemlerini kapsayacak bir yapıda olmalıdır. Bu anlamda OVHS kamu sektörünün tümünü kavrayan kapsamlı bir yapıyı yansıtmalıdır. Bütçe birliğini bozan tüm faaliyetler (Dernek ve vakıf işletmeleri, döner sermaye işletmeleri gibi) mümkün olduğunca kaldırılarak, kamusal alanda gerçekleşen ve kamu kaynaklarından yararlanan faaliyetler OVHS süreci içinde bütçede yer almalıdır.

(3) Makroekonomik Politikalar İyi Hazırlanmalı;

İyi bir şekilde hazırlanmış olan makroekonomik analiz ve tahminlere OVHS'ye temel teşkil etmesi nedeniyle öncelikle ihtiyaç duyulmaktadır. Ülke çok iyi bir makroekonomik yönetime mutlaka sahip olmalıdır. Çünkü OECD ülke deneyimlerinin gösterdiği, politik ve ekonomik bir istikrarın olmadığı bir ekonomik yapıda OVHS'nin etkin bir şekilde uygulanabilmesi ve kendinden beklenen sonuçları sağlaması daha güç olmaktadır .

(4) Tüm düzeylerde kararlılık;

Sistemin başarıya ulaşabilmesi için yalnızca siyasi destek ve kararlılık yeterli olmamaktadır. Bütçe ile alınan kararlara tüm farklı düzeylerde uyulması anlamında bir taahhüt (kararlılık) olmalı ve böylece bütçenin uygulanması sırasında kaynakların yeniden dağılımına yol açacak yeni harcama kararları alınmamalıdır (World Bank, 1998:17). Burada öncelikle sektörün ve sektör faaliyetlerinin çok iyi tanımlanmış ve sınıflandırılmış olması önem taşımaktadır. Bütçeler en başta sağlıklı bir şekilde hazırlanmalı ve daha sonra ödenek üstü harcama ve ek bütçe çıkarılması gibi uygulamalara gidilmemelidir. Böyle uygulamalara gidilmesi programlanan kaynak dağılımını ve kullanımını

değiştireceği için bütçe hedefleri üzerinde planlananın ötesinde etkiler ortaya çıkaracaktır.

(5) Harcama Kontrolünü Etkinleştirme;

Kamu harcamalarının kontrolünde yapılan iyileştirmeler alınan kararların bütçe uygulaması sırasında gerek kaynakların yeniden dağılımı gerekse de aşırı harcama yoluyla bozulmasının önüne geçecektir (World Bank, 1998:52). Bütçe uygulamasında karşılaşılan temel problemlerden bir tanesinde yapılan harcamaların yeterli bir şekilde kontrol edilmemesi nedeniyle harcamacı kuruluşların ödeneklerin kullanımında yapılan programlardan kolayca sapmaları alışkanlığı edinmeleridir. Ama harcamaların kontrolünde geliştirilen mekanizmalar kurumların harcama aşımaları ve ödenek dağılımlarının sonradan kolayca değiştirilmesini engelleyici işlevsel bir rol oynayacaktır.

(6) Sonuçların Raporlanması ve Saydamlık;

Kamusal politikalarla ilgili kararların alınması ve bunların uygulanması sonucunda elde edilen sonuçların raporlanması ile ilgili olarak yapılan uygulamalar geliştirilmelidir . Hükümetlerin sorumlu bir mali yönetimin gerektirdiği şekilde mevcut kanunlardaki düzenlemelere uyup uymadıkları ve ekonomik rasyonalitenin gerektirdiği kararları zamanında ve yerinde alıp almadıklarının kamuoyu tarafından denetimi bu raporlar yoluyla olmaktadır.

Kaynak kullanım sürecindeki faaliyetlerin sonuçlarının doğru ve anlaşılır bir şekilde kamuya aktarılması özellikle orta vadede toplumsal bilincin oluşturulması açısından önem taşımaktadır. Etkin bir raporlama ve bilgilendirme sistemi rollerin ve sorumlulukların daha iyi anlaşılmasına, gerekli iç ve dış denetimlerin etkin bir şekilde yapılmasına yol açacaktır. Yine burada parlamento adına denetim yapan bir ulusal denetim organı ile teknik bağımsızlığı olan bir istatistik biriminin varlığı üretilen bilgilerin ve raporların doğruluğunun, güvenilirliğinin sağlanması açısından önemli olmaktadır.

(7) Muhasebe Sisteminin Geliştirilmesi ve Bilgisayarların Kullanımı;

OVHS uygulamasının başarılı biri de sistemin, bilgi üretecek uluslararası standartlara uygun bir muhasebe ve raporlama sistemi ile bilgi üretmeyi en kısa zamanda yapabilecek teknik donanımına sahip olmasıdır. Yani yapılan kamusal faaliyetlerin mali sonuçları muhasebe kayıtlarında tam olarak gösterilmeli ve tutulan kayıtlardan gerekli mali analizleri yapmaya baz olacak köprü tablolar üretilmelidir. Muhasebe sisteminin geliştirilmesi yanında sistemin

bilgi üretmeyi en kısa zamanda yapabilecek teknik donanıma sahip olması gerekmektedir. Bu anlamda bilgisayarların ve ihtiyaca karşılık veren yazılım programlarının kullanılması önem taşımaktadır.

(8) Politikacılara ve Üst Düzey Yöneticilere Bilgi Sağlama;

Uygulama sırasında politikacılara ve üst düzey yöneticilere bilgi akışını sağlayacak brifingler düzenlenmelidir . İşleyişin ne şekilde geliştiğinin ve projelerin hangi düzeyde gerçekleştiğinin ve uygulamada çıkan problemlerin neler olduğunun aktarılması bakımından bu brifingler çok önemli olmaktadır. Karar alıcılara zamanında ve gerekli bilgiyi aktarmak işleyişin daha sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesine yardımcı olacaktır.

OVHS yaklaşımı başarısı makroekonomik politika ve mali politika arasındaki tutarlı ilişkiye bağlıdır. Gelecek dönem harcamaları gelecek dönem kaynakları ilgili makul tahminlere dayalı olmalıdır. OVHS'nin tasarlanması için, parametrelerinin belirlenmesi gereklidir. Bu parametreler, kullanılacak toplam harcamaların tanımı; devletin sektörel dağılımı ve kurumsal yapısı arasındaki ilişki, harcama paketlerinin içeriği, gelecek harcamaların tahmini için uygun bir fiyat tabanı, yıllık bütçe süreci ile koordinasyonu için gerekli olan mekanizma ve farklı senaryolara göre esneklik gösterme derecesi olarak sıralanabilir (Efe, 2007:70).

2.5.Politika, Planlama ve Bütçe İlişkisi

Çok yıllık bütçeleme, politika, plan ve bütçe bağlantısının kurulmasının en önemli aracıdır. Etkinlikten uzak bir karar verme mekanizmasının varlığı politikaların mevcut kaynaklardan ve bütçelerden bağımsız olarak belirlenmesine sebep olmaktadır. Yani bu durum aynı zamanda, politikaların mevcut kaynaklara ya da stratejik önceliklere göre belirlenmediğini gösterir (World Bank, 1998:32). Bütçeleme kamu kesiminin mali, ekonomik ve siyasal bir planı niteliğinde (Batirel,1996 :7) olduğu için iyi bir bütçeleme ihtiyaçlar ve kaynak kompozisyonunu bu üç perspektifte en etkin bir şekilde kurmayı gerektirir. Bu anlamda çok yıllık bütçeleme ile politika, kaynaklar ve bütçe arasında bağlantının etkin bir şekilde sağlanması suretiyle bütçenin öngörülebilirliğinin ve güvenilirliğinin artması ve aynı zamanda makro mali disiplinin sağlanması, stratejik önceliklere göre kaynakların dağıtılması, dağıtılan kaynakların istenilen düzeyde verimli ve etkin kullanılması hedeflenmektedir.

Kalkınma planları, orta vadeli mali politikalar için gerçekçi bir sonuç sağlamada çoğunlukla başarısız olmuşlardır. Bu planlar, orta dönemli iktisadi büyüme ve gelecek dönem gelirleri ile ilgili gerçekçi olmayan beklentileri birleştirmeyi hedefler. İktisadi kalkınma planlarının bariz zaafı politikalar üzerinde belirli bir odaklaşmayı sağlayamaması, bütçe sürecinde kalkınma planı ile bağlantı kurulamamasıdır. Bu geleneksel kalkınma planlarının aksine, çok yıllık bir bütçe yaklaşımı mali politikalar ve sonuçları üzerine daha fazla odaklanmasıyla daha esnek bir politika aracı olma avantajına sahiptir. Çok yıllık bir bütçe yaklaşımı, orta dönemli genel görünüş şartları içinde hükümetin mevcut gelir ve harcama politikalarının uygulanmasıyla orta dönemde iktisadi ve mali şartların kesin olmayan bir tahminini sağlayabilir.

Çok yıllık bütçeleme yaklaşımı, bütüncül bir çerçeve oluşturmak suretiyle, yönetsel politikalar ile bütçe imkânlarını bir araya getirerek bütçe üzerindeki mali disiplini bozucu unsurları azaltıcı bir etkiye sahiptir. Bu bütçeleme sistemi kaynak dağıtımında ve kaynak kullanımında harcamacı idarelere yetki veren ve sorumluluk yükleyen bir yaklaşımdır. Başarılı bir orta vadeli harcama sisteminin özelliği, toplam kamu kaynaklarının ülkenin politika öncelikleriyle uyumlaştırılmasına yardım edecek gerekli kurumsal mekanizmaları sağlamasıdır.

Bütçeleme sürecinin gelecek yıllarda karşılaşılabilecek muhtemel sorunları dikkate almayı yanında çok yıllık bütçelerin bağlayıcı olmaması ya da konulan hedeflerin siyasi ve bürokratik süreçler tarafından ciddiye alınmaması, kamusal kaynakların belirli amaç ve hedeflerin gerçekleştirilmesine yönelik olarak kullanılmasından çok, klasik bütçe anlayışında olduğu gibi, devletin sadece verilmiş görevleri yerine getirecek şekilde faaliyette bulunması ile sonuçlanmaktadır. Bunun için, özellikle gelişmekte olan ülkelere politika-planlama-bütçe ilişkisini güçlendirmek gerekmektedir (Işık, 2003:73)

Sonuç

Günümüzde pek çok ülke, tüm dünyada piyasa ekonomisinin yükselişi ile birlikte daha çok tartışılır hale gelen devletin ekonomideki yeri konusunda yeni adımlar atmaktadır. Bugün devletin görev ve sorumluluklarının yeniden tanımlanması yönünde güçlü bir eğilim mevcuttur ve birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede bu doğrultuda reformlar yapılmaktadır. Bu yeni tanımlama ile birlikte devletin görevlerini etkin bir şekilde gerçekleştirmesi için mali alanda disiplinin sağlanması gerekmektedir.

Reforma yönelik düzenlemeler, çok yıllık bütçe perspektifi, mali disiplin, kaynak tahsisinde, kullanımında, yönetiminde verimlilik ve etkinlik, üzerine odaklanmaktadır. Bu amaca yönelik olarak ulusal bütçe sistemlerine yenilikler getirilmektedir. Hükümetler, ekonomi içinde önemli bir yere sahip olan kamu bütçelerinin ekonomik ve mali krizlerin bizzat sebebi olmaması için daha fazla reforma tabi tutmaktadırlar.

Bütçe reformunda girdi odaklı kaynak tahsisinden çıktı odaklı kaynak tahsisine yönelişin, kaynakların kullanımında etkinliği artıracığı yönünde yaygın bir anlayış vardır. Ayrıca, saydamlık ve hesap verebilirlik, hükümetlerin kendilerine emanet edilen kamu fonlarının etkin olarak kullanıldığı konusunda, parlamentolara ve halka güvence vermesinde önemli bir araç olarak görülmektedir. 1980 sonrası dönemde dünya genelinde popülaritesi artan, kamuya ve piyasa ajanlarına uzun vadeli mesajlar ve taahhütler içeren bu yönüyle bir mali kural niteliği taşıyan orta vadeli harcama sistemi bu reform programlarının önemli bir ayağını oluşturmaktadır.

Orta vadeli harcama sistemi kamu harcamalarını ve gelirlerini çok yıllık perspektifte düzenleyerek uzun vadede kamunun alacağı pozisyonu taahhüt etmenin yanında kamu kesimini uygulamalarını düzenleyici ve politikalarının devamlılığını sağlayıcı bir fonksiyon icra etmektedir. Kamu kesiminde kaynakların belirlenen önceliklere göre tahsisini kolaylaştırmakta mali disiplinin sağlanmasına katkı sağlamaktadır.

Çok yılı kapsayan bütçe çerçevesinin en önemli sorununun aşırı iyimser iktisadi varsayımların kullanılması olduğu belirtilmektedir. Bu sorunun yaşandığı ülkelerden Kanada, Avusturya, Hollanda ve ABD, sistematik olarak daha ihtiyatlı varsayımlar yaparak sorunun üstesinden gelmişlerdir. Çok yıllık bütçe uygulamasında ileriye yönelik tahminler, harcamacı idareler için kazanılmış birer hak gibi görülebilir, bu da daha önce yapılan tahminlerin düzeltilmesi gerekliliği ortaya çıktığında harcamaların aşağıya doğru revize edilmesini engelleyebilir. Çok yıllık bütçe tahminlerinin reel artışları içerecek şekilde yapılması halinde enflasyonist dönemlerde harcamalar otomatik olarak artış gösterebilir, bütçe gelirlerindeki gelişmelerden bağımsız olarak ortaya çıkan bu artışlar mali disiplinin sağlanmasını zorlaştırabilir.

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin çok yıllık bütçe sisteminden beklenen faydayı hemen bulmaları zor görünmektedir. Bu ülkelerde, makroekonomik istikrarsızlıklar ve yüksek enflasyon, geleceğe yönelik plan

yapmayı oldukça zorlaştırabilir. Ayrıca bu ülkeler finansal bilgilerin gerçeği daha az yansıtması ve veri eksikliği gibi, orta vadeli tahminleri isabetli yapılmasını zorlaştıran yapısal unsurlar taşımaktadır. Yeni kamu mali yönetimiyle gerçekleştirilmesi hedeflenen yapısal değişimin, yönetim kültürüne de yansımaları gerekmektedir. Kamu yönetimi ve kamu mali yönetimi yapısı ve anlayışında değişim sağlanması için, mevzuat değişikliğinin yanı sıra yönetim kültürü değişikliğine de ihtiyaç bulunmaktadır. Yönetim kültüründeki değişiklik, mevzuat değişiminden daha zordur ve uzun bir süre gerektirmektedir

Kaynaklar

- Akdoğan Abdurahman, **Kamu Maliyesi**, Ankara: Gazi Kitabevi, 6. Baskı, 2007
- Altuğ Figen, **Kamu Bütçesi**, Bursa: Ezgi Kitabevi, 1999
- Batırel F. Ömer, **Kamu Bütçesi**, İstanbul :M.Ü. Nihad Sayâr –Yayın ve Yardım Vakfı Yayını, 8. Baskı, 1996
- Blöndal R. John - Jens Kroman Kristensen- Michael Ruffner, “Budgeting in Finland”, **OECD Journal on Budgeting**, Vol:2, No:2
- Bulutolu Kenan - Kurtuluş Erciş, **Bütçe ve Kamu Harcamaları**, İstanbul: Ekin yayınları, 1981
- Coşkun Gülay, **Bütçe Reform Nedenleri ve Program Bütçe Sistemi**, Ankara:TODAİE Yayınları, 1976, No:150
- Çetinkaya Özhan, “Yerel Yönetim Hizmetlerinde Program Bütçe Sisteminin Etkinliği”, **İller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 577, Kasım 1993
- Dean Peter, “The Relevance of a Medium Term Expenditure Framework To The Needs of Developing and Transitional Countries”, **The World Bank Paper**, 1997
- Dicle Atilla, **Program Bütçesi- Kamu Yönetiminde Planlama- Programlama- Bütçeleme Sistemi (PPBS)**, Ankara: Balkan Basımevi ve Ciltevi, 1973
- Edizdoğan Nihat, **Kamu Bütçesi**, 4.Baskı, Bursa: Ekin Kitabevi, 1998
- Efe Z. Zeren, “Uluslar arası Uygulamalar Işığında Çok Yıllı Bütçeleme”, **Bütçe Dünyası Dergisi**, Cilt 2, Sayı:25, Ankara, 2007
- Falay Nihat, **Planlama- Programlama- Bütçeleme Sistemi ve Türk Program Bütçe Modeli**, İstanbul: Güryay Matbaacılık, 1979
- Falay Nihat, **Program Bütçe ve Sıfır Esaslı Bütçe Sistemi**, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987
- Gürsoy Bedri, **Kamusal Maliye: Bütçe**, İkinci Cilt, Ankara: SBF Basın Yayın Basımevi, 1980
- Işık Hüseyin, **Kamu Harcamalarında Performansa Dayalı Bütçe Yönetimi ve Denetimi ile Türkiye’de Uygulanabilirliği**, Ankara: Devlet Bütçe Uzmanlığı Araştırma Raporu, 2003

- Kara Mehmet, **Program Bütçenin Türk Kamu Yönetiminde Uygulanması**, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, 1982
- Kesik Ahmet, “Yeni Kamu Mali Yönetim Sisteminde Orta Vadeli Program ve Mali Plan Çerçevesinde Çok Yıllı Bütçeleme Uygulanabilirliği”, **20. Maliye Sempozyumu**, Denizli: Pamukkale Üniversitesi İİBF yayını, 2005
- Muggeridge Elizabeth, **Mozambique: Assistance with the Development of a Medium Term Expenditure Framework**, World Bank, Rapor Taslağı, 1997
- Orhaner Emine, **Kamu Maliyesi**, Ankara: Tutubay Yayınları, 1999
- Schiavo Salvatore, Daniel TOMMASI, **Managing Government Expenditure**, The Asian Development Bank, Filipinler, 1999
- Schick Allein, “Can National Legislatures Regain An Effective Voice In Budget Policy?”, **OECD Journal On Budgeting**, Vol:1, No:3, 2002
- Schick Allen, “The Road From ZBB”, **Public Administration Review**, Vol:38, No:2, March- April 1978
- Sevimli Abdullah, “Belediye Bütçe ve Muhasebe Sistemi” , **Sayıştay Dergisi**, Sayı: 35 Ekim-Aralık 1999
- The World Bank, **Public Expenditure Management Handbook**, Washington D.C. 1998
- Tomczynska Magdalena, **Recommendations On Time Horizon Of Budget Process**, Kiev :Ukraine Macroeconomic Reform Project, Case Foundation, 2001
- Tosun Ertan, **Kamu Mali Yönetimi**, Ankara: Devlet Bütçe Uzmanları Derneği Yayını, 2007
- Tüğen Kamil, **Devlet Bütçesi**, Altıncı baskı, İzmir: Bassaray Matbaası, 2007
- Uluatam Özhan, **Kamu Maliyesi**, Ankara: İmaj Yayınevi, 2003
- Yılmaz H. Hakan, **Kamu Mali Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması Dünya Bankası Orta Vadeli Harcama Sistemi**, Ankara: DPT Yayını, 1999

Tarımsal Verimlilik ve Türkiye’deki Durum: Tarımsal Verimliliğın Artırılmasına Dönük Tedbirler Üzerine Bir İnceleme

A. Meral UZUN^a

Özet:

Tarım sektörü özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından ekonomik önemini korumaktadır. Tarım sektöründe bilim ve teknolojinin imkânlarından yararlanarak yüksek verimliliğe ulaşmak, hem bu sektörün sorunlarının azalması hem de ekonomik kalkınma hedefleri açısından büyük fayda sağlamaktadır. Makalede tarımsal verimlilik yönüyle dünya ülkelerinin ve Türkiye’nin durumunun ortaya konmakta ve verimlilikteki farkların sebepleri tartışılmaktadır. Ayrıca Türkiye gibi tarımını modernize etmeyle yüz yüze gelen ülkelerin gerçekleştirebilecekleri uygulamalar üzerinde durulmaktadır. Çalışmada dünyada yüksek tarımsal verimliliğe ulaşan ülkelerin tecrübeleri ışığında, verimlilik artışı için popülist uygulamalar yerine özellikle ticari tarım ve tarımda serbestleştirmeyi artırarak ve kırsal kalkınma programları yürüterek başarılı sonuçlar elde edilebileceğine vurgu yapılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Tarım, tarımsal verimlilik, ticari tarım, tarım sektörü

Abstract

Agricultural sector still maintains its importance from economic point of view, especially for the developing countries. Reaching high levels of productivity in agriculture sector by implementing scientific and technological methods can be extremely useful in tackling agricultural issues and developmental purposes. This article discusses the differences and causes of agricultural productivities in the world countries and Turkey. It focuses on fundamental policies and instruments to increase agricultural productivity in agriculture-based, or transforming countries, such as Turkey. The study argues that successful results could be obtained increasing commercial agriculture and agricultural liberalization and implementing rural development programs instead of populist policies in the light of the experiences of developed countries.

Keywords: Agriculture, agricultural productivity, commercial agriculture, agricultural sector

Giriş

Tarım ekonomik kalkınma hedefleri içinde önemli bir yer tutmaya devam etmektedir. Nobel ödüllü iktisatçı Gunnar Myrdal uzun vadeli ekonomik

---

^a Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, İİBF, muzun@cumhuriyet.edu.tr, Sivas.

kalkınma mücadelesinin kazanılıp kazanılmayacağıının tarım sektörünce belirleneceğini ifade etmiştir (Todaro: 2000, 363). Bugün gelişmekte olan ülkelerde her dört yoksul insandan üçü kırsal bölgede yaşamaktadır ve bunların çoğunun geçimi doğrudan ya da dolaylı olarak tarıma bağımlı durumdadır (WDR, 2008: v). Bu bakımdan tarım hâlâ çoğu ülke için öncelikli ekonomik gelişme alanlarından birini oluşturmaktadır. Öte yandan bugün çoğu gelişmiş ülkenin ekonomik gelişimi incelendiğinde tarım sektörünün, kalkınma sürecine büyük katkılar yaptığı görülecektir. Çoğu ülke tarım sektöründe sağlanan gelişmeler ve bunun neticesinde elde edilen verimlilik artışlarıyla, hem bu sektörü modernize etmişler ve hem de buradan sağlanan fonlarla diğer sektörlerin gelişimine katkıda bulunmuşlardır.

Tarımını modernize edip yüksek verimliliğe ulaşan ülkeler bir taraftan toplumun beslenme problemini çözmüşler, diğer taraftan da sektörün ürettiği hammaddeleri işleyen sanayiler geliştirmişlerdir. Tarımda çalışan işgücünü büyük ölçüde azaltmışlar ve sektörün önemi azalmadan, onun milli hâsıla içindeki payını düşürmüşlerdir. Tarımın modernizasyonunu beraberinde getiren bu dönüşümün sağlanması sonucu, söz konusu ülkeler kırsal kalkınma hedeflerine ulaşmışlardır. Başka bir deyimle milli hâsılaya katkısı azalmış olsa da tarım gelişmiş ülkeler için yine önemini korumaktadır; bu sektörde hâlâ geniş müdahalelerin devam etmesi bu önemin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Öte yandan modern ve yüksek verimli tarım, dünyanın büyük bir bölümünde hedef (belki de hayal?) olarak varlığını sürdürmektedir.

Özellikle büyüyen dünya için tarımsal verimliliğin artırılmasını gerekli ve önemli hale getiren açlık, yetersiz beslenme ve benzeri sorunların hafifletilebilmesi için özellikle düşük gelirli ülkelerin tarımsal verimlilik alanında ciddi mesafeler alması gerekmektedir. Verimlilik artışı ile birlikte dünyada ticari liberalizasyon ile birlikte artan rekabet ortamı vardır ve bunun giderek tarım ürünleri piyasalarına da yansıdığı görülmektedir. Böyle bir ortamda tarım sektörünü modernize edip daha fazla rekabet edebilir hale getirmek büyük önem kazanmaktadır. Rekabet edebilirlikte tarımsal verimliliğin önemine bir örnek vermek gerekirse Amerikan eyaletleri için yapılan bir çalışmada faktör birikiminin ve faktör verimliliğinin tarımsal rekabet edebilirliği güçlendiren ana unsurlar olduğu belirlenmiştir (Gopinath, Kennedy, 2000). Hangi açıdan bakılırsa bakılsın dünyanın büyük bir bölümünde düşük tarımsal verimlilik bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir. Tarımda verimlilik

arttırılmadığı sürece, yoksul halkların gıda bağımlılığının artacağını öngörmek mümkündür. Yoksul ülkelerdeki geçimlik tarım geleneksel yöntemlere, katı sosyal kurumlara, şehirlerle kırsal bölge arasındaki parçalanmış piyasalara ve iletişim ağlarına dayalı olarak yapıldığı için verimliliği teşvik etmemektedir. Böyle bir tarımsal yapıda sermaye yatırımlarının neredeyse sifıra yakın olması, emeği ve toprağı başlıca üretim faktörü haline getirmekte ve azalan verimler kendini hissettirmektedir. Yüksek risk ve belirsizlik geçimlik tarımın özellikleri arasında yer almaktadır. (Todaro, 2000: 384). Bütün bunlar geleneksel tarımın dönüştürülmesini gerekli ve acil hale getiren unsurlardan bazılarıdır.

Bu alışma Türkiye'nin de en önemli sorunları arasında yer alan tarımsal verimliliğin durumunu inceleyip, verimliliğin artırılması konusunda alınabilecek tedbirleri tartışmaktadır. Bunu yaparken, şu anda yüksek verimliliğe sahip ülkelerin tarihsel olarak hangi süreçle tarımı modernize ettiklerine temas ederek gelişmiş ülkelerin tarımsal tecrübelerinin, verimliliğin nasıl artırılabilereği hususunda bazı öğretici bilgiler sağlayacağı açıktır. Bu genel incelemenin ardından Türkiye'de tarımsal verimlilik konusuna değinilmiş ve mevcut durum ortaya konulduktan sonra, verimliliğin artırılmasını mümkün kılabilerecek bazı süreçler ve politikalar üzerinde durulmuştur. Çalışmanın ana vurgusu, Türkiye'nin yakın geçmişe kadar tarımda uyguladığı politikaların sektörde verimsizliği beslediği ve ticarileşmeyi önlediği yndedir. Sorunun çözülmesi uzun ve zorlu bir süreç olacak gibidir, fakat geciktirilmeden tarımda siyasi endişelere değil, iktisat biliminin mantığına uygun ve gelişmiş ülkelerin tecrübelerine paralel biçimde tarımsal verimliliği arttırmaya dönük tedbirlerin uygulanması gerektiği belirtilmelidir.

1. Tarımsal Sistemlerin Yapısı ve Tarımsal Verimlilik

Verimlilik açısından kabaca iki tür tarımsal yapının mevcut olduğu söylenebilir. Bir tarafta gelişmiş ülkelerin hayli etkin bir tarımsal yapıya sahip oldukları görülmektedir. Büyük bir üretim kapasitesi ve çalışan başına yüksek hâsıla ile karakterize edilen bu yapı, bütün ulusu besleyecek kadar üretim kolayca yapılmasına imkân sağlamaktadır. Diğer tarafta ise gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkelerin etkinsiz ve düşük verimli tarımsal yapıları, ulusun geri kalanını beslemek bir tarafa kırsal nüfusun ihtiyaçlarını karşılayacak kadar bile üretim yapamamaktadır. Uzmanlaşmış tarımda pazarlanabilir bir fazlayla birlikte aile için gıda üretimi temel hedef olmaktan çıkmıştır. Artık kr güdüsü

temel başarı ölçütüdür ve sentetik (sulama, gübreleme, tohum ıslahı, ilaçlama vs.) ve doğal kaynaklardan hektar başına maksimum verimi elde etmek birincil hedefdir. Üretim piyasa için yapılı ve daha fazla üretimin ve verimliliğin belirleyicileri sermaye birikimi, teknolojik ilerleme ve bilimsel araştırma ve geliştirmedir (Todaro, 2000 370, 390). İki tür tarımın temel farkı verimlilikte ortaya çıkmaktadır. Bu farkları Dünya Bankası'nın yayımlamış olduğu bazı istatistik verilerle de ortaya koymak mümkündür.^b Örneğin hektar başına alınan kilogram tahıl değerleri (2003-2005 arası) Belçika'da 8.710, Hollanda'da 8.036 İrlanda'da 7.390, İngiltere'de 7.097, Birleşik Amerika'da 6.444, Kore'de 6.233, Yunanistan'da 3.699 ve Türkiye'de 2.399'dur. Aynı dönemde en yüksek tarımsal verimlilik değerlerine ulaşan ülkeler ise sırasıyla Fransa, Kanada, Hollanda Birleşik Amerika, Belçika ve Danimarka olmuştur. 2003-2005 arasında hektar başına alınan kilogram tahıl değerleri en düşük ülkeler Eritre (296), Nijer (394), Namibya (441), Sudan (481), Botsvana (514), Angola (547), Libya (626), Zimbabve (676), Çad (711) ve Demokratik Kongo Cumhuriyeti (767) dir (WDI: 2007: 137). Hektar başına verimliliği en yüksek ülkeyle en düşük ülke arasındaki fark 30 kata kadar çıkmaktadır.

---

^b Tarımsal üretim ve verimlilik için Dünya Bankasının yayımladığı başlıca göstergeler şunlardır: *bitkisel üretim indeksi* (yem dışında bütün ürünleri kapsamakta ve her bir dönem için tarımsal üretimin baz döneme nispetini göstermektedir), *gıda üretim indeksi* (çay ve kahve hariç, yenilebilir olarak değerlendirilen gıda mahsullerini kapsar), *hayvansal üretim indeksi* (et, süt ve bütün mandıra ürünlerini kapsar), *ürün verimi* (ekili topraklardan hektar başına alınan kilogram tahıl ile ölçülür; buğday, pirinç, mısır, arpa, yulaf, çavdar, darı, sorgum, karabuğday ve karışık tahıllar hesaplamaya katılır) *tarımsal verimlilik indeksi* (2000 yılı ABD doları cinsinden, tarımsal katma değer tarımda çalışanların sayısına olan oranın temsil eder. Tarımsal verimlilik birim girdi başına düşen katma değerle ölçülmektedir, Tarımsal katma değere ormancılık ve balıkçılık da dâhildir). (WDI, 2007: 137). Bu ölçütlerle birlikte daha farklı verimlilik kriterlerinin getirilmesi de mümkündür. Mesela son zamanlarda su kıtlığının artması nedeniyle tarımsal verimliliğin dekar başına alınan ürün ile değil, sulama suyu (metreküp) başına alınan ürünle ölçülmesi söz konusudur. Başka bir ifadeyle harcanan su miktarına göre elde edilen besin değeri tarımsal verimlilik hesaplamalarında dikkate alınmaya başlanmıştır (ODTÜ Bülteni, 2007: 6). Şüphesiz bu alanda daha farklı kriterlerin gündeme gelmesi mümkün olabilecektir, fakat bu çalışmada karşılaştırmalarda kolaylık sağlaması için Dünya Bankası verileri kullanılacaktır. Tarımsal verimlilik göstergelerinin değerlendirilmesi hakkında daha kapsamlı çalışmalar da mevcuttur (Diskin, 1997). Öte yandan bu tür verimlilik karşılaştırmalarına ihtiyatla yaklaşan araştırmacılar da bulunmaktadır. Örneğin Akder'e (2003) göre, Türkiye iklim ve nispi faktör kıtlıkları yönüyle Avrupa'dan çok farklıdır ve dolayısıyla AB tarımıyla rekabet açısından toprak ya da herhangi bir faktöre göre verimlilik yerine, *birim üretim getirisi ya da maliyeti arasındaki farkın* gözetilmesi gerekmektedir.

2.Türkiye’de Tarımsal Verimlilik: Kısa Bir Bakış

Dünya Bankasının yayımladığı istatistiklerden yararlanarak Türkiye’de tarımsal verimliliğın mevcut konumu hakkında değerlendirmeler yapmak mümkündür. Türkiye’nin verimlilik itibariyle orta düzeylerde bir konuma ve çok elverişsiz koşullara sahip olmadığı söylenebilir. Bununla birlikte Avrupa Birliği ülkeleriyle bir karşılaştırma yapıldığında açık bir fark görölmektedir. Aşağıdaki tablo bu konuda genel bir fikir verebilir.

Tablo 1. Türkiye ve AB Üyesi Bazı Ülkelerde Tarımsal Verimlilik Değerleri

	Ürün verimi (kg/hektar)		Tarımsal verimlilik (çalışan başına düşen tarımsal katma değer, bin ABD doları)	
	1990-92	2003-2005	1990-92	2001-03
Avusturya	5.400	5.738	12.048	20.538
Belçika	6.122	8.710	21.358	36.043
Danimarka	5.448	6.080	15.157	35.698
Fransa	6.370	6.876	22.234	39.220
Almanya	5.578	6.497	14.025	23.475
İtalya	4.340	5.057	11.536	21.113
Hollanda	7.145	8.036	24.056	37.337
İspanya	2.310	3.040	9.515	18.691
Birleşti Krallık	6.321	7.097	22.506	25.876
Yunanistan	3.589	3.699	7.563	9.114
(Avrupa) EMU ort.	4.656	5.426	12.644	21.414
TÜRKİYE	2.192	2.399	1.788	1.764

Kaynak: World Bank, *WDI 2007*. s. 134-37.

Tabloda göröleceği üzere Türkiye ile AB ekonomileri arasında gerek hektar başına verim gerek çalışan başına katma değer itibariyle büyük farklılıklar bulunmaktadır. Hektar başına ürün 2003-2005 arasında Belçika ve Hollanda gibi ülkelerde 8.000 kilogramın üzerindeyken ve birlik ortalaması 5.000 kilogramı aşmaktayken, Türkiye’de 2.400 kilogram civarındadır. Hektar başına verimlilikte en iyi durumdaki AB ülkeleri ile üç kattan fazla, ülkelerin ortalamasından ise iki kattan fazla aleyhte bir fark bulunmaktadır. Tarımda çalışanların katma değeri yönüyle hesaplanan tarımsal verimlilikte durum çok

daha elverişsizdir. Çünkü, birliğin gelişmiş tarımına sahip ülkelerde bu rakam 40.000 dolarlara dayanmıştır ve Avrupa Ekonomik ve Parasal Birlik (EMU) ortalaması 20.000 dolardan fazladır. Oysa Türkiye’de bu rakam 2.000 dolara bile ulaşmamıştır. Aradaki fark ortalama olarak on kattan fazladır. 2001-03 rakamları alındığında Türkiye’nin Fransa ile farkı 22 kat, Belçika ile farkı 20 katı aşmaktadır. AB tarımı ile Türk tarımı arasındaki fark sadece verimlilikte değil, aynı zamanda gübreleme, sulama, makineleşme ve tarımsal işletme ölçeğinde de görülmektedir (Dinler, 2000: 372).

Tabloda dikkati çeken bir diğer önemli nokta, on yıllık zaman zarfında (1990’lardan 2000’lere) verimlilikteki değişimin AB üyesi ülkelerle Türkiye arasında ciddi farklılıklar gösterdiğidir. Örneğin hektar başına verimlilik Türkiye’de yaklaşık %10 iken, AB ortalaması %16’dan fazla olmuştur. Daha önemlisi söz konusu dönemde tarımsal verimlilikte AB ülkelerinde büyük artışlar kaydedilmiştir, artış rakamları bazı ülkelerde iki kattan fazla olmuş, birlik ortalaması %70’lere ulaşmıştır.

Verimlilik farklarının tarımda kullanılan girdilerin miktarı ve kalitesiyle yakın bir bağlantısı olması kaçınılmazdır. Bu konuda Türkiye’nin durumu birkaç istatistik veriyle yansıtılabilir.

Tablo 2. Türkiye ve Seçilmiş Bazı Ülkelerde Tarımsal Girdi Kullanımı

ÜLKELER	Gübre Kullanımı (2000-2002)	Tarımsal İstihdam		Tarımsal Makine	
		1990-92	2001-03	1990-92	2001-03
Almanya	2,245	4,0	2,5	1.253	801
Yunanistan	1.580	22,7	15,6	774	939
İsrail	2.575	3,7	2,0	763	714
İtalya	1.819	8,4	5,0	1.619	2.031
Japonya	3.066	6,8	4,7	4.297	4.588
Yeni Zelanda	5.704	10,7	8,7	322	507
Hollanda	4.286	4,3	2,8	2.056	1.645
Fransa	2.221	-	4,3	784	685
İspanya	1.653	10,7	6,1	494	712
İsviçre	2.272	4,2	4,2	2.870	2.649
Birleşik Krallık	3.141	2,2	1,4	762	878
Türkiye	768	46,5	35,5	287	410

Kaynak: World Bank, *WDI 2007*, s.130-32.

Not: Gübre tüketimi ekilebilir toplam araziler dikkate alınarak hektar başına düşen yüz gram olarak hesaplanmıştır. Tarımsal istihdam toplamın yüzdesi olarak verilmiştir. Tarımsal makine değerleri ise ekilebilir araziler dikkate alınarak her yüz km²'ye düşen traktör sayısını ifade etmektedir.

Tablo 2'de Türkiye'nin tarımsal girdi kullanımı gelişmiş tarıma sahip ülkelerden geride olduğu görülmektedir. Gerek kullanılan gübre miktarı gerekse traktör sayısı bir hayli düşüktür. Ancak Türkiye için tarımsal girdiler yönüyle en ciddi problem tarımsal işgücünün yüksek oranlara sahip olmasıdır. Bu oran, her geçen gün düşmekte olsa bile, gelişmiş ülkeler ile çok ciddi farklar göstermektedir. Tarımsal işgücünü %1'lere düşüren ülkeler vardır. Günümüzde bu rakam hâlâ AB ortalamasının beş katından fazladır, dolayısıyla verimlilik farkları büyük ölçüde buradan kaynaklanmaktadır.

Türkiye'de ve AB'de tarımsal verimliliğin durumunu özetlediğimiz bu aşamada, söz konusu verimlilik farklarının hangi sebeplerden kaynaklandığına açığa çıkarılması büyük önem kazanmaktadır. İlk aşamada, gelişmiş ülkelerde bu yüksek verimlilik artışlarının hangi temel faktörlerden sağlandığını açığa çıkararak kuşbakışı bir tarihsel inceleme, çalışmanın amaçları açısından faydalı sonuçlar sağlayabilir.

3. Tarımsal Verimlilik Artışının Tarihsel Arka Planı

Tarım insanoğunun yerleşik hayata geçmesinden sonra temel iktisadi faaliyet olagelmiştir. Sanayi devrimi öncesinde yüzyıllarda nüfusun büyük bir bölümü bu sektörde çalışmış, gelirlerin önemli bir bölümünü tarımdan elde etmiştir. Bununla birlikte sanayinin yükseldiği döneme kadar durağan bir teknoloji nedeniyle düşük verimlilik artışları gerçekleşmiştir. Roma İmparatorluğunda ve Ortaçağ Avrupa'sında tarımsal koşullar pek elverişli değildir ve doğal koşullara aşırı bir bağımlılık söz konusudur. Ortaçağda en yüksek tarımsal verimliliğe ise Çin'de ulaşılmıştır. Emeğin ve toprağın verimliliğini artırarak gerçekleştirilen bu başarıda, geleneksel gübrelerin yoğun kullanımı, tarımsal sulamanın yaygınlaşması, hızlı yetişen tohumların kullanılması ve en etkin tarımsal teknikleri tanıtan *tarım kitaplarının* devletçe dağıtılması belirleyici rol oynamıştır (Güran, 2003: 79). Avrupa tarımında en kayda değer gelişmelerin ilk olarak yaşandığı lke Hollanda olmuştur. Hollanda 16. Yüzyılda ileri düzeyde ihtisaslaşma sayesinde Avrupa'da modern tarıma geçen ilk ülke olmayı başarmıştır. Ticari tarıma geçmiş olan Hollanda iftisi pazar için üretim yapmıştır. Bu ihtisaslaşma hayvansal ürünlerde ve tarımsal

hammadde üretiminde de yaşanmıştır. Ortaçağdan başlayan bu dönüşümler 17. Yüzyılda Hollanda'yı Avrupa tarımsal uzmanlığın merkezi haline getirmiş ve kıtanın diğer kesimlerinden 2-3 kat daha yüksek bir tarımsal verime ulaşmasını sağlamıştır (Güran, 2003: 93, 112).

Sanayi devriminden sonra tarımsal gelişmeler farklı bir evreye girmiştir. İki sektör arasındaki etkileşim artarken, sınaî yeniliklerin tarıma uygulanması bu sektörde verimliliği artırmış ve tarımdan sağlanan kazançlar sanayi yatırımlarının finansmanını desteklemiştir. Bu döneme İngiltere tarımsal yeniliklerde giderek öne çıkmaya başlamıştır. İngiliz tarımında sağlanan ilerleme toprak sahipliğinin küçük varlıklı bir sınıfın elinde yoğunlaşmasına bağlıdır ki, bu sınıfın üyeleri kendi arazilerine ağır yatırım yapmaya istekliydiler. 1760'larda başlayan çitleme hareketi büyük miktarda arazinin belli ellerde toplanmasını sağlamıştır. Çitleme, İngiliz tarımının etkinliğinde büyük bir değişime neden olmamış, fakat daha sonra yeni metotların benimsenmesini kolaylaştırmış ve iyileştirmiştir. 1840'lardan sonra tarımsal aletlerde ve makinelerde çok sayıda gelişme yanında drenaj yöntemleri bulunmuş, kimyasal gelişmelerin tarıma uygulanmasında büyük iyileşmeler yapılmıştır. Bütün bu yapılanlar için gerekli finansal kaynakların çoğu toprak sahiplerince sağlanmıştır (Ashworth, 1987: 35-36). Tarımın rolü Kıta Avrupa'sında İngiltere'den daha farklı olmuştur, ancak hemen hemen bütün Avrupa ülkelerinde sanayileşme ile tarımsal verimlilik arasında oldukça yakın bir korelasyon mevcut olmuştur. Tarımsal reformlar, genellikle niyetlenen sonuçları vermemesine rağmen, verimlilikteki iyileşmelerde önemli bir rol oynamıştır (Cameron, 1997: 276).

ABD'de tarımsal emek ve toprak verimliliğindeki artış Birinci Dünya Savaşından ve özellikle de İkinci Dünya savaşından sonra hızla artış göstermiştir. 19. Yüzyılın başlarında toplam nüfusun %70'inden fazlası tarımla uğraşırken, bu oran şimdilerde %2 civarındadır. 1820'de Amerikan çiftçisi kendi tüketiminin dört katını üretebilirken, 1920'de bunu ikiye katlamıştır. 1987'ye gelindiğinde bir Amerikan çiftçisi yaklaşık 80 kişi besleyecek kadar gıda üretecek seviyeye ulaşmıştır (Todaro, 2000: 371).

Bu aşamada, verimlilik artışlarında hangi faktörlerin ne ölçüde rol oynadığı konusunda farklı görüşlerin olduğunu belirtmek gerekir. Teknolojik gelişmelerin tarıma uygulanması ve ürün, tohum, gübre, rotasyon, drenaj vb. alanlarda iyileşmelerin sağlanması 19 ve 20. Yüzyılda Batı Avrupa tarımında

sağlanan verimlilik artışı anahtar faktörler olmuştur. Bu konuda bir uzlaşma varken, bu yeniliklerin tarıma aktarılmasının hangi yapı ve koşullar içinde gerçekleştiği tartışmalı bir husustur. Başka bir şekilde ifadeyle tarımda verimliliği artırmanın bazı yenilikleri gerektirdiği açıktır, fakat bunların hangi tarımsal koşullarda gerçekleştirildiği ve gerçekleştirilmesi gerektiği konusu tartışmalıdır. İktisatçıların bir bölümü 19. yüzyıldan itibaren sağlanan gelişmeleri büyük işletmelerin kurulması süreciyle bağlantılı görmüşlerdir, dolayısıyla onlar bugün de ölçek ekonomilerinden yararlanıp maliyetleri düşürmek için büyük ölçekli tarımsal işletmelere geçilmesi gerektiğini savunurlar. Bu argümanın bir gerekçesi de küçük çiftliklerin sermaye ve teknik bilgi yetersizliği içinde olması ve yine geleneksel yöntemleri terk etmek için herhangi bir özendirilmeye sahip olmamasıdır. Karşıt görüşte ise; çitlemenin ve dağınık tarlaların toplulaştırılmasının İngiliz tarımsal gelişmesinin temeli olarak yorumlayan görüşlerin hatalı olduğu ve bunun süreç açısından az önem taşıdığı belirtilmektedir (Ashworth, 1987: 38). Yine yakın zamanda çok sayıda gelişmekte olan ülkeden sağlanan kanıtlar, küçük çiftliklerin, çoğu tarımsal malları, daha etkin (daha düşük maliyetli) ürettiğini göstermiştir. Ancak bu sonucun gelişmekte olan ülkelerin koşullarından kaynaklandığı ve gelişmiş ülkeler için büyük çiftliklerin küçük aile çiftliklerinden daha düşük maliyetle üretim yapmaları gerçeğini değiştirmede de vurgulanmıştır (Todaro, 2000: 374-75). Makalenin kapsamı nedeniyle bu tartışmanın detaylarına girmek mümkün değildir. Bununla birlikte, bugüne kadar yapılan çalışmaların ortaya koyduğu sonuçları dikkate alındığında, tarımsal verimlilik artışları için öncelikle tarımı ticarileştirmenin uygun bir yol olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü ticarileşmeyle birlikte oluşan kâr endişeleri, daha etkin metotların benimsenmesini teşvik etmekte ve böylece ölçek sorunu kendiliğinden daha farklı bir eğilim kazanabilmektedir. Başka bir ifadeyle ticarileşme, tarih boyunca birçok ülkede daha değişik tarımsal yapıları ve uygulamaları beraberinde getirmiştir.

4. Tarımda Verimlilik Nasıl Artırılabilir?

Tarımsal verimliliği artırmanın gereğini ve önemini ortaya koyduktan sonra tarihsel tecrübelerin ışığında verimliliğin hangi yollarla artırılabileceğini incelemek önem kazanmaktadır. Verimliliği artırmada izlenecek yöntemlerin her ülkede bir ölçüye kadar değişiklik göstereceği şüphe götürmez. Çünkü, tarım sektörü tarihsel koşulların ve geleneksel yapıların güçlü olduğu bir sektör

özelliğine sahiptir ve dolayısıyla tarımda modernleşme bu kalıpları bir çırpıda atmayı ya da değiştirmeyi mümkün kılmamaktadır. Buna rağmen, tarımını modernize ederek yüksek verimliliğe geçen ve tarımda çalışan nüfusu ciddi miktarlarda azaltan ülkelerin tecrübelerinden yola çıkarak ve iktisat biliminin bu alandaki bilgi birikiminden yararlanarak bazı genel vurgular yapabiliriz. Verimliliğin belirlenmesinde girdi fiyatları, hava koşulları, çekirge istilaları vb. gibi harici çok sayıda faktör de rol oynayabilir. Burada öncelikle doğal faktörlerin dışındaki değişkenler üzerinde, ya da verimliliği artırıcı ekonomik düzenlemeler üzerinde durulacaktır.

4.1. Ticari Tarımın ve Tarımda Serbestleşmenin Teşvik Edilmesi

Yukarıda anlatılan geçimlik tarım yapılarının dönüştürülmesinde en etkin yollardan birinin tarımsal üreticileri piyasa ilişkileri içine çekerek, ticari üretimi artırmak olduğu söylenebilir. Ekonomik kalkınma hedefleri açısından tarımı ticarileştirmeye neden öncelik verilmesi gerektiği konusunda şu gerekçeler öne sürülmektedir (Seavoy, 2000:31); 1. Mevsimsel açlık ve dönemsel kıtlıklar ancak tarımın ticarileştirilmesiyle giderilebilir, yani geçimlik yoksunluğu bitirmek için geçimlik tarımı bitirmek gerekir. 2. Yeterli bir gıda fazlası siyasi istikrarın bir kaynağıdır ve siyasi istikrar da sanayileşme ve ekonomik gelişme için gereklidir. 3. Fabrika çalışanları ve altyapı projelerini gerçekleştiren işçiler bütün yıl boyunca beslenmelidir. 4. Ticari ve sınai çalışanları besleyecek gıda yurt içi çiftçilerce üretilmelidir, 5. Yeterli bir gıda fazlası teknolojiye ve eğitime yatırım için gereken sermaye birikiminin gerekli bir parçasıdır. Burada belirtilen hususların tarihsel gerçekliğe sahip olduğuna şüphesiz yoktur, gerçekten de ilk sanayileşen Avrupa ülkelerinde bir sanayi devriminden önce ya da onunla beraber bir tarımsal devrimin yaşandığı hemen hemen herkesçe kabul edilmektedir. Her ülkede farklı uygulamalar görülmekle birlikte, genellikle yaşanan süreç yeni tarımsal metotların uygulanmasıyla birlikte hem birim başına topraktan hem de kişi başına çalışandan daha fazla ürün alınmasıdır. Bu tür verimlilik artışları için Avrupa ülkelerinde büyük toprak sahipleri zaman zaman hükümetin desteğiyle yeniliklerin uygulanmasına öncülük etmişlerdir. Tarımsal fazlaların kazanılmasından sağlanan kârlar diğer sektörlerdeki yatırımların finansmanına destek sağlamıştır. Böylece tarımın ticarileşmesi geçimlik seviyede üretim yapan çiftçilerin piyasaya ya da ekonominin diğer sektörlerine daha fazla entegre olmasına imkân vermiştir. Bu ticarileşme sürecinin büyük çiftliklere geçişle yakın bir bağlantısı olduğu

bilinmektedir. Kendi geçimini için değil piyasaya dönük, kr amaçlı üretim yapan uzman çiftçiliğe geçiş yüksek verimliliğin anahtarını oluşturmaktadır. Bu uzmanlaşma sürecinin hâlâ devam ettiğini ve uzmanlaşma arttıka verimliliğin de arttığını ortaya koyan bulgular vardır. Hollanda'nın tarım sektörü uzmanlaşma ve verimliliği doğrulamaktadır. Tarımsal Ekonomi Enstitüsünün raporuna göre; 2003 yılında Hollanda'da 85.501 çiftlik vardır ve bu rakam 1980'deki rakamdan %40 daha azdır. Ortalama yıllık çiftlik geliri 40.000 avrodur. Çiftliklerin yaklaşık %10'unun yıllık geliri 100.000 avrodan fazladır, son on yılda çiftlik başına düşen ortalama sermaye 1,1 milyon avrodan 1,6 milyona yükselmiştir (Agra Europe: 2004).

Tarımın ulusal ve uluslararası ölçekte daha fazla ticarileşmesi bir taraftan yerel pazarlara bağımlılığı azaltarak diğer taraftan da işbölümü uzmanlaşmayla birlikte daha büyük ölçekli tarım yapmayı teşvik edeceğine şüphe yoktur. Tarımsal rnlerin ticaretini uluslararası platformda artırmanın, gelişmekte olan ülkeler için giderek önemli hale geldiği düşünülebilir. Çünkü gelişmekte olan ülkelerin tarımsal ihracattaki paylarının artması onların bu sektörü modernize etmesine katkı sağlayabilir. Başka bir anlatımla uluslararası ticaretin tarım ürünleri alanında serbestleştirilmesi, tarımsal verimliliği teşvik edecek uygulamalar sayesinde gelişmekte olan ülkeler için bazı fırsatlar yaratabilir. Ticari serbestleşme gelişmekte olan ülkelerin çiftçilerini ithalat artışı nedeniyle daha fazla fiyat riski üstlenmeye mecbur edebilir, fakat onlara aynı zamanda gelişmiş ülkelerin piyasalarına gıda ve çeşitli tarımsal ürünlerin tedarikini sağlayarak girme fırsatı da sağlayabilir. Bunu başarabilmek için gelişmekte olan ülkelerin tarımsal üreticileri bu ülkelerin kalite koşullarını karşılayacak ve rekabet koşullarına daha fazla uyumlu hale gelecek bir dizi tedbir uygulayabilir.

Tarımda ticarileşme ve verimlilik açısından diğer önemli bir adım sözleşmeye bağlı çiftçiliğin geliştirilmesi olabilir. Bu sistemde tarımsal üretim, belli bir zamanda ve belli bir fiyatta ve bilinen bir alıcının talep ettiği miktarda belli bir tarımsal ürünün sağlanmasını taahhüt eden sözleşmelere bağlı olarak yürütülmektedir. Sistemin temel unsurları, üzerinde anlaşılmış fiyat, kalite, miktar ya da ekilen arazi (maksimum/minimum) ve zamandır. Sözleşmeler  tür olabilir. Birincisi sadece alım ve satım koşullarının tarif edildiği tedarik sözleşmesidir. İkinci olarak sadece girdilerin bir bölümünün sözleşmeci firma tarafından arz edildiği ve ürünün, üzerinde uzlaşılmış fiyatlarla satın alındığı

kısmi sözleşmeler yapılabilir ve nihayetinde de sözleşmeci firmanın bütün girdileri arz ve idare ettiği çiftçinin bir emek ve toprak tedarikçisi haline geldiği tam sözleşme türü icra edilebilir. Bunlar zamana ve ürüne göre daha avantajlı sözleşme yöntemleri haline gelebilirler ve dolayısıyla bunlardan biri diğerini geçersiz kılmamaktadır (Singh, 2005: 217).

Sözleşmeye bağlı tarımda, tarım işletmeleri bir yandan üretken yatırımlar için kaynak temin ederken diğer yandan da istihdam, teknoloji transferi ve özellikle de çiftçi düzeyinde teknik bilgi sağlayabilir. Çiftçilere daha güvenli gelir garanti eden, özellikle kadınlar için istihdam yaratan, yeni çiftçilik vasıfları kazandıran sözleşmeci tarım, böylece büyük işletmelerin kurulmasına gerek kalmadan verimliliği artırıcı faydalar yaratabilir. Ayrıca bu sayede büyük işletmelerin patron-işçi ilişkisinin yaratacağı bazı olumsuzlukların önüne de geçilebilir. Fakat bu sistemin uygulamada çeşitli problemler yarattığı (mesela daha büyük çiftçilere öncelik verme, ödemeleri geciktirme, ürüne düşük fiyat teklif etme, fiyatlama yöntemlerini açıklamama, riski üreticilerin üzerine atma ve ayrıca çevresel bozulmaya ve yıpranmaya yol açma gibi) araştırmacılar tarafından belgelenmiştir. Fakat yine de problem yaratan esas faktör, bizzat sözleşme değil, daha ziyade onun belirli bir erevrede nasıl uygulandığıdır. Sözleşmeci tarımın yararları hem genel olarak devletin tarımsal kalkınma politikalarına hem de sözleşmelerin düzenlenmesi ve yönetimine dair getireceği kurallara bağlı olacağı belirtilmektedir (Singh, 2005).

4.2. Kırsal Kalkınma Programlarının Rolü

Tarımda verimliliği artırmak için küçük ölçekli tarımsal yapılar korunarak da bazı olumlu adımlar atılabilir. Çiftçilik uygulamalarında ortaya çıkan yeni teknolojilerin ve yeniliklerin sektöre uygulanmasını teşvik etmek bir yöntem olabilir. Doğal olarak bu, ölçek imkânları ve sermaye olanakları dahilinde uygulanabilecek bir yoldur. Belki de burada sektöre verilen tarımsal desteklerin –ya da bu desteklerin bir bölümünün- bu tür yeniliklerin finansmanını sağlayacak şekilde kullanılması düşünülebilir. Diğer taraftan tohum ıslahı, etkin sulama imkânları, gübreleme, hayvan besiciliğinde yeni teknikler ve bilimsel tarım gibi çiftçiler tarafından daha kolay benimsenebilecek uygulamalar da bir program dâhilinde uygulanabilir. Bu programda tarım bürokrasisinde yer alan uzmanlardan ve ayrıca kitle iletişim araçlarından yararlanılabilir. Tarımda verimliliği artırma açısından gelişmiş bilgi sistemlerinin kurulması her zaman önemini koruyan bir faaliyet olmuştur.

Tarımsal bilgiye duyulan ihtiyaç tarım kadar eskidir. Babil'den kalma levhalarda tarımsal bilgilere rastlanması önemli bir bulgudur. İskenderiye'deki büyük kütüphanede tarımla ilgili birçok inceleme yer almaktadır. Tarih boyunca çok sayıda uygarlık tarımsal bilgi ihtiva eden kütüphanelerin sahibi olmuştur ve yine Avrupa'da on sekizinci yüzyılın ortalarında ayrı tarımsal kütüphaneler kurulmuştur (Malhan, Rao, 2007). Yukarıda belirtildiği gibi gerek Çin'de gerekse İngiltere'de yüksek tarımsal verimliliğe ulaşılan dönemlerde tarımsal kitaplar/mecmualar çiftçilere dağıtılmıştır. Kısaca bugün için, çok daha etkin iletişim araçlarına sahip olunduğu dikkate alınırsa, ileri tarım metodlarının belli bir program dâhilinde çiftçilere ulaştırılmasının daha kolay olacağını söylemek mümkündür.

Tarımda verimliliğin artırılması ve tarımın modernize edilmesi açısından yapılabilecek diğer bir iş kamusal müdahalelerin rasyonelize edilmesi –yani popülist kaygılara göre değil, iktisat biliminin kurallarına uygun olarak yapılması- olabilir. Hükümet müdahalelerin en yaygın görüldüğu uygulamalardan biri sektöre çeşitli biçimlerde aktarılan kamusal kaynaklardır. Bu tür desteklerin çiftçiler ve halkın geri kalanı için daima iyi sonuçlar yaratması beklenmemelidir. Çünkü destekler ve onların icra edilmesinde rol alan insanların maaş ve benzeri harcamaları vergi ödeyenler üzerine yükler getirmektedir. Öte yandan sübvansiyonlar üretimin aşırı miktarlarda gerçekleşmesi, ekim alanlarının kontrolsüz büyümesi gibi piyasayı bozucu etkiler ve hatta çevresel problemler de meydana getirir. Doğal kaynakların çok farklı ekonomik kullanımları olabilmektedir, dolayısıyla bu tür destekler alternatif kullanım imkânlarını da olumsuz etkileyecektir. ABD için yapılan ekonometrik bir çalışmada süt fiyat desteğindeki azaltmaların marjinal tarımsal toprakların ormancılığa kaymasına yol açarak erozyon ve çevre açısından iyileşmelere yol açtığı belirlenmiştir (Plantinga, 1996).

Tarımsal problemlerin çözümü açısından reform çağrıları sıklıkla dile getirilmektedir. Ancak bu çağrıların tarımsal verimlilik açısından ne kadar etkili olabileceği iyi hesaplanmalıdır. Bugün kalkınma iktisadında hâlâ birçok gelişmekte olan ülkede çiftlik yapılarının ve toprak sahibi-kiracı ilişkilerinin ciddi bir gelir eşitsizliği yaratarak hem tarımsal iyileşmeleri engellediği ve hem de sosyal huzursuzluklara yol açtığı, dolayısıyla kırsal kalkınma stratejilerinin bir toprak reformuyla başlaması gerektiği sık sık kaydedilmektedir. Bununla birlikte yukarıda belirtildiği gibi tarihte birçok ülke tarafından, değişik

biçimlerde icra edilen toprak reformu girişimlerinden büyük bir bölümünün niyetlenen sonuçları yaratmadığını da belirtmek gerekir.

İkinci olarak hükümetler, tarımsal ürünlerin fiyatlandırılmasına yönelik tutumlarında değişiklik yapabilirler. Hükümetler bir yandan tarım ürünlerinin satın alımı ve dağıtımında daha az rol alarak, fiyatların piyasa koşullarına uygun belirlenmesinin önünü açabilirken, aynı anda özellikle küçük çiftçilere verimliliği artırıcı tarzda kredi ve girdi desteği sağlayabilirler. Yine tarım ürünlerini işleyen kırsal sanayi projelerine piyasa koşullarının elverişli olması halinde çeşitli destekler verilebilir. Ayrıca belli programlar çerçevesinde özellikle kırsal kadın nüfusun eğitime öncelik veren, sağlık ve beslenme ve altyapı imkânlarını genişleten programlar düşünülebilir. Kırsal eğitimi programlarının fırsat eşitliği ve gelir dağılımının uzun vadede iyileştirilebilmesi hedefleri için de önem taşıdığına şüphe yoktur. Ayrıca genç ve iyi eğitilmiş bir çiftçi nüfusu rekabet edebilirlik açısından da önemli bir avantaj yaratacaktır (Matsumoto, 1998, Akder, 2003). Kısaca hükümetlerin piyasaya, iki ucu keskin bıçak gibi bir yandan üretim patlamalarını önleyen, diğer taraftan kaotik dalgalanmalar yaratan müdahaleler yapmak (Matsumoto, 1998) ya da destekler vermek yerine, köylüyü *üretken çiftçi* haline getirecek programlara kaynak aktarması daha doğru olacaktır.

5. Sonuç Yerine: Bazı Saptamalar

Tarımsal verimliliğin bütün dünyada büyük farklılıklar gösterdiğini ortaya koyan bu çalışma, Türkiye'nin de tarım alanında verimliliği artırmaya dönük ciddi projeler üretmesi ve uygulaması gereğini göstermiştir. Başka bir deyimle Türkiye'nin tarımsal koşullarını Avrupa standartlarına yaklaştırması ve rekabet edebilirliğini artırması kaçınılmaz bir gerekliliktir. Bunun zorlu ve maliyetli bir uğraş olacağına şüphe yoktur, ancak bütün toplum kesimlerinin katılımlarıyla, yani hem siyasi otoritelerin hem de sektör temsilcilerinin katılımı sağlanarak bu önlemler daha etkin icra edilebilir. Burada ayrıca uluslararası teknik ve mali destek sağlanması da büyük önem taşımaktadır. Proje temelli politikalar vasıtasıyla uluslararası destek daha kolay sağlanabilir. İçeride ise tarımın ticarileştirilmesini teşvik edecek ve bununla bağlantılı olarak daha büyük ölçekli tarımsal işletmelerin kurulmasına zemin hazırlayacak önlemler, bu hedefler açısından öncelikli olarak ele alınabilir. Sözleşmeye bağlı tarım, sektörün ticarileştirilmesi ve dolayısıyla verimliliğin artırılması çabalarında Türkiye koşullarına daha uygun bir seçenek olabilir. Ancak hangi yöntemle

olursa olsun, Türkiye'nin, tarımın sorunlarını siyasi ve popülist endişelerden uzak ve bilimsel kriterlere uygun olarak değerlendirmesi ve sektöre vereceği destekleri, bugüne kadar olduğu gibi verimsizliği kalıcı hale getirecek bir yapıda değil, fakat verimliliği teşvik edici tarzda aktarması gerekir.

Bu noktada sektör temsilcilerinin de sorunlara bakışını değiştirmeleri ve çiftçi kitlelerini doğru yönlendirmeleri Türkiye için önem arz eden bir konudur. Sürekli daha yüksek taban fiyatlar talep etmek faydasız ve içinden çıkılmaz bir yoldur, belki de bugünkü sorunların önemli bir sebebidir. Amerikalı bir yetkili Tennessee eyaletinde tarımı değerlendirirken *beş ya da on yıl öncesinden bile tamamen farklı bir ekonomik, sosyal ve siyasi çevrede faaliyet gösteriyoruz. Bu hızla değişen dünyada rekabetçi olmak için tarıma ve ormancılığa güçlü ve ihtiyatlı yatırımlar yapmak zorunludur* (Business Perspectives, Fall 2000: 28) derken, Türkiye'de ziraat odalarından sendikalara kadar sistemde yer alan neredeyse bütün aktörlerin hâlâ dikkatlerini desteklemelere vermeleri ve değişen dünyada Türkiye tarımının durumunu ilmi kaygılarla değerlendirmemeleri kolay anlaşılacak bir durum değildir. Rekabet ağında her şeyi kamudan gelecek kaynaklara bağlamak sürdürülebilir bir denge olamaz. Bu yüzden sektörün nde gelenleri kamunun verebileceği desteklerin, verimliliğe dönük projelere dönüştürülmesine n ayak olmalıdır. Çünkü kamu görevlileri bugüne kadar olduğu gibi bundan sonra da sadece oy endişesiyle isabetsiz desteklemeler vermeyi sürdürebilirler. Buna en başta karşı gelmesi gerekenler bizzat üreticiler ve onların temsilcileri olmalıdır.

Burada kamunun tarıma hiç destek olmamasını ve sektörü kendi haline terk etmesini önerilmektedir. Özetle; Batı lkeleri ve özellikle de ABD, tarımsal reform uygulamalarını genellikle verimliliğin ve rekabet edebilirliğin artırılmasına yneltilmişlerdir. Yakın tarihte bile böyle bir programın Birleşik devletlerde aynı amaçla uygulandığı görülmektedir: *şuanda bir tarımsal reform hareketi ilerliyor, bu Amerikan çiftçisine serbest piyasa çiftçiliğinin ödüllerini toplarken, küresel olarak kendini daha iyi savunmada yardım edecektir* ve yine *bir çiftlik tasarısı olsun ya da olmasın biz küresel bir temelde rekabet etmek zorundayız* (Andelman, 1997: 25-27). Bu konudaki anlayış daima rekabet edebilme üzerine kuruludur, bunun yolu da verimliliği artırmaktan geçmektedir. Bu rnekleri ve görüşleri çoğaltmak mümkündür. Hepsinde karşılaşılacak gerçek aynıdır. Gelişmiş lkeler tarım sektörlerini modernize ederken popülist endişelerle değil, uzun vadeli gelişme hedeflerine uygun biçimde destek

vermişlerdir. Yüksek verimlilik seviyesine ulaştıktan sonra desteklenen nüfusun büyük miktarda azalmasına bağlı olarak daha farklı destek biçimleri söz konusu olabilmektedir. Ancak öncelikli hedef tarımda daha yüksek verimliliğe ulaştıracak tedbirlere kapı açmak olmuştur. Bu süreçte tarımsal araştırmaların teşvik edilmesi, sektörün ticarileştirilmesi ve rekabete açılması, tarımsal yeniliklerin desteklenmesi gibi hedefler önceliğini korumuştur. Bu gerçeklere dikkate almamak yerinde saymak anlamına gelecektir. Dünyadaki değişmeyi fark edememenin ve ona adapte olamamanın bedeli ağır olmaktadır. Bölgesel farklılıklar bir kenara bırakıldığında, *beş yüz sene önce* Anadolu çiftçisi bir hektardan ortalama 700-800 kilo ürün alıyordu, bugün onun yaklaşık üç katı kadar ürün alıyorsa hâlâ bazı yanlışları görememek tuhaf olmuyor mu?

Kaynakça

- Agra Europe*, (2004), "Farm Specialisation Continues in NL. (Netherlands)", 2112 (July 2).
- Akder, A. Halis, "Türkiye Tarım Politikasında 'Destekleme Reformu'", *ASOMEDYA*, Aralık 2003, s. 46-68.
- Akio, Matsumoto, (1998), "Do Government Subsidies Stabilize or Destabilize Agricultural Markets?", *Contemporary Economic Policy*, 16. n: 4 (October), s.452-67.
- Andelman, A. David, (1997), "The New Farm Economics", *Management Review*, December 1997, s. 25-27.
- Ashworth, William, (1987), *A Short History of the International Economy since 1850*, Fourth Edition, Longman Inc.
- Cameron, Rondo, (1997), *A Concise Economic History of the World, From Paleolithic Times to Present*, Third Edition, New York.
- Dinler, Zeynel, (2000), *Tarım Ekonomisi*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa.
- Diskin, Patrick, (1997), *Agricultural Productivity Indicators Measurement Guide*, USIAD, Washington.
- Gopinath M. ve P. Lynn Kennedy, (2000), "Agricultural Trade and Productivity Growth: A State-Level Analysis", *J. Agr. Econ.*, 82 (5), s. 1213-1218.
- Güran, Tefik, *İktisat Tarihi*, Acar Matbaacılık, İstanbul, 2003.
- I. V. Malhan ve Shivarama Rao, (2007), "Agricultural Knowledge Transfer in India: A Study of Prevailing Communication Channels", *Library Philosophy and Practice* (February).
- ODTÜ'lüler Bülteni, (2007), Sayı:166, (Eylül), Ankara.
- Pamuk, Şevket, (2003), *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Plantinga, Andrew, J. (1996), “The Effect of Agricultural Policies on Land Use and Environmental Quality”, *Amer. J. Agr. Econ.* 78, s. 1082-1091.
- Seavoy, Ronald E. (2000), *Subsistence & Economic Development*. Westport, CT, USA: Greenwood Publishing Group, Incorporated.
- Singh, Sukhpal, (2007), “Role of the State in Contract Farming in Thailand: Experience and Lessons”, *ASEAN Economic Bulletin*, Vol: 22, No:2, s. 21-28.
- Todaro, Michael P. (2000), *Economic Development*, Addison Wesley.
- Wheeler Dan, (2000), “Innovative Approach Has Tennessee Setting Its Sights on Amribusiness Development”, *Business Perspectives*, s. 25-28.
- World Bank, (2007), *World Development Indicators 2007*, Herndon, VA, World Bank.
- World Bank, (2007), *World Development Report 2008, Agriculture for Development, Overview*, The World Bank, Washington D.C.

360 Derece Geri Bildirim ve Gelir İdaresi Başkanlığında 360 Derece Geribildirim Sisteminin Uygulanabilirliği Üzerine Bir Araştırma

Kadir ARDIÇ^a & Halit ÇİÇEK^b & Güner ÇÖL^c

Özet

Klasik performans değerlendirme yöntemlerinin bir alternatifi olarak gözüken “360 derece geri bildirim” yöntemi, işgörenlerin başarılarının artırılması ve kendilerini geliştirmeleri açısından çağdaş yöntemler arasında kabul edilmektedir. 360 derece geri bildirim yönteminin amacı, kişisel ve takım hedefleri ile örgütün iş hedefleri arasında daha güçlü bağlantı sağlamak, planlanan işlevleri etkin bir şekilde gerçekleştirmek ve ekip çalışmasını teşvik etmektir. 360 derece geri bildirim yönteminde işgörenin kendisinin, amirinin, iş arkadaşlarının ve müşterilerinin vermiş olduğu geri-bildirimler ile başarının artacağı varsayılmaktadır.

Bu çalışmada, Maliye Bakanlığı'na bağlı Gelir İdaresi Başkanlığı merkez teşkilatı personelinin performanslarının değerlendirilmesinde 360 derece geri bildirim performans değerlendirme yönteminin uygun olup olmadığı test edilmeye çalışılmıştır. Sonuç olarak, Gelir İdaresi Başkanlığında 360 derece geri bildirim sisteminin katılımcıların görüşleri doğrultusunda uygulanabileceğini söylemek mümkündür. Ancak katılımcıların değerleyici gruplara ilişkin sorulara (hem açık uçlu hem de kapalı uçlu) verdikleri cevaplar doğrultusunda bir takım endişelerinin bulunduğu da görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: 360 Derece Geri Besleme, Gelir İdaresi Başkanlığı, Vergi.

360 Degree Feed-Back Method And A Research About The Practicability Of 360 Degree Feed-Back Method In The Revenue Administration

Abstract

360 degree feedback method, being seen as one of the alternative of classical performance assessments, accepted as contemporary/advanced method for employees/workers to develop themselves and enhance their successes. The goal of 360 degree feedback method is to ensure stronger connection between individual, team goals and goal of business organization, to fulfil the planned functions/roles efficiently and to promote team work. In the 360 degree feedback method, it is assumed that successes

---

^a Doç.Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi İİBF İşletme Bölümü, kadirardic@yahoo.com

^bYrd.Doç.Dr.Gaziosmanpaşa Üniversitesi İİBF Maliye Bölümü, Hcicek70@yahoo.com

^cYrd.Doç.Dr.Balıkesir Üniversitesi Erdek MYO, gunercol@hotmail.com

will increase by the feedbacks given by the employee himself, his supervisor, his colleagues and his clients.

In this work, it is tested to evaluate whether 360 degree feedback methods are suitable or not for the staff of central organization of Revenue Administration, being a department of Ministry of Finance. As a result, it can be said that 360 degree feedback methods can be implied towards the opinion of participating staff in the Revenue Administration. Yet, it can be seen that there are some concerns about the open and closed ended answers, which is pertaining to group evaluation, given by participants.

Keywords: 360 Degree Feed-Back, Revenue Administration, Tax.

Giriş

Örgütlerde pek çok personelin birlikte çalışmaya başlaması ve işgörenlerle ilgili farklı perspektiflerden daha kapsamlı ve doğru geribildirim alma gereksiniminin ortaya çıkması 360 Derece Geri Bildirim sistemini gerekli kılmıştır (Milliman vd., 1994: 99).

360 derece geri bildirim sistemi, bir işgörenin davranışları ve bu davranışların etkileri hakkında o işgörenin üstlerinden, çalışma arkadaşlarından, müşterilerden, tedarikçilerden ve içinde bulunduğu proje takımlarının diğer üyelerinden bilgi toplandığı bir sistemdir. İşgören performansının her türlü değerlendirici tarafından incelenmesi nedeniyle işgören performansının daha geçerli ve güvenilir bir şekilde ölçüleceği umut edilmektedir (Woods, 1997: 202-203; aktaran Helvacı, 2002: 167)

“360 Derece Performans Değerlendirme ve Geri Besleme”, “360 Derece Geri Bildirim”, “360 Derece Performans Geri Bildirimi”, “Çok Kaynaklı Performans Değerlendirme” gibi isimlerle de anılan bu sistem, performans değerlendirme metodolojisi içinde sistemi çok yönlü olarak sürekli bir anlayışla sorgulamayı ve çalışanların performansı hakkındaki bilgiyi, çalışan ile farklı ilişkilere sahip değişik perspektiflerden toplamayı amaçlamaktadır. (Camgöz ve Alperden, 2006: 192).

360 derece geri bildirim sisteminin temel amacı, performans değerlemenin ötesinde kişiye farklı kaynaklar tarafından geribildirim verilmesini olanaklı kılarak, kişisel gelişimi sağlamaktır. Bu sistem, tüm bireylerin güçlü ve zayıf yönlerini anlamasına yardımcı olur. Dolayısıyla, 360 derece geribildirim, organizasyonda formel olarak kullanılan performans değerlendirme sisteminin yerine geçen bir araç değil, formel performans değerlendirme sistemlerinin bir tamamlayıcısı olan bir araç niteliğindedir.

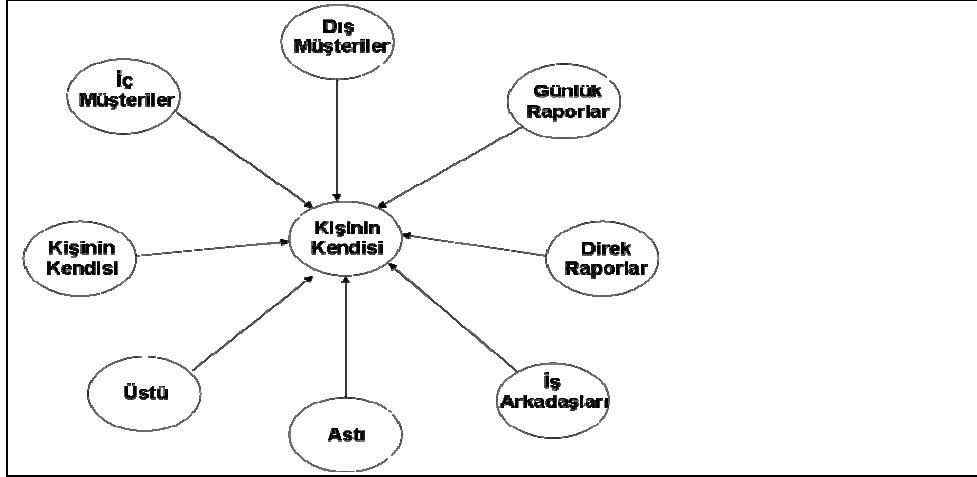
Günümüzde, 360 derece geribildirim sistemi, çok ve çeşitli kaynaklardan bilgi sağlandığı için daha nesnel bulunmakta, tek bir yöneticinin bakış açısına dayalı olarak geliştirilen geleneksel değerlendirmelere göre daha bütünlük ve etkili olması sebebiyle yöneticiler ve çalışanlar açısından çalışanların performansını iyileştirmede oldukça etkili bulunmaktadır (Yıldız vd..., 2007: 561).

Bir başka tanıma göre ise, 360 derece geri bildirim sistemi, bir işgörenin etkileşimde bulunduğu kişilerden veya oylamacılardan performansına yönelik geri bildirim aldığı bir süreçtir (Alexsander, 2006). Bu sistem, kişilerin birbirlerine geri bildirim vermesine olanak sağlamakta, liderlik veya takım çalışması durumlarında gelişimi izlemek için bir ölçüm aracı olarak kullanılmakta, davranış değişikliğini motive etmektedir (Miltenyi, 1998, s.36; aktaran, Gümüştekin vd..., 2010: 2)

Klasik performans değerlendirme yöntemlerinden farklı olarak, 360 derece geri bildirim sisteminde işgörenin iş hayatında, iletişim içinde bulunduğu tüm kaynaklardan geribildirim almasını sağlayarak değerlendirme sorumluluğunu, tek bir kişinin üstünden alıp, klasik yöntemlerde meydana gelen hataları azaltma imkânı sunmaktadır.

360 derece geri bildirim sistemi, işgörenin performansının; iş arkadaşlarından, yöneticilerinden, kendisine doğrudan rapor verenlerden (astlardan), iç ve uygun olduğu takdirde dış müşterilerden derlenen sipariş performansı bilgilerinin ışığında değerlendirildiği yaklaşımdır (Bayraktaroğlu, 2006: 124; Borman, 1997: 299). 360 derece geri bildirim amaçlarını şu şekilde sıralamak mümkündür: (İllez ve Güner, 2006: 326)

- Çalışanlarınızın performans değerlendirmelerini yapmak,
- Çalışanlarınıza kapsamlı ve objektif geri bildirim vermek,
- Çalışanların kritik başarı faktörlerine odaklanmalarını sağlamak,
- Yönetim ekibinizin etkinliğini ölçmek,
- Çalışanlarınızın güçlü ve gelişmeye açık yönlerini belirlemek,
- Eğitim ve gelişim ihtiyaçlarını netleştirmek,
- Eğitim ve gelişim faaliyetlerinin etkinliğini ölçmek,
- Takım çalışmasını ve takım içinde iletişimi güçlendirmek,
- Değişim ihtiyacını belirlemek ve değişimi hızlandırmak

Şekil 1: 360 Derece Geri Bildirim (Edwards, 1996: 8)

Amir pozisyonundaki yönetici geri bildirim verecektir ancak aynı işi yapan çalışma arkadaşları, astları, kendisi ve hatta müşteriler de değerlendirmeye dâhil olacaklardır. Bu kapsamda, “360 Derece Geri Bildirim” yönteminin geleneksel yöntemlerden ayrıldığı nokta, çalışanların performansı hakkındaki bilgiyi çalışan ile çalışanı gözlemleyebilme olanağı bulan değişik değerlendiricilerden toplamasıdır (Fox ve Klein, 1996:20-25). Tüm bunlar göz önüne alındığında, 360 Derece Geri Bildirim Sisteminin çalışana ve organizasyona sağlayacağı yararlar aşağıda sıralanmıştır (Bayram, 2005: 55-56):

- 360 derece uygulamasında, birden fazla değerlendirme grubunun olması, verilen geribildirim daha kapsamlı ve daha objektif olmasını sağlamaktadır
- 360 derece uygulamasının, özellikle yöneticilerin yetkinliklerinin, astları ve iş arkadaşları tarafından değerlendirilmesine olanak vermesi, yöneticilerin gelişimini daha etkin bir şekilde izlemeye ve planlamaya olanak vermektedir.
- Başkalarının bakış açılarını daha iyi anlamak, çalışanın kendi güçlü ve zayıf yönlerini daha açık görmesini sağlar. Çalışanın kendisini geliştirme çabaları daha da odaklanmış ve etkinlik kazanmış olur.
- 360 derece değerlendirme sonuçları, performans değerlendirmeleri ve eğitim ihtiyaç analizleri doğrultusundan yapılan gelişim ve eğitim planlarına kapsamlı veri sağlamaktadır.

- Özellikle, astların üstler tarafından değerlendirildiği performans değerlendirme sistemlerinin yaygın olarak uygulamada olduğu göz önünde tutulduğunda, 360 derece değerlendirme astların üstlere geribildirim vermesine olanak sağlamakta ve bu anlamda bu iki grup arasındaki iletişimi güçlendirmektedir.
- Çalışanların yaptıkları işin çevresindekiler tarafından nasıl algılandığını görmesini sağlamaktadır.
- Amirler, çalışanların kabiliyetleri ve yetenekleri konusunda daha geniş bilgi sahibi olurlar.
- Örgüt içindeki liderin ortama uymasını ve kendini geliştirmesini kolaylaştırır.
- Gelişme ihtiyaçları (eksik kalan bilgi, yetenek ve davranışlar vs.) ortaya çıkmaktadır.
- Gelişme işleminde diğer takım üyelerini de takıma dâhil ederek takım ruhunu destekler.
- Çok sayıda değerlendiriciye olanak sağlandığından, tek kişinin duygusallığı önlenmiş olmaktadır.

1. 360 Derece Geri Bildirim Yönteminin Diğer Yöntemlere Göre Avantajları

360 Derece Geri Bildirim Yönteminin avantajlarını şu şekilde özetlemek mümkündür (İllez ve Güner, 2006: 327):

Kapsamlı ve objektif geri bildirim: Birden fazla değerlendirme grubunun olması, verilen geri bildirim daha kapsamlı ve objektif olmasını sağlamaktadır.

Yönetim ekibinin etkinliğini ölçmek: Yöneticilerin yetkinliklerinin, astları ve iş arkadaşları tarafından değerlendirilmesine olanak vermesi, yöneticilerin gelişimini daha etkin bir şekilde izlemeye ve planlamaya olanak vermektedir. Organizasyon içindeki liderin ortama uymasını ve kendini geliştirmesini kolaylaştıracak ve organizasyonun liderden ne beklediğini ortaya koyacaktır.

Çalışanın ya da belli bir takımın güçlü ve gelişmeye açık alanlarını belirlemek: Belirli takımlar temelinde güçlü ve gelişmeye açık alanların tespit edilmesine ve bölümler, fonksiyonlar, ekipler vb. bazında gelişim planları oluşturulmasına olanak vermektedir. Geri bildirim sağlayarak, çalışanların

sistem içindeki yerlerini ve yaptıkları işin çevrelerindeki tarafından nasıl algılandığını görmesini sağlar.

Gelişim ve eğitim ihtiyaçlarını belirlemek ve gelişim planlamasına girdi sağlamak: Değerlendirme sonuçları, performans değerlendirmeleri ve eğitim ihtiyaç analizleri doğrultusunda yapılan gelişim ve eğitim planlarına kapsamlı veri sağlamaktadır.

Astların yöneticilere geri bildirim verebilmesi: Özellikle, astların, üstler tarafından değerlendirildiği performans değerlendirme sistemlerinin yaygın olarak uygulamada olduğu göz önünde tutulduğunda, 360 Derece Geri Bildirimde astların üstlere geri bildirim vermesine olanak sağlamak ve bu anlamda bu iki grup arasındaki iletişimi güçlendirmektedir. Ayrıca amirler çalışanların kabiliyetleri ve yetenekleri konusunda daha geniş bilgi sahibi olurlar.

Organizasyonda gelişim kültürünün oluşması: 360 derece geri bildirimlerle çalışanların birbirlerine geri bildirim sağlaması, çalışanlar arasındaki iletişimi geliştirirken, aynı zamanda gelişim odaklı bir kültürün oluşmasına da yardımcı olmaktadır. Değişik değerlendiricilerden alınacak fikirler, çalışanın kişisel kariyer gelişimi hakkında yol gösterici olabilir. Birçok çalışan 360 Derece Geri Bildirim Yöntemini, tek bir yöneticinin kariyer gelişimi hakkındaki yardımlarına göre çok daha net, geliştirici ve ikna edici olduğunu düşünmektedir.

Geleneksel performans değerlendirme yöntemleri ile 360 derece geribildirim yöntemi arasındaki farklar tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1: Geleneksel Performans Değerlendirme Yöntemi İle 360 Derece Geribildirim Yöntemi Arasındaki Farklar (McCharty ve Garavan, 2001:10; aktaran, Kara, 2010:90)

Ölçütler	Geleneksel Performans Değerleme Yöntemi	360 Derece Geri Bildirim Yöntemi
Amaç	Astlara geçmiş performansları ve gelecek potansiyellerine ilişkin tek bir perspektiften geri bildirim sağlanmaktadır.	Performans, davranışlar ve gelişim ihtiyaçları hakkında farklı perspektiflerden veri sağlanmaktadır.
Veri Kaynağı	Tek bir değerlendirmeci vardır. Yönetici	Değerlendirmeciler farklıdır: astlar, üstler, takım arkadaşları ve müşteriler

Tablo 1'in devamı

Kaynağın Kimliği	Geribildirim kaynağının kim olduğu bellidir.	Geribildirim, değerlendir-meci gruplarından kolektif olarak toplanır. Değerlendir-mecinin bireysel kimliği belirsizdir.
Geribildirim İçeriği	Davranışa ve iş performansına ilişkin değerlendirmeler tipik olarak iş biriminin ulaştığı sonuçlara göre oluşmaktadır.	Değerlendirmeler iş biriminin ulaştığı sonuçlara ve gelişimi istenen boyutlara göre yapılmaktadır.
Ölçümleme Yöntemi	Likert ölçeğinin yanında niteliksel değerlendirmeler yer almaktadır	Temel olarak likert ölçeği ile niceliksel veri toplanmaktadır.
Diğer İK Kararları İle İlişkisi	Performans değerlendirme genellikle, ücretle, görev tasarımı, terfi ve transferler ile eğitim ve geliştirme kararlarına temel oluşturmaktadır.	Veriler tipik olarak sadece eğitim ihtiyacının tespiti ve kariyer gelişimi için kullanılmaktadır.
Süreci Şekillendiren Felsefe	Süreçlere odaklanılmaz, bireylerin değerlendirilmesi esastır. Otorite ve yöneticinin görüşünü kabul etme söz konusudur.	İşgöreni değerlendirme değil geliştirmek esastır. Kendini değerlendirme söz konusudur.
Sürecin İçeriği	Yıllık genel sonuçlar çoğu kez ücretleme kararlarını etkilemektedir.	Değerlendirme yılın belli zamanlarını değil sürekli izlemeyi öngörmektedir.
Hedeflenen İşgörenler	Organizasyondaki tüm işgörenler.	Tipik olarak yönetsel kademelerde işgörenler.

2. 360 Derece Geri Bildirim Süreci

360 Derece Geri Bildirim süreci 5 aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşamada, değerlendirici konumunda olan kişilerin seçimi yapılır. İkinci aşamada hem değerlendiricilerin hem de değerlendirilen kişilerin eğitimi yapılmaktadır. Üçüncü aşamada 360 Derece Geri Bildirimde kullanılacak verilerin toplanması aşamasına geçilir. Dördüncü aşamada toplanan verilerin değerlendirildiği aşamadır. Son aşamada ise, değerlendirilen veriler ışığında sonuçların geri bildirim yapılar.

2.1. Kişilerin Seçimi

360 derece geri bildirim sürecinin temel özelliği çok kaynaktan verilerin gelmesiyle değerlendirme yapılmasıdır. Değerlendirilen kişinin, doğru değerlendirilebilmesi için özenle seçilmiş kişiler tarafından değerlendirilmesi gerekir.

Değerlendirme yapılacak kişilerin seçimi, 360 derece geri bildirim sürecinin en önemli parçasıdır. Değerlendirme sürecinin güvenilirliğinin artması ve değerlendirilen kişilerin, geri bildirimini kabul etmesi bu seçime bağlıdır.

Kişilerin seçilmesinde en önemli iki unsur, uzmanlık ve güvenilirliktir. Değerlendirilen çalışan, değerlendiricinin, iş ortamına ve kendi iş performansına olan yakınlığına inanmalıdır. (Yüncü, 2002: 62).

Değerleyiciler kim/kimler olursa olsun bu kişilerin sahip olması gereken bir takım nitelikler bulunmaktadır. Bu nitelikleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Değerlendirilen işgörenin işini bilmeleri
- İşletmeyi tanınmaları
- Nesnel değerlendirme yapabilecek özelliklere sahip olmaları
- Personel değerlendirme sistemini tanınmaları
- Performans değerlemede karşılaşılabilecek değerlendirme hatalarını bilmeleri

360 Derece Geri Bildirim mantığı içerisinde değerlendirmeyi yapacak kişiler şu şekilde gruplandırılabilir. Üstler, iş arkadaşları, astlar, müşteriler ve kişinin kendisi.

İşgörenin bağlı olduğu en yakın üst; en yaygın kullanım işgörenin ilk üstü tarafından yapılan değerlendirilmedir. İşgöreni en yakından gözlemleyen, onunla sürekli beraber olan ve onu en iyi tanıyan üstü tarafından değerlendirilmesinin yapılması işgörenin performansının doğru tespit edilmesinde en sağlıklı sonucu verebilecektir. Ancak üstün değerlendirme yapmasının bir takım sakıncaları da vardır. Bunların başında üstün astla çok yakın ilişkisinin bulunması onun değerlendirme sırasında öznel öğelerin etkisi altında kalıp sağlıklı değerlendirme yapamayacağı endişesidir.

Çok yaygın kullanılmasına karşın, değerlendirmenin ilk üst tarafından yapılması durumunda bazı sorunlarla karşılaşılmaktadır. Bu sorunlar şöyle özetlenebilir (Uyargil, 2008: 249):

- Astlar ilk üstün ceza ve ödül yetkisini açık seçik görmekten ve bu yetkiyi performans değerlendirme sistemi yolu ile kullanıyor olmasından rahatsız olabilirler.
- Eğer değerlendirme süreci tek yönlü işliyor, gerekli yönlendirme ve geri-bildirim üst tarafından sağlanmıyorsa, değerlendirme sonuçlarının olumsuz

olması halinde ast savunmaya geçerek, davranışlarının haklılığını kanıtlamaya çalışabilir.

- İlk üst, asta geri bildirim sağlama konusunda gerekli becerilere sahip olmayabilir.
- Cezalandırma durumunda ast ile üstün ilişkileri bozularak, verimlilik olumsuz etkilenebilir.

Ancak bu ve benzeri sakıncalar nedeniyle işgörenin performansını değerlemeye birden fazla kişinin katılması görüşü de benimsenmeye başlanmış ve 360 derece geri bildirimde diğer değerlendiriciler devreye girmiştir.

Değerlendirme sürecinde yöneticilerin her zaman gözleme imkanı bulamayacağı bazı davranışları değerlendirmek için en uygun konumda bulunan kişinin aynı seviyedeki iş arkadaşları olduğu bilinmektedir.

İş arkadaşları; bu tür değerlendirmelerin temelinde, aynı ya da birbiri ile ilişkili işleri yapan ve birlikte çalışan kişilerin birbirlerini iyi tanıyacağı ve performanslarını en iyi gözlemleyebileceği varsayımı yatmaktadır. Bu konuda yapılan bilimsel araştırmalar da eşitlerin birbirleri hakkında geçerli ve güvenilir veriler sağladığını göstermiştir. Ancak sıralama yapmaları istendiğinde, eşitlerin birbirlerinin performansları hakkında aynı derecede objektif kalmadıkları gözlemlenmiştir. Bu nedenle, terfi ve ücret artışı konularında verilecek kararların bu tür değerlendirmelere dayandırılmaması önerilmektedir. Geniş kapsamlı değerlendirme yapmayı arzulayan işletmeler, eşitlerden görüş alma yolu ile üstler tarafından yapılan değerlendirmeleri pekiştirici ve destekleyici nitelikte veriler sağlama imkânına sahip olacaklardır (Uyargil, 1994: 34).

360 derece geribildirim sürecinin veri kaynaklarından bir diğeri astlardır. Bu yöntemle çalışanlar üstlerini değerlendirme imkânı bulacaklardır.

Astları; astların kendilerini nasıl algıladıklarını görmeleri açısından yararlı bir yol olarak düşünülebilirse de, yöneticiler çoğunlukla astları tarafından değerlendirilmekten hoşlanmamakta ve bu gibi uygulamaları tepki ile karşılamaktadırlar. Çeşitli sorunlar içeren bu yaklaşımda işletmelerin konuya duyarlılıkla yaklaşmaları ve çok sayıda faktörü ele alarak uygulama kararı vermeleri gerekmektedir. Bu sorunlardan çok rastlanan biri de astların yöneticilerin daha çok kişilik özellikleri ve kendi ihtiyaçlarına karşı ne ölçüde duyarlı davrandıklarına ağırlık vererek, organizasyon hedeflerini dikkate almadan değerlendirme yapmak istemeleridir. Bazen de, üstü ile çatışmaya girmekten çekinenler, değerlendirmelerinde olumlu puanlara yönelmektedirler.

Bu tür eğilimler de yöntemin uygulamada güçlüklerle karşılaşmasına neden olmaktadır (Uyargil, 2008: 252).

Ayrıca, bir astın üstünün performansını değerlendirirken, hangi kriterlerin sisteme dâhil edileceği konusu en önemli husustur. İşin yapılmasına ilişkin bilgi ve becerileri içeren kriterlerin ast tarafından değerlendirilmesi sakıncalı olup, sağlıklı veriler sağlanamayacaktır. Çünkü bir astın üstünün yaptığı işler hakkında genel bir kanaati olabilse de, örgütsel yapı içinde kendinden daha üst düzeyde görev yapan bir kişinin performansını doğru bir biçimde değerlendirebilmesi bilgi, beceri ve deneyimleri açısından mümkün olmayacaktır. Bu durumda ast üstünün, kendisi ile ast-üst ilişkileri çerçevesi ile sınırlı kalacak şekilde, ancak bazı yönetsel özelliklerini değerlendirebilecektir (Uyargil, 1994: 35).

Bireyin kendi performansı ve kendisi hakkındaki düşünceleri değerlendirmeye yansıtılır. Burada birey kendi değerlendirme sonuçları ile diğer kaynaklardan gelen veriyi karşılaştırma fırsatı bulur. Bunun sonucu olarak da iş performansı hakkında daha doğru bir görüşe sahip olabilir.

İşgörenin kendisi; işgörenlerin kendi kendilerini değerlendirmeleri kişisel planlama yapmayı kolaylaştıracak ve işgörenleri buna özendircektir (Bingöl, 2008: 337). Bu yaklaşımda amaç, işgörenlerin kendi iş başarılarına yönelik düşüncelerini belirlemesidir. İşgörene kendi performanslarını değerlendirme şansı verildiğinde, işgörenler dürüst ve açık sözlü olma, yöneticilerin göremedikleri zayıflıkları ortaya çıkarma eğiliminde olabilirler.

Kişilerin ortak kriter ve standartlarla değerlendirildiği, örneğin, değerlendirme skalalarının kullanıldığı sistemlerde, kişinin kendilerini değerlendirmeleri hususu kritik bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Uygulamada sadece kişinin kendini değerlendirmesine dayanan sistemlere organizasyonlarda rastlanılmamaktadır. Ancak, ilk üstünün yaptığı değerlendirmelerin yanı sıra, kişiye kendini değerlendirmek pek çok yöneticinin başvurduğu yollardan birisidir (Uyargil, 2008: 250).

Yöneticilerin bu noktada ortak kanaatleri böyle bir uygulamanın faydalı olduğu ve kendi değerlendirme sonuçları ile astların kendilerini nasıl algıladıklarını görme ve karşılaştırma yapma imkânı tanınmasından dolayıdır. Genelde performansı orta ve üst olan astlar böyle bir değerlendirmede kendilerini üstlerinin verdikleri puanlardan daha düşük, başarısız olan astların

ise, kendilerini üstlerin gördüklerinden daha başarılı olarak algıladıkları görülmüştür.

Müşteri; bazı işletmeler müşterilerinin, personelin performansına ilişkin değerlendirmelerinden de terfi, ücret artışı, eğitim ihtiyacının belirlenmesi vb... kararlarda yararlanmaktadırlar. Değerlendirmede müşterinin amaçları ve bakış açısı organizasyonun temel amaçları ile uyuşmasa da, yukarıda belirtilen hususlarda müşterilerden geçerli ve güvenilir veriler elde edebilmektedir (Uyargil, 2008: 252).

360 derece geri bildirim sürecinde müşteriler, birey hakkında doğru ve kullanışlı bilgi sağlayabilir (Edwards ve Ewen, 1996: 42). Müşteriler, örgütün ürettiği mal ve hizmetin alıcısı olarak değil çalışanlar hakkında geribildirim alınabilecek bir kaynak olarak algılanmalıdır. Performans değerlemede özellikle müşterilerle ilişki içerisinde olan işgörenlerin müşterilerce değerlendirilmesi, müşterilerin örgüte daha iyi bağlanmasına ilişkilerin daha sağlam temellere oturtulmasına imkân sağlar. Ayrıca böyle bir yaklaşım işgörenlerin müşteri bağlılığını ve memnuniyetini sağlama adına daha fazla sorumluluk yükleyerek örgütün değişime uymasını kolaylaştıracaktır.

Tablo 2: Performansa İlişkin Verilerin Sağlandığı Çeşitli Kaynaklar (Uyargil,2008: 253)

Kullanım Alanı	Veri Kaynakları					
	İlk Üst	Eşitler	Aslar	Kendisi	Müşteri	Komite
Terfi	X	X			X	X
Ücret	X	X			X	X
Nakil	X	X			X	X
Disiplin	X	X			X	X
İşten Çıkarma	X	X			X	X
Kişisel Gelişim	X	X	X	X	X	X
Personelle ilgili yürütülecek araştırmalar (işgücü devri, devamsızlık, şikayetler vb...)	X	X	X		X	X

2.2. Kişilerin Eğitimi

360 derece geri bildirim sürecine katılan kişilere eğitim verilmesi, kişilerin etkili şekilde ilerleyişini sağlamaktadır. Eğitim sayesinde, tüm

katılımcılar sürecin aşamalarının ne olduğuna ve nasıl kullanılacağına dair genel bir yargıya sahip olurlar.

Değerlendirme Yapılacak Kişilerin Eğitimi

Değerlendirme yapacak kişilere eğitim verilmesi, değerlendirmelerin daha objektif olmasını sağlar. Yapılan araştırmalar değerlendirme yapan kişilerin birçok farklı hataya düştüklerini açıkça göstermiştir. Performans değerlendirme hataları olarak bilinen bu hatalar bütün performans değerlendirme yöntemlerinde karşılaşılabilecek hatalardır. Bu nedenle değerlendiricilerin eğitimi, değerlendirmelerin doğru ve hatadan uzak olması için önemlidir.

360 derece geri bildirim sürecinin amaçlarına ulaşabilmesi için, değerlendirme yapan kişilere şu konularda eğitim verilebilir (Edwards ve Ewen, 1996: 103):

- 360 derece geri bildirim süreci nedir?
- Örgüt neden bu yeni modele adapte olmuştur?
- Değerlendirme yapılırken gizlilik nasıl sağlanacak?
- Sonuçları kimler görecektir ve sonuçlar nerede kullanılacak?
- Nasıl geribildirim sağlanacak?
- Sorumluluk ve kurallar ne?
- Süreç ne kadar sürecek?
- Sürecin güvenilirliği için ne gibi önlemler alınacak?

Değerlendirilen Kişilerin Eğitimi

360 derece geri bildirim sürecinde geribildirim verecek kişinin eğitimi kadar, bu geri bildirim alacak kişilerin eğitimi de önemlidir. Değerlendirilen kişi değerlendirme sonuçlarının nerelerde ve nasıl kullanılacağını verilen eğitim sayesinde öğrenir. Bunun yanında kişiler geribildirimden gelen bilgileri nasıl kabul etmesi gerektiğini de öğrenir.

Değerlendirilen kişiler dört alanda eğitime ihtiyaç duyarlar. Bunlar (Yüncü, 2002: 74):

- Bilgileri analiz etme ve gelişim hedeflerini belirleme
- Beklenmedik olumsuz geri bildirim konusunda ne yapılması gerektiği
- Gelen geribildirimi yönetici ile tartışabilme
- Ayrıntılı hedef ve hareket planlarının belirlenmesi

Görüldüğü üzere değerlendirici ve değerlendirilenlere gerekli eğitimin verilmesi, çalışanların 360 derece geribildirim süreci hakkındaki bilinç düzeyinin artmasına, dolayısıyla sistemin örgütteki işlerliğinin hız kazanmasına neden olacaktır.

2.3. Verilerin Toplanması

Verilerin toplanma aşaması, bireyler hakkında hangi tür verilerin ve bu verilerin nasıl toplanacağına ait kararlardan oluşmaktadır. Etkin bir geribildirim sürecinin oluşabilmesi için bu aşamada alınacak kararların önemli bir yeri vardır. Bu aşamada ilk önce toplanacak verilerin içeriği belirlenir (Bozkurt, 2007: 45-46).

Toplanacak verilerin içeriğinin belirlenmesi

360 derece geri bildirim sürecinde, geleneksel performans değerlendirme yöntemlerinin aksine bireyin yetenek, bilgi ve çalışma şekilleri ile ilgili verilere ağırlık verilir. Toplanacak bilgilerin içeriğine karar verilirken çeşitli unsurlar göz önünde bulundurulur. Bunlar geri bildirim verilecek kişinin organizasyon içindeki yeri ve rolü, örgütün yapısı, kişisel değerlerdir. Bireye performansı ile ilgili daha geniş bir bakış açısı sunabilmek için, toplanacak veriler genel bir ifadeden çok ayrıntılı konuları içermelidir. Aynı zamanda 360 derece geri bildirim yönteminde, toplanacak bilgilerin hangi değerlendirici grubundan toplanacağına ve kriterlerin ağırlıklarının ne olacağına dair tasnif de önem arz etmektedir.

360 derece geribildirim sürecinde toplanacak bilgilerin içerikleri şunlardır (Jones ve Bearley, 1996: 98-99).

- **Beceri:** Belirgin standartlar doğrultusunda şekillenen davranış grubudur. Örneğin; makineyi tamir edebilme, toplantı düzenleme v.b.
- **Yetenek:** Gelişebilen kabiliyetlerdir. Örneğin; zor bir durumla başa çıkabilme, stratejik planlama yapabilme v.b.
- **Kişisel Özellik/Karakter:** Karakter olarak değerlendirilen kişinin tanımlanmasıdır. Örneğin; zeka, güvenilirlik, duygusallık v.b.
- **Tutum/Duygular:** Bir olay karşısındaki davranış eğilimidir. Örneğin; sabır, kızgınlık, kötümserlik, iyimserlik v.b.
- **Davranış:** Gözlemlenebilir eylemlerdir. Örneğin; insanları plana dâhil edebilme, yönetsel kararlar alma v.b.

Toplanan bu veriler sayesinde personelin temel 8 yetenek alanında çok yönlü izlenmesini kolaylaştıracaktır. Bu alanlar (Uğurlu, 2007: 3-6):

- İletişim (başkalarını dinlemek, süreçler hakkında bilgi sahibi olmak, etkili bir yazılı ve sözlü iletişim becerisine sahip olmak, vb...)
- Liderlik (güven yaratma ve dürüst olmak, lider olmak, yetki ve sorumluluk dağıtmak, vb...)
- Değişime uyabilirlilik (çevreye ve şartlara uyabilmek, yaratıcı düşünmek ve uygulamak, değişim dinamiklerini önceden fark edebilmek vb...)
- İnsanlarla ilişkiler (personel ilişkilerini geliştirmek, takım başarısını yönlendirmek ve özendirmek vb...)
- Görevin yönetimi (etkili çalışmak, teknolojiyi sisteme katma değer yaratacak şekilde kullanabilmek, iş konusunda gayretli ve yetenekli olmak, vb...)
- Üretim ve iş sonuçları (ne kadar planlayacağını ve ne zaman uygulayacağını bilmek, başarılı sonuçlar almak ve ısrarcı olmak, vb...)
- Başkalarının yetiştirilmesi (bireysel yeteneklerin keşfedilip yetiştirilmesi, sabırlı, yardımsever ve etkili bir lider olunması, başarılı bir motivasyon politikası izlenmesi, ekstra çabanın ödüllendirilmesi, vb...)
- Personelin geliştirilmesi (uygulamalarda sorumlu ve kararlı bir örnek gösterilmesi, iyileştirme için arayış içinde olunması, olumlu düşünme sistemine sahip olunması vb...)

Dünyadaki 360 derece geri bildirim uygulamalarına genel olarak bakıldığında yukarıdaki temel kriterler ışığında bölgesel ve örgütsel farklılıklar da dikkate alınarak değerlendirme ölçeklerinin hazırlandığını ve alt kriterlerin belirlendiğini söyleyebiliriz.

Toplanacak verilerin içeriği belirlendikten sonra, bu verilerin hangi yöntemlerle toplanacağı belirlenir.

Veri Toplama Yöntemleri

360 derece geri bildirim sürecinde en çok kullanılan iki tür veri toplama yöntemi bulunmaktadır. Bunlar anket ve görüşme yöntemleridir.

Anket Yöntemi

Anket yöntemi, kağıt kalem şeklinde veya elektronik olarak online veya disk şeklinde, önceden hazırlanan soruların ilgili tarafından cevaplanmasıdır (Yıldız, 1989: 145). Genellikle çoktan seçmeli sorulardan oluşur ancak, bazı

anketler açık uçlu sorularla da değerlendiren kişiye, birey hakkında gözlemlerini aktarma ve yorum yapma şansı da verir. Anket sorularının önceden belirlenmiş hedefler doğrultusunda hazırlanması 360 derece geri bildirim sürecinin etkinliğini artırır.

360 derece geribildirim sürecinde doğru ve kesin veriler elde edebilmek için dikkat edilmesi gereken bir konuda uygulanacak olan anket süresinin ve soru sayısının belirlenmesidir. Anket hazırlanırken, anketi cevaplama süresinin çok fazla olmamasına dikkat edilmelidir (Garavan, Morley ve Flynn, 1997: 139).

Görüşme Yöntemi

Belirli durumlarda bireye neden böyle bir değerlendirme yapıldığının açıklanması gerekebilir. Bunun için anket sorusuna açık uçlu sorular eklenebilir ya da görüşme yoluyla veri alınabilir. Görüşme yönteminde genel olarak yapılandırılmış mülakat, yarı yapılandırılmış mülakat, yapılandırılmamış mülakat ve grup görüşme ve tartışmaları izlenebilecek yollar arasındadır.

Yukarıda bahsedilen her iki yöntemde kendi içinde zayıf ve güçlü yönleri bulunmaktadır. Önemli olan örgütümüzün kültürüne, yapısına, büyüklüğüne uygun yöntemi seçerek değerlendirme sürecinin objektifliğini mümkün olduğu kadar arttırmaktır.

2.4. Verilerin Değerlendirilmesi

360 derece geri bildirim sürecinde, veri toplama yöntemi hazırlandıktan sonra belirlenen veri kaynaklarına uygulayarak, yönetim, değerlendirilen kişinin performansı hakkında çok çeşitli ve ayrıntılı veri elde eder. Yönetim bu verileri değerlendirerek, değerlendirilen bireyin geribildirimleri kolay şekilde anlaması, zayıf ve güçlü yönlerini ve gelişim ihtiyaçlarını ortaya çıkarabilmesi için düzenli hale getirilmesi gerekir (Antonioni, 1996: 29). Hazırlanacak bir rapor sayesinde elde edilen verilerin bireye düzenli bir şekilde geri bildirimini sağlanabilir.

Bu rapor hazırlanırken dikkat edilmesi gereken noktalar şunlardır (Milyenti, 1998: 82);

- Veri toplama yöntemlerinde değinilen, veri kaynakları için ayrı ayrı düzenlenmiş anket veya görüşme formlarında kullanılan bütün ifadeler ve veri kaynaklarının bu ifadelere verdikleri ortalama puanlar raporda bulunmalıdır.

Böylelikle değerlendirilen kişide hangi kriterlere göre kim tarafından değerlendirildiğini açıkça görebilir.

- Veri kaynaklarının her bir ifade için verdiği puan bulunmalıdır.
- Kişinin kendi kendisini değerlendirme puanlarını bir ortalaması bulunmalıdır.

- Kişinin her bir ifade için verdiği puan bulunmalıdır.

Böylelikle kişinin kendi kendisine verdiği puanlar ile diğer veri kaynaklarının verdiği puanları karşılaştırmak kolaylaşmaktadır.

Geribildirim sürecinde, hazırlanan bu rapor sayesinde bireyin performansına geniş bir bakış açısı sağlanmış olur, aynı zamanda birey güçlü ve zayıf yönlerini daha açık şekilde algılama fırsatı bulur.

2.5. Sonuçların Geri Bildirimi

360 derece geri bildirim sürecinde, bireye performans hakkında geribildirim verilmesi sürecin en gerekli ve en önemli aşamasıdır. Geribildirim sayesinde birey eksikliklerini görme ve bu eksikliklerini giderme fırsatı bulacaktır.

Etkili bir geri bildirim sağlanması için öncelikle, geribildirim genel değil özel olmalıdır. İkinci olarak kişiden çok, davranışa odaklı olmalıdır. Bir diğeri geribildirimde sadece değerlendirmeyi yapanın ihtiyaç ve beklentileri yer almamalı aynı zamanda değerlendirilen kişinin ihtiyaçları da geribildirimde yer almalıdır (Kaynak ve Bülbül; 2008: 271).

Değerlendirme sonuçlarının geribildirim halinde aktarılması için çeşitli yöntemler kullanılır. Bu yöntemler seçilirken yine, örgütteki çalışan sayısına, zamana, örgütün bütçesine, bireyin konum ve ulaşılabilirliği göz önüne alınmalıdır (Lepsinger ve Lucia, 1997: 149). Bu yöntemler birebir toplantı, grup sunumu ve kişisel çalışma şeklinde ifade edilebilir.

3. Gelir İdaresi Başkanlığında 360 Derece Geri Bildirim Yönteminin Uygulanabilir Olup Olmadığını Belirlemeye Dönük Bir Araştırma

Geniş anlamıyla mali idare, hem devletin yüklenmiş olduğu mali fonksiyonları, hem de bu fonksiyonların yerine getirilmesi için oluşturulmuş olan kuruluşları kapsamaktadır. Devlet, bu kuruluşlar vasıtasıyla her yıl milli gelirin bir kısmını ülke ekonomisinden çekerken, aynı zamanda harcamalar yapmak suretiyle yeniden ekonomiye katmaktadır. Bu yönüyle mali idare kamunun ekonomik politikalarının yürütülmesinde en önemli kuruluştur.

Kuruluş tarihi olarak kayıtlarda 1838 yılının belirtildiği Maliye Bakanlığı (Öner, 2005:771), tarihsel süreç içerisinde devlet anlayışında meydana gelen değişmelere paralel bir gelişim göstererek günümüzdeki yapısına kavuşmuştur. Günümüzde, Maliye Bakanlığı insan kaynağı bakımından (Gelir İdaresi Başkanlığı hariç) ele alınacak olursa, Aralık 2008 itibariyle merkez, taşra ve yurt dışı birimlerinde toplam 44.431 kişinin çalıştığı bir teşkilat haline gelmiştir.

1838 yılında kurulan Maliye Bakanlığı bünyesinde yer alan dairelerden Baş Vergisi veya Haraç Dairesi, "Avarız" ve "Bedeli Nuzil" denilen ve kentlerden mahalleler itibariyle alınan resimlerle ilgili dairedir ki; bir anlamda bugünkü Gelir İdaresi Başkanlığı'nın görevlerinin bu daire tarafından yürütüldüğü anlaşılmaktadır. 1881 yılında Maliye Nezareti "Heyet-i Merkeziye" ve "Heyet-i Mülhaka" olarak iki ayrı kuruluş haline getirilmiştir. Bunun önemi, Heyeti Merkeziye'de (Merkez Teşkilatı) ilk kez Gelirler Genel Müdürlüğü nüvesinin oluşturulmuş olmasıdır.

1936 yılında kurulan Varidat Umum Müdürlüğü, 10.08.1942 tarih ve 4286 sayılı Kanun'la yapılan değişikliklerle kaldırılmış, yerine **Vasıtasız Vergiler ve Vasıtalı Vergiler Umum Müdürlükleri** kurulmuştur. Daha sonra, 29.05.1946 tarih ve 4910 sayılı Kanun'la söz konusu Umum Müdürlüklerinin yerini Gelirler Genel Müdürlüğü almıştır. 05.05.2005 tarihinde, 5345 sayılı Kanun ile Gelirler Genel Müdürlüğü kaldırılarak, Maliye Bakanlığı'na bağlı Gelir İdaresi Başkanlığı kurulmuştur (GİB, 2009: 1-2).

Bir başkan, beş başkan yardımcısı ve on iki daire başkanlığından oluşan Başkanlık teşkilatında Aralık 2008 itibariyle, 1487'si merkez, 41.508'i de taşra teşkilatında olmak üzere toplam 42.995 kişi çalışmaktadır.

Şüphesiz ki, toplam kamu gelirleri içerisinde % 80-90'lar düzeyinde bir yer kaplayan vergi gelirleri ile en fazla ilgili birimin başında Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB) gelmektedir. 5345 sayılı kanun'la kurulan GİB, aynı kanunun 4. maddesinde sayılan görevlerinden bazıları; Bakanlıkça belirlenen devlet gelirleri politikasını uygulamak, mükelleflerin vergiye uyumunu kolaylaştırmak ve vergi hizmetlerini yerine getirmek, mükellef haklarının korunması ve idare-mükellef ilişkilerini karşılıklı güven temeline oturtmak, devlet alacaklarının tahsilini sağlamak ve bu konuda gerekli tedbirleri almak, vergilendirme ile ilgili bilgileri toplamak ve bilgi-işlem faaliyetlerini yürütmek, vergi inceleme ve denetimini gerçekleştirmek...GİB bu görevlerini yaparken merkez ve taşra teşkilatı şeklinde örgütlenmiştir. Çalışmada

zaman ve maliyet kısıtları nedeniyle merkez teşkilatı çalışanlarının görüşleri alınmış, taşra teşkilatı çalışanları ile ilgili görüşler bir başka çalışmaya bırakılmıştır.

3.1. Araştırmanın Amacı, Önemi ve Kapsamı

Bu çalışmada amaç; 360 derece geri bildirim yönteminin Maliye Bakanlığı'na bağlı GİB merkez teşkilatında çalışan işgörenler üzerinde uygulanabilir olup olmadığını belirlemektir.

3.2. Araştırmanın Yöntemi

3.2.1. Araştırmanın Modeli

Çalışma, GİB merkez teşkilatında görev yapan işgörenlerin performansının belirlenmesinde, 360 derece geribildirim yönteminin uygun olup olmadığını belirlemeye yönelik olması nedeni ile tanımlayıcı bir çalışmadır.

3.2.2. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın ana kütesini Gelir İdaresi Başkanlığı merkez teşkilatında görev yapan tüm çalışanlar oluşturmaktadır. GİB merkez teşkilatında 1 başkan, 5 başkan yardımcısı ve 12 daire başkanlığı ve diğer çalışanlardan oluşan toplam 1487 kişi çalışmaktadır. 1487 kişilik ana kütleyle % 5 örnekleme hatası ile temsil eden örneklem büyüklüğü 198'dir (Baş, 2001: 46).

Tablo 3: Gelir İdaresi Başkanlığındaki Personelin Unvanlara Göre Dağılımı (Merkez Teşkilat)

Unvanlar	Sayı	Unvanlar	Sayı
Gelir İdaresi Başkanı	1	Gelirler Kontrolörü	94
Gelir İdaresi Başkan Yardımcısı	5	Stajyer Gelirler Kontrolörü	55
Gelir İdaresi Daire Başkanı	12	İç Denetçi	0
Gelir İdaresi Grup Başkanı	24	Devlet Gelir Uzmanı	126
Basın ve Halkla İlişkiler Müşaviri	1	Devlet Gelir Uzman Yardımcısı	30
1.Hukuk Müşaviri	1	Mali Hizmetler Uzmanı	9
Başkanlık Müşaviri	4	Mali Hizmetler Uzmanı Yardımcısı	0
Hukuk Müşaviri	6	Şef	40
Müdür	62	Memur Ve Diğer Personel	816
Gelirler Başkontrolörü	201	TOPLAM	1.487

3.2.3. Veri Toplama Aracı

Araştırmada veriler, işgörenler için hazırlanmış anket soruları ile toplanmıştır. Anket sorularından önce 1 sayfalık 360 derece geri bildirim

yöntemini açıklayan bir metin verilmiş ve bu metin okutulduktan sonra anket sorularının cevaplandırılması istenmiştir.

Araştırmada kullanılan anket formu iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde işgörenlerin demografik özelliklerini belirlemeye yönelik sorular, ikinci bölümde ise, işgörenlerin performansının değerlendirilmesinde kimlerin değerlendirici olabileceği ve bunlar hakkındaki görüşlerini içeren sorular yer almaktadır. Birinci bölüm kapalı uçlu sorular, ikinci bölüm ise, hem kapalı uçlu hem de açık uçlu sorulardan oluşmaktadır.

3.2.4. Araştırmanın Sınırlılıkları

Zaman ve maliyet kısıtları göz önüne alındığında araştırma Maliye Bakanlığına bağlı GİB'in merkez teşkilatında yapılmıştır.

3.2.5. Verilerin Değerlendirilmesi ve Kullanılan Analizler

Araştırmadan elde edilen veriler SPSS istatistiksel paket programı ile değerlendirilmiştir. Açık uçlu soruların değerlendirilmesinde içerik analizi tekniği kullanılmıştır.

3.3. Araştırma İle İlgili Bulgular

3.3.1. Demografik Sorulara İlişkin Bulgular

Tablo 4: Deneklerin Görev Yaptıkları Daire

DAİRE	F	%	Geçerli %	Toplam %
Gelir Yönetimi	45	21.8	21.8	21.8
Mükellef Hizmetleri	13	6.3	6.3	28.2
Avrupa Birliği Ve Dış İlişkiler	19	9.2	9.2	37.4
Uygulama Ve Veri Yönetimi	24	11.7	11.7	49.0
Gelirler Kontrolörleri	13	6.3	6.3	55.3
Denetim Ve Uyum Yönetimi	10	4.9	4.9	60.2
Tahsilat Ve İhtilaf İşleri	15	7.3	7.3	67.5
Strateji Geliştirme	20	9.7	9.7	77.2
İnsan Kaynakları	22	10.7	10.7	87.9
Destek Hizmetleri	25	12.1	12.1	100.0
TOPLAM	206	100.0	100.0	

Tablo 4'de araştırmaya katılan deneklerin görev yaptıkları daire başkanlıkları görülmektedir. Sırasıyla Gelir Yönetimi Daire Başkanlığında toplam 45 kişi, Destek Hizmetleri Daire Başkanlığı 25 kişi, Uygulama ve Veri Yönetimi Daire Başkanlığında 24 kişi ve İnsan Kaynakları Daire Başkanlığından araştırmaya 19 kişi katılmıştır. Diğer birimlerden katılanlar ve oranları tabloda görülmektedir.

Tablo 5: Deneklerin Unvanları

İDARİ GÖREV	F	%	Geçerli %	Toplam %
Daire Başkanı	1	.5	.5	.5
Grup Başkanı	6	2.9	2.9	3.4
Müdür	24	11.7	11.7	15.0
Uzman	82	39.8	39.8	54.9
Uzman Yardımcısı	53	25.7	25.7	80.6
Şef	4	1.9	1.9	82.5
Personel	36	17.5	17.5	100.0
TOPLAM	206	100.0	100.0	

Araştırmaya 1 Daire Başkanı, 6 Grup Başkanı, 24 Müdür, 82 Uzman, 53 Uzman Yardımcısı, 4 şef ve 36 personel olmak üzere toplam 206 kişi katılmıştır. Örneklemin yaklaşık % 40'lık kısmını uzmanlar ve % 25.7'lik kısmını uzman yardımcıları oluşturmaktadır.

GİB'e bağlı daire başkanlıkları bünyesinde toplam 87 müdürlük bulunmaktadır. Bu 87 müdürlükten toplam 47 müdürlükten katılım sağlanmıştır.

Tablo 6: Deneklerin Maliye Bakanlığında Toplam Çalışma Süreleri

MALİYE BAKANLIĞINDA ÇALIŞMA SÜRESİ	F	%	Geçerli %	Toplam %
1-5	60	29.1	29.3	29.3
6-10	39	18.9	19.0	48.3
11-15	37	18.0	18.0	66.3
16-20	13	6.3	6.3	72.7
21-25	34	16.5	16.6	89.3
26-30	8	3.9	3.9	93.2
30+	14	6.8	6.8	100.0
TOPLAM	205	99.5	100.0	
Cevap Yok	1	.5		
TOPLAM	206	100.0		

Deneklerin Maliye Bakanlığında çalışma sürelerinin dağılımı Tablo 6'da görülmektedir. Araştırmaya Katılanların % 29.1'lik kısmı (60 kişi) "1-5" yıllık çalışma süresine sahip oldukları görülmektedir. Arkasından sırasıyla % 18.9 (39 kişi) "6-10" yıllık çalışma süresine, % 18'lik kısmı (37 kişi) "11-15", % 16.5 ile (34 kişi) "21-25" yıllık çalışma süresine sahiptir.

Tablo 7: Deneklerin Cinsiyetleri

CİNSİYET	F	%	Geçerli %	Toplam %
Erkek	108	52.4	52.4	52.4
Kadın	98	47.6	47.6	100.0
TOPLAMI	206	100.0	100.0	

Tablo 7’de deneklerin cinsiyetlerine göre dağılımları gözükmektedir. Erkek ve kadınların dağılımları birbirine yakın gözükmektedir. Erkeklerin oranı % 52.4 iken, kadınların oranı % 47.6 olmuştur.

Tablo 8: Deneklerin Yaşları

YAŞ	F	%	Geçerli %	Toplam %
20-25	8	3.9	3.9	3.9
26-30	45	21.8	22.1	26.0
31-35	53	25.7	26.0	52.0
36-40	34	16.5	16.7	68.6
41-45	35	17.0	17.2	85.8
46-50	13	6.3	6.4	92.2
51-55	8	3.9	3.9	96.1
56-60	4	1.9	2.0	98.0
60+	4	1.9	2.0	100.0
TOPLAM	204	99.0	100.0	
Cevap Yok	2	1.0		
TOPLAM	206	100.0		

Deneklerin yaşları incelendiğinde, yaklaşık % 70’lik bir kesiminin 40 yaş altında olduğu görülmektedir. Bu da GİB’de çalışan işgörenlerin oldukça genç işgörenler olduğunu göstermektedir.

Tablo 9: Deneklerin Eğitim Düzeyleri

EĞİTİM	F	%	Geçerli %	Toplam %
İlköğretim	3	1.5	1.5	1.5
Lise	4	1.9	2.0	3.4
Myo	13	6.3	6.3	9.8
Lisans	162	78.6	79.0	88.8
lisans üstü	23	11.2	11.2	100.0
TOPLAM	205	99.5	100.0	
Cevap Yok	1	.5		
TOPLAM	206	100.0		

Deneklerin eğitim düzeylerine ilişkin bilgiler tablo 9’da görülmektedir. % 90 gibi büyük bir kesiminin Lisans ve Lisansüstü eğitime sahip olması, Gelir İdaresi Başkanlığı merkez teşkilatı çalışanlarının niteliklerinin çok iyi olduğuna işaret etmektedir. 2 yıllık Ön Lisans eğitimini de dâhil ettiğimizde bu oran % 97’lere varmaktadır.

3.3.2. 360 Derece Geri Bildirime İlişkin Bulgular

Tablo 10: Katılımcı Grupların Kabul Etme ve Etmeme Oranları

Gruplar	Kabul Edenler		Kabul Etmeyenler		Cevap Vermeyenler	
	F	%	F	%	F	%
Üstler	193	93,7	13	6,3	0	0
İş Arkadaşları	111	53,9	95	46,1	0	0
Astlar	105	51,0	79	38,3	22	10,7
Müşteriler	129	62,6	64	31,1	13	6,3
Kendisi	128	62,1	71	34,5	7	3,4

Araştırmaya katılan deneklere ayrı ayrı üstler, iş arkadaşları, astlar, müşteriler ve kişinin kendisi hakkında performans değerlemede değerlendirici olarak ne düşünüyorsunuz diye sorulduğunda elde edilen sonuçlar Tablo 10’da görülmektedir.

Örnek olarak ifade şu şekilde sorulmuştur. “Üstlerinizin sizin performansınızı değerlendirmesi hakkında ne düşünüyorsunuz?”

( ) Evet uygun buluyorum ( ) Hayır uygun bulmuyorum

Araştırmaya katılan katılımcıların bu sorulara verdikleri cevaplar Tablo 11’de görülmektedir. % 93.7’lik bir kesim üstlerin performans değerlemede söz sahibi olmasını uygun bulurken sadece % 6.3’lük bir kesim uygun bulmamıştır. Klasik performans değerlemede zaten performans değerleyici olarak bulunan “üst” katılımcılar tarafından da onaylanmıştır. Sırasıyla “iş arkadaşları”nın performans değerlemede değerleyici olarak kabul edenlerin oranı % 54, astlarda % 51, müşterilerde % 63 ve bireyin kendisinde % 62 olarak görülmektedir. Bu sonuçlardan sonra katılımcıların yarısından fazlasının değerleyici olarak (360 derece geri bildirim mantığına uygun) bu 5 grubun değerleyici olması gerektiğini ifade etmişlerdir.

Deneklere değerleyici olarak bu 5 grubu uygun bulma ve uygun bulmama nedenleri sorgulandığında aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir.

Üstlerinizin sizin performansınızı değerlendirmeyi uygun bulma/bulmamanızın sebepleri nelerdir?

Araştırmaya katılanların açık uçlu olarak verilen bu soruya verdikleri cevapları şu şekilde sıralanmıştır.

Tablo 11: Üstlerin Performansı Değerlemesini Uygun Bulma/Bulmama Nedenleri

İFADELER	Uygun Bulanlar	Uygun Bulmayanlar
Astın performansını en iyi bağlı olduğu üst değerlendirir ve çalışmalarını sürekli gözlemleyen	+ 61	-
Şahsi değerlendirme (subjektif olma)	-	+ 15
Objektif ve adil davranmama endişesi	-	+ 35
Yapılan tüm işlerin üstler tarafından değerlendirilmesi gereği	+ 19	-
Hiyerarşik bir düzeyde planlama yapılması gerekliliği	+ 7	-
Motivasyon açısından gerekli	+ 3	-
Çalışanların gerçek performansının ölçülebilmesi için	+ 23	-
Kurumun yapısı bunu gerektirdiği için	+ 9	-
Üstlerle astlar arasında yeterli iletişim olmaması nedeniyle	-	+ 15
Yükselebilmeye amirin (üstün) etkisi olduğu için	+ 3	-
Farkındalığın artması ve eksik yönlerin giderilebilmesi için	+ 5	-
Performansı değerlendirecek bağımsız birim olmaması nedeni ile	+ 3	-

Tablo 11’de performans değerlemede üstlerin bulunmasını / bulunmamasını ifade edenlerin ileri sürdükleri nedenler görülmektedir. Üstleri değerlemeci olarak uygun bulanların en fazla üzerlerinde durdukları konu (61 kişi) “performans değerlemede astın performansını en iyi gözlemleyen kişi olma” dır. Sonra sırasıyla (23 kişi) “çalışanların gerçek performanslarının ölçülebilmesi için”, (19 kişi) “tüm işlerin üstler tarafından değerlendirilmesi gereğini” ifade etmişlerdir. Uygun bulmayanlar ise, 35 kişi ile “objektif ve adil olmama” ve 15’er kişi ile “subjektif olma”, yeterli iletişimin olmaması” nedenlerini dile getirmişlerdir.

İş arkadaşlarınızın sizin performansınızı değerlendirmeyi uygun bulma/bulmamanızın sebepleri nelerdir?

Tablo 12: İş Arkadaşların Performansı Değerlemesini Uygun Bulma/Bulmama Nedenleri

İFADELER	Uygun Bulanlar	Uygun Bulmayanlar
Kişisel menfaatlerin ön plana çıkabilmesi	-	+ 23
Haksız rekabet	-	+ 3
Subjektif değerlendirme olacağı için	-	+ 83
Bizi tanıyan ve gözlemleyen en yakındaki kişiler olması nedeni ile	+ 89	-
Hiyerarşik düzene aykırı	-	+ 5
Subjektif olabilirler ama yine de en iyi değerlendirme yapacak kişiler olması nedeni ile	+ 23	-
Görüş alınabilir ama değerlendirme yapmamalıdır	-	+ 3
Tüm paydaşların değerlendirme katılmaları gerekmekte	+ 5	-
Çalışma etiğine uygun olmaz	+ 5	-

Tablo 12’de iş arkadaşlarının değerleyici olarak uygun bulma nedenleri ile uygun bulmama nedenleri sıralanmıştır. “Çalışanları tanıyan ve gözlemleyen en yakın kişiler olması nedeni ile” ifadesi 89 kişi ile en fazla dile getirilen ifade olmuştur.

Katılımcılar, iş arkadaşlarını değerleyici olarak bulmama nedeni olarak da ”subjektif değerlendirme olabileceği” endişesini dile getirmişlerdir. Ancak 23 kişi “subjektif olabilme ihtimaline rağmen yine de en iyi değerlendirmeyi iş arkadaşlarının yapacağı” görüşünü neden etmişlerdir.

Astlarınızın sizin performansınızı değerlendirmeyi uygun bulma/bulmamanızın sebepleri nelerdir?

Tablo 13: Astarların Performansı Değerlemesini Uygun Bulma/Bulmama Nedenleri

İFADELER	Uygun Bulanlar	Uygun Bulmayanlar
Performansımı ve işimi değerlendirme yetkisine sahip değilim	-	+ 13
Objektif davranmayabilirler	-	+ 25
Gözden kaçan hususların görülmesine katkı sağlayabilir	+ 31	-
Astarların üstünü değerlendirmesi üstüne çeki düzen verir	+ 21	-
Astarlar daha objektif gözlem yapabilirler	+ 19	-
Empati yapılmasını sağlar	+ 13	-
Yeterli bilgi ve deneyimleri yoktur	-	+ 5
Tüm hiyerarşik birimler belli oranda birbirini değerlendirebilirler	+ 23	-

Katılımcılardan, astarların performans değerlendirmede değerleyici grupta olmasını uygun bulanlar 31 kişi ile “gözden kaçan hususların görülmesine katkı sağlayabilir”, 23 kişi ile “tüm hiyerarşik birimlerin belli oranda birbirlerini değerlendirmesi gerekir”, 21 kişi ile “astarlar üstlerini değerlendirecek olurlarsa üstler kendilerine çeki düzen verebilirler” şeklinde ifade etmişlerdir. Uygun bulmayanların nedenleri arasında dikkati çeken ifade “objektif davranmayabilirler” ifadesidir. Araştırmaya katılan 25 kişi bu endişe nedeniyle uygun bir değerleyici olamayacağını bildirmişlerdir.

Müşterilerinizin sizin performansınızı değerlendirmeyi uygun bulma / bulmamanızın sebepleri nelerdir?

Tablo 14: Müşterileri Performansı Değerlemesini Uygun Bulma/Bulmama Nedenleri

İFADELER	Uygun Bulanlar	Uygun Bulmayanlar
Vergi mükelleflerinin performansımızı değerlemesi önemlidir	+ 47	-
Mükellefler eksikliklerimizi görmede katkı sağlayabilirler	+ 37	-
GİB merkez teşkilatı personeli geniş mükellef kitleleriyle muhatap değildir	-	+ 21
Karşılıklı menfaat ilişkileri değerlendirmeyi olumsuz etkileyebilir	-	+ 5
Mükellefler bizi değerlemede daha tarafsız olabilirler	+ 13	-
Mükellefler bizi değerlemede subjektif olabilirler	-	+ 17
Mükellefler bizi değerlemek için yeterli ve gerekli bilgi düzeyine sahip değilim	-	+ 15
Mükelleflerin performansımızı değerlemesi performansımıza katkı sağlamaz	-	+ 9
İletişim ve mükellef hizmetlerine katkı sağlar	+ 27	-

Müşteri konumunda olan vergi mükelleflerinin değerlemede söz sahibi olmasını uygun bulan katılımcılar, uygun bulma nedeni olarak öne çıkardıkları

3 nokta bulunmaktadır. 47 kişi ile “mükelleflerin değerlemesine önem atfetmeleri”, 37 kişi “işgörenlerin eksikliklerini görmede katkı sağlayabileceklerini” ve 27 kişi de “mükellef ile iletişim ve idarenin hizmetlerine katkı sağlayacağını” ifade etmişlerdir. Uygun bulmayanların nedenleri olarak dikkat çeken husus “GİB’in merkez teşkilatının geniş mükellef kitlesiyle muhatap olmadıklarını”, 17 kişi “mükelleflerin subjektif olabilecekleri” ve 15 kişi de “mükelleflerin değerlendirme konusunda yeterli ve gerekli bilgi düzeyine sahip olmadıklarını” dile getirmişlerdir.

Kendi performansınızı kendinizin değerlendirmesini uygun bulma / bulmamanızın sebepleri nelerdir?

Tablo 15: Kendilerinin Performansı Değerlemesini Uygun Bulma/Bulmama Nedenleri

İFADELER	Uygun Bulanlar	Uygun Bulmayanlar
Sınırlı olması daha uygun	+ 5	
İlerleme ve kendisini geliştirmesi için gerekli	+ 33	
Objektif olması çok zor		+ 85
Objektif olması halinde yararlı	+ 25	
Çalışana güveni göstermesi yönüyle faydalı	+ 5	

Katılımcıların 85’i kişinin kendisini değerlendirirken objektif olamayacağını ve bu yüzden kendisini değerlendirmesinin uygun olmayacağını ifade etmişlerdir. Ancak 33 kişi “ilerleme ve kendini geliştirmesi için gerekli” derken, 25 kişi de “objektif olduğu takdirde yararlı olacağı”nı söylemişlerdir.

Sizin performansınızı değerlendirecek üst grubunda kimlerin olmasını istersiniz?

- ( ) Başkan ( ) Başkan Yard. ( ) Daire Başkanı ( ) Grup Başkanı
( ) Müdür ( ) Uzman ( ) Uzman Yardımcısı ( ) Şef
( ) Personel

sorusuna deneklerin verdikleri cevaplar aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Tablo 16: Üst Grubunda Kimlerin Olmasını İstersiniz

GRUPLAR	F
Başkan	20
Başkan Yrd	33
Daire Başkanı	145
Grup Başkanı	173
Müdür	150
Uzman	9
Uzman Yardımcısı	1
Şef	1
Toplam	532

Araştırmaya katılan 206 denek olmasına rağmen denekler birden fazla seçenek işaretledikleri için toplam frekans 532 olmuştur. Tablo 16’da görüleceği gibi katılımcılar performanslarının değerlendirilmesinde görmek istedikleri üst grubu içerisinde en fazla grup başkanını (173 kişi) daha sonra sırası ile müdür (150 kişi) ve daire başkanının (145 kişi) olmasını istemektedirler.

Deneklerden bu üst grubunda görmek istedikleri kişilere 100 puan üzerinden ağırlıklandırmaları istendiğinde, elde edilen sonuçlar aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Tablo 17: Personelin Üst Grubunda Olmasını İsteddiği Kişilerin Ağırlıklı Ortalaması

Üst Grubundaki Kişilerin Ağırlıkları	Ağırlıklı Ortalaması
Başkan	1,79
Başkan Yardımcısı	3,74
Daire Başkanı	19,09
Grup Başkanı	32,02
Müdür	42,26
Uzman	0,98
Uzman Yardımcısı	0,11

Tablo 17’de görüldüğü gibi, üst grubunda değerleyici olarak ön plana çıkan 3 grup bulunmaktadır. Bunlar % 42 ile müdür, % 32 ile grup başkanı ve yaklaşık % 20 ile daire başkanıdır. Diğer üst grubu içerisinde Başkan, başkan yardımcısı, uzman ve uzman yardımcıları değerlendirme dışı bırakılabilir.

Sizin performansınızı değerlendirecek iş arkadaşları grubunda kimlerin olmasını istersiniz?

( ) Aynı Hizmet Biriminden ( ) Farklı Hizmet Birimlerinden

Tablo 18: İş Arkadaşları Grubunda Kimlerin Olmasını İstersiniz

Gruplar	F
Aynı Hizmet Biriminden	112
Farklı Hizmet Biriminden	28

Katılımcılardan 112 kişi, iş arkadaşları grubunda aynı hizmet biriminden olmasını isterken 28 kişi de farklı hizmet birimlerinden olmasını istemiştir. İş arkadaşlarının değerlendirmesini uygun bulanların büyük bir kısmının değerlendirici grup içerisinde aynı hizmet biriminden olmasını istemeleri manidardır.

Tablo 19: Personelin Üst Grubunda Olmasını İsteddiği Kişilerin Ağırlıklı Ortalaması

İş Arkadaşları Grubundaki Kişilerin Ağırlıkları	Ağırlıklı Ortalaması
Aynı Hizmet Biriminden	87,05
Farklı Hizmet Biriminden	13,06

Katılımcıların iş arkadaşları grubunda verdikleri puan ağırlıkları tablo 19'da görülmektedir. Aynı hizmet biriminin ağırlığı % 87, farklı hizmet biriminin ağırlığı % 13 olmuştur.

Sizin performansınızı değerlendirecek ast grubunda kimlerin olmasını istersiniz?

- ( ) Başkan Yard. ( ) Daire Başkanı ( ) Grup Başkanı ( ) Müdür
( ) Uzman ( ) Uzman Yard. ( ) Şef ( ) Personel

Tablo 20: Ast Grubunda Kimlerin Olmasını İstersiniz

Gruplar	F
Daire Başkanı	2
Müdür	5
Uzman	22
Uzman Yardımcısı	49
Şef	38
Personel	62

Katılımcılardan 62 kişi personelin, 49 kişi uzman yardımcısının, 38 kişi şefin ve 22 kişi de uzmanın ast grubu içerisinde performans değerlemede bulunmasını ifade etmişlerdir

Tablo 21: Ast Grubunda Olmasını İsteddiği Kişilerin Ağırlıklı Ortalaması

ASTLAR	Ağırlıklı Ortalaması
Başkan Yardımcısı	0
Daire Başkanı	0,44
Grup Başkanı	1,18
Müdür	2,21
Uzman	9,63
Uzman Yardımcısı	26,62
Şef	15,59
Personel	44,34

Tablo 21'de görüldüğü gibi, ast grubunda değerleyici olarak ön plana çıkan 3 kesim bulunmaktadır. Bunlar % 44 ile personel, % 27 ile uzman yardımcısı ve yaklaşık % 16 ile şeflerdir. Diğer ast grubu içerisinde uzman % 10 ağırlıkla dördüncü değerlemeci grup olarak düşünülebilir.

Sizin performansınızı değerlendirecek müşteri grubunda kimlerin olmasını istersiniz?

( ) Mükellefler ( ) Serbest Muhasebeciler-Mali Müş. ( ) Yeminli Mali Müşavirler

Tablo 22: Müşteri Grubunda Kimlerin Olmasını İstersiniz

Gruplar	F
Mükellefler	120
Serbest Muhasebeciler-Mali Müşavirler	68
Yeminli Mali Müşavirler	56

Katılımcılardan 120 kişi mükelleflerin, 68'i serbest muhasebeciler ve mali müşavirlerin ve 56'sı ise yeminli mali müşavirlerin performans değerlemede söz sahibi olmasını istemektedirler.

Tablo 23: Müşteri Grubunda Olmasını İstedığı Kişilerin Ağırlıklı Ortalaması

MÜŞTERİLER	Ağırlıklı Ortalaması
Mükellefler	70,00
Serbest Muhasebeciler-Mali Müşavirler	17,14
Yeminli Mali Müşavirler	12,93

Tablo 23'de araştırmaya katılanların % 70'i müşteriler grubu içerisinde mükelleflerin bulunmasını arzu etmektedirler. Serbest muhasebeciler-mali müşavirler ile yeminli mali müşavirlerin ağırlıklı ortalaması sırasıyla % 17 ve % 13 olarak gerçekleşmiştir.

Personeli Değerlendirecek Grupların Ağırlıkları Hakkında Ne Düşünüyorsunuz?

Tablo 24: Değerleyicilerin Ağırlıklı Ortalaması

DEĞERLEYİCİLER	Ağırlıklı Ortalaması
Üstler	53,42
İş Arkadaşları	14,11
Astlar	9,84
Müşteriler	11,79
Kendisi	10,79

Tablo 24'de 360 derece geri bildirim sisteminde olduğu gibi 5 değerlendirici grup gözükmektedir. Bunlar içerisinde % 53.42 ile üstler en ağırlıklı grup gözükmektedir. Diğer grupların ağırlıklı ortalamalarının birbirine yakın olduğu görülmektedir. Katılımcılar kendi performanslarının

değerlendirilmesinde üstleri öncelikli tutmuş ancak diğer gruplarında kendi performansları hakkında az da olsa ağırlıklarının olmasını istemişlerdir.

Sonuç ve Öneriler

360 derece geri bildirim sistemi, merkezinde çalışan kişinin kendisi olmak üzere değerlendirilen kişiyle birlikte bütün iş bağlantılarından geri bildirim almayı amaçlamaktadır. Her seviyedeki personelin aynı sorular ile sorgulanması geçerlilik açısından çok doğru olmayan bir yaklaşımdır. Dolayısıyla her işletmenin kendi yapı ve gerçekleri doğrultusunda geliştirilen kriterler, geri bildirim alınacak grubun ya da kişilerin özelliğine göre özelleştirilmelidir. Bu durum objektifliği arttıracaktır.

360 derece geribildirim sisteminin işletmelerde sağlıklı olarak uygulanabilmesi ve güvenilir sonuçlar yaratması için gerekli ilk koşul kurumun böyle bir uygulamaya hazır olmasıdır. Başka bir deyişle, kurumun içerisinde bir güven ortamının var olması, şirket yönetiminin bu uygulamayı desteklemesi ve çalışanların bu yaklaşımın kendi ve kurumunun gelişimine katkı sağlayacağını algılaması gerekmektedir.

1487 işgörenin çalıştığı Maliye Bakanlığı'na bağlı Gelir İdaresi Başkanlığı merkez teşkilatında uygulanan bu çalışmada 360 derece geribildirim yönteminin uygulanabilir bir performans değerlendirme yöntemi olup olmadığı sorgulanmıştır. Araştırmadan elde edilen sonuçları şu şekilde özetlemek mümkündür.

- Gelir İdaresi Başkanlığında çalışan işgörenlerin eğitim seviyeleri oldukça yüksek olup % 90'nı Lisans ve lisansüstü eğitimi bulunmaktadır. % 70'ine yakını da 40 yaş altındadır. Maliye Bakanlığı'nda çalışma süreleri incelendiğinde % 65'lik bir oran ile 15 yıl ve daha aşağısında bir süredir çalıştıkları görülmektedir.

- 360 Derece Geribildirim sistemi mantığında birden fazla değerlendiriciye genel olarak olumlu bakıldığı söylenebilir. Değerleyici grup içerisinde sırasıyla üstler (%93) , müşteriler (%63), kendileri (%61), iş arkadaşları (%54) ve astlar (%51) oranlarında kabul görmüşlerdir.

- Üstleri değerlendirici olarak uygun bulanlar, uygun bulma nedeni olarak “astın performansını en iyi gözlemlene imkânına sahip oldukları için” demişlerdir. Bu sonuç yazında da bu şekilde ifade edilmektedir.

- İş arkadaşlarını değerlendirici olarak uygun bulanlar, “tanıma ve çalışma ortamı içerisinde yakın olma” nedenini ifade ederlerken 83 kişi “iş arkadaşlarının subjektif değerlendirme olacağından” iş arkadaşlarının değerlendirici olarak uygun olmayacağı görüşündedir. Her iki durum yine performans değerlendirme yazınında karşılaşılan sorunlardan gözükmektedir.

- Araştırmaya katılanlar astların da performans değerlemede söz sahibi olması gerektiğini belirtmişler ve bunun nedeni olarak da “gözden kaçan hususların görülmesine imkân tanır” şeklinde görüş beyan etmişlerdir.

- Müşteriler (ağırlıklı olarak mükellefler) konusunda ise katılımcıların görüşleri söyle ifade edilebilir. Katılımcılar müşterilerin değerlendirmesi neticesinde işgörenlerin eksiklikleri daha iyi göreceği görüşündedirler. Ancak katılımların bir kısmı müşterileri subjektif değerlendirebilecekleri ve GİB’in merkez teşkilatının geniş mükellef kitlesiyle muhatap olmadıklarını söylemişlerdir.

- Araştırmaya katılan katılımcılardan 85’i kişinin kendi performansını kendisinin değerlemesinin objektif olunamayacağı için uygun olmadığını belirtmişlerdir.

- Üst grubunda değerleyici olarak ön plana çıkan 3 grup gözükmektedir. Bu 3 grubun ağırlıkları Müdür (%40), Grup Başkanı (%32) ve Daire Başkanı (%20)’dir. Diğer kişilerin aldıkları ağırlıklı puanlar incelendiğinde değerlendirme dışı bırakılması gerektiği söylenebilir.

- İş arkadaşları grubundan değerleyici olarak görmek istedikleri grubun ağırlığı % 87 ile aynı hizmet birimindeki iş arkadaşları olurken % 13 ağırlıkla farklı hizmet birimindeki iş arkadaşlarının olabileceğini ifade etmişlerdir. Dolayısıyla iş arkadaşlarından değerleyici grup olarak aynı hizmet birimindeki kişilerin uygun olduğu söylenebilir.

- Müşterilerden mükelleflerin ağırlığı % 70 gerçekleşirken serbest muhasebeciler-mali müşavirlerin ağırlığı % 17, yeminli mali müşavirlerin ağırlığı ise % 13 olarak gerçekleşmiştir.

- 360 derece geri bildirim mantığı içerisinde 5 değerleyici üstler, iş arkadaşları, astlar, müşteriler ve bireyin kendisinin genel ağırlıklarına bakıldığında en büyük oran % 53 ile üstler grubunda gerçekleşmiştir. Sırasıyla, iş arkadaşlarının ağırlığı % 14, astların ağırlığı % 10, müşterilerin % 12 ve kişinin kendisinin ağırlığı ise % 11 olmuştur. Elde edilen bu sonuçtan görüleceği gibi

değerleyici grup içerisinde üst grubu hariç diğer gruplar birbirlerine yakın oranlarda puan almışlardır. Dolayısıyla katılımcılar bu 5 grubun değerleyici olmasını uygun bulmuşlar ama ağırlığın yine üstlerde olması kanaatlerini belirtmişlerdir.

Sonuç olarak, Gelir İdaresi Başkanlığında yeni bir performans değerlendirme sistemi olarak 360 derece geri bildirim sisteminin katılımcıların görüşleri doğrultusunda uygulanabileceğini söylemek mümkündür. Ancak katılımcıların değerleyici gruplara ilişkin sorulara (hem açık uçlu hem de kapalı uçlu) verdikleri cevaplar doğrultusunda bir takım endişelerinin bulunduğu görülmüştür.

Kaynakça

- Alexsander, D. (2006). How do 360 degree performance reviews affect employee attitudes, effectiveness and performance? University of Rhode Island, Schmidt Labor Research Center Seminar Research Series.
- Antonioni, D. (1996). Designing an Effective 360-degree Appraisal Feedback Process. *Organizational Dynamics*, 25, 24-38.
- Baş, Türker, (2001), Anket, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Bayraktaroğlu, Serkan, (2006), İnsan Kaynakları Yönetimi, 2. Baskı, Sakarya Yayıncılık, Sakarya
- Bayram, L. (2005). Geleneksel performans değerlendirme yöntemlerine yeni bir alternatif: 360 derece performans değerlendirme. *Sayıştay Dergisi*, 62, 47-65.
- Bingöl, Dursun, (2008), İnsan Kaynakları Yönetimi, 6. Baskı, Akıkan yayınları, İstanbul.
- Borman, Walter C. , “360 Degree Ratings: An Analysis of Assumptions and a Research Agenda for Evaluating Their Validity”, *Human Resource Management Review*, Volume 7, Number 3, 1997, p. 299-315
- Bozkurt, Gamze, (2007), 360 Derece Feed-Back Performans Değerleme Yöntemi ve Bir Uygulama, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat.
- Camgöz Selin Metin ve İ. Nurdan Alpten, (2006) “360 Derece Performans Değerlendirme ve Geri Bildirim: Bir Üniversite Mediko-Sosyal Merkezi Birim Amirlerinin Yönetimsel Yetkinliklerinin Değerlendirilmesi Üzerine Pilot Uygulama Örneği” *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, Yıl:2006, Cilt:13, Sayı:2, ss.191-212.
- Edwards, M. R. & Ewen, A. J. (1996). Providing 360-degree feedback: An approach to enhancing individual and organizational performance, USA: American Compensation Association.
- Edwards, M. R. (1996), “Improving Performance with 360 Degree Feedback”, *Career Development International*, 1 (3): 120-130.
- Fox, James ve Charles Klein. (1996), “The 360-degree evaluation”, *Public Management*, 78, 20-25

- Garavan, T., M. Morley, M. Flynn (1997) "360 Degree Feedback: Its Role in Employee Development", *Journal of Management Development*, 16(2): 134-147
- Gelir İdaresi Başkanlığı (2009), Faaliyet Raporu-2008, Maliye Bakanlığı Gelir İdaresi Başkanlığı, Ankara.
- Gümüştekin Gülten Eren, Derya Ergun Özler ve Fatma Yılmaz, (2010), "360 Derece Performans Değerleme Sisteminin Örgütsel Bağlılık Üzerindeki Etkisinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma", *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, ss.1-20.
- Helvacı, Akif (2002), „Performans Yönetimi Sürecinde Performans Değerlendirmenin Önemi“, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, Cilt:35, Sayı:1-2, ss.155-169.
- İllez A. Aslı ve Mücella Güner, (2006), "Personle Performans Değerlendirme ve 360 Derece Performans Değerlendirme Yöntemi", *Tekstil ve Konfeksiyon*, Sayı:1, ss.325-327.
- Jones, J. & Bearley, W. 1996. 360deg feedback: strategies, tactics and techniques for developing leaders. Amherst, MA: HRD Press.
- Kara, Derya, (2010), "Performans Değerlendirme yöntemi Olarak 360 Derece Geribildirim Sürecinin Orta Kademe Yöneticilerin İş Başarısına Olan Etkisi: 5 Yıldızlı Otel İşletmelerinde Bir Uygulama", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 11 (1), ss.87-97.
- Kaynak, R. & Bülbül, M. (2008). 360 derece geri bildirim sisteminde değerlendirme farklılıkları. Süleyman Demirel Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, 13(1), 269 – 292.
- Lepsinger, R.A. D. Lucia (1997), *The Art and Science of 360 Degree Feedback*, Jossey Bass Publishers, San Francisco.
- McCharty, A. M., Gravan, T. N. (2001). 360 feedback process: performance improvement and employee career development. *Journal of European Industrial Training*, 25 (1), ss. 5-32.
- Milliman, John.F., Zawacki, Robert.A., Norman, Carol., Powel, Lynda. ve Jay Kirksey. (1994), "Companies evaluate employees from all perspectives", *Personnel Journal*, 73, 99-103
- Miltenyi, G. (1998). 360 degree feedback manual: Implementing a multisource performance management system in your organisation. Australia: Business and Professional Publishing.
- Öner, Erdoğan (2005), Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Dönemi'nde Mali İdare, İkinci Baskı, T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Uğurlu, Oya (2007). 360 derece geri bildirim sistemi. *Paradoks, Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, Yıl: 3, Sayı 1, 1 – 11.
- Uyargil, Cavide (1994), *İşletmelerde Performans Yönetimi Sistemi*, İ.Ü. İşletme Fakültesi Yayın No: 262, İstanbul.
- Uyargil, Cavide (2008) "Performans Değerleme", ss.243-303, Ed., Cavide Uyargil, Zeki Adal, A. Oya Özçelik, Ömer Sadullah, Gönen Dünder, İsmail Durak Atay, Lale Tüzüner ve Ahmet Cevat Acar, *İnsan Kaynakları Yönetimi*, Beta Yayıncılık, İstanbul.
- Woods, R.H. (1997), *Human resources Management*, Educational Institute, American Hotel and Moyel Association, Second Edition.

- Yıldız Gültekin, Serkan Bayraktaroğlu, Özlem Balaban ve Yasemin Özdemir, (2007), "360 Derece Geribildirim Sistemine Eleştirel Bir Bakış", 15. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi, ss. 561-568, Sakarya.
- Yıldız, G. (1989), *İşletmelerde İşgören Yönetimi*, İTÜ, Sakarya Mühendislik Fakültesi.
- Yüncü, H. R. (2002), *Bir Performans Değerleme Modeli Olan 360 Derece Geribildirim Beş Yıldızlı Otellerde Uygulama Denemesi*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

AKSAK REKABETİN ÖNLENMESİNDE DEVLETİN ROLÜ

Nazım ÖZTÜRK^a

Yüksel BAYRAKTAR^b

Özet

Piyasa ekonomisi taraftarları düşüncelerini tam rekabet piyasası varsayımına dayandırmakta, piyasanın kendi kendine bütün sorunları çözeceğini ve devletin ekonomiye müdahale etmemesi gerektiğini savunmaktadır. Oysa aksak rekabetçi oluşumlar söz konusu olduğunda piyasa mekanizması aracılığıyla kaynak dağılımında etkinliğin sağlanması mümkün olamamaktadır. Aksak rekabet koşullarında piyasa ekonomisi tek başına Pareto etkin dağılımı sağlayamamakta, ekonomik etkinliği sağlamakta yetersiz kalmaktadır. Piyasanın başarısız olduğu bu durum, devleti ekonomiye çeken önemli birer gerekçe olmakta ve devlet fiyat mekanizmasının eksikliklerini gidermek ve aksak rekabetçi oluşumları engellemek amacıyla ekonomiye müdahale etmektedir. Rekabetin düzenlenmesi, korunması ve gerçekleştirilmesinde devlete önemli görevler düşmektedir. Yalnızca kişisel çıkar tarafından yönlendirilen bir toplumun “insafsız vurguncular” toplumu olmasını engelleyen temel öge rekabettir. Bu çerçevede çalışmada, devletin ekonomiye müdahale etmesinde son derece önemli rol oynayan ve piyasa başarısızlığına yol açan aksak rekabet üzerinde durulmaktadır. Bunun için şu sorulara cevap aranmaktadır: Rekabet ne demektir? Rekabetin yerine getirdiği fonksiyonlar nelerdir? Rekabet kaynak dağılımının sağlanmasında ne gibi rol oynamaktadır? Tam rekabet her zaman mümkün müdür? Aksak rekabetçi oluşumlar nelerdir, niçin ve nasıl oluşmaktadır? Aksak rekabetin önlenmesinde devlete düşen görevler nelerdir?

Anahtar Kelimeler: Rekabet, Kartel, Tröst, kaynak dağılımı etkinliği.

THE ROLE OF STATE PREVENTING IMPERFECT COMPETITION

Abstract

The supporters of the market economy places their thoughts on the assumption of perfect competition, and they claim that the market economy itself will take care of all the problems in economy, hence there is no need for the government to interfere the market affairs. However, when there is an imperfect market structure, market economy will not provide efficient resource allocation. The market economy in imperfect conditions will not provide the Pareto optimality. Furthermore, it will be insufficient to provide economic efficiency as well. This market failure becomes the basis for the government intervention and the government intervenes the market to prevent this imperfect competition and to establish the correct pricing mechanism. There are important duties for the government to protect and to regulate the competition. Competition is the main factor to prevent the society which is driven by self interest from becoming a “ruthless looter”. In this context this study concentrates on the imperfect competition that causes market failure and the reason for the government intervention. The answers are sought for the following questions: what does competition

^a Doç, Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, nozturk@cumhuriyet.edu.tr

^b Dr., Kocaeli Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü, ybayraktar@kocaeli.edu.tr

mean? What kind of functions the competition fulfills? What is the role of the competition in resource allocation? Is the perfect competition possible all the time? What kind of conditions creates imperfect competition? How does the imperfect competition occur? What are the responsibilities of the government to prevent the imperfect competition?

Key Words: Competition, Cartel, Trust, Resource Allocation Efficiency

1. GİRİŞ

En genel tanımıyla piyasa mübadelenin gerçekleştiği yerdir. Piyasayı oluşturan temel unsur mübadele, yani alıcı ve satıcının karşılıklı istek ve iradelerinin birbirlerine uygunluğu olduğuna göre, alıcı ve satıcıların sayısı ile birbirleri hakkındaki bilgi dereceleri meydana çıkacak piyasanın özelliklerini belirlemektedir. Piyasaların çok çeşidi olup, tam rekabet piyasası bunlardan sadece biri ve daha önemlisi gerçek dünyada en az rastlanan türüdür. Gerçek dünyadaki piyasalar aksak rekabet piyasaları diye adlandırılan piyasalardır. Aksak rekabet piyasalarının başlıca türleri, satıcıların türleri yönünden monopol ve oligopol, alıcıların sayısı yönünden monopson ve oligopson olarak belirtilebilir. Bu temel ayırım yanında, aslında oligopol piyasası niteliğinde olduğu halde reklam, pazarlama ve ürün farklılaştırma yoluyla monopolcü özellikler gösteren monopolcü rekabet piyasası da ortaya çıkabilmektedir (Savaş, 2000:9-10). Aksak rekabetin varlığında alıcı ve satıcılar tek başlarına veya anlaşarak piyasa fiyatını etkileyebilir. Fiyat kabul edici değil fiyat yapıcı haline gelen üreticiler mallarını piyasa fiyatının üzerinde bir fiyattan satar. Tam rekabet piyasasının yerini aksak rekabetin alması, dolayısıyla firmaların malın piyasa fiyatını etkileyebilmeleri, piyasa mekanizması aracılığıyla Pareto etkin dağılımın sağlanamamasına yol açar. Tam rekabet piyasasında fiyat marjinal maliyete eşit iken, aksak rekabet piyasalarında fiyat marjinal maliyetten büyük olur. Böyle bir durumda marjinal ikame haddinin marjinal dönüşüm haddinden büyük olması ekonomik etkinliğin sağlanamamasına neden olur (Ünsal, 1998:542).

Kaynak dağılımında etkinliğin sağlanabilmesi için, herhangi bir mal veya hizmet arzının ortalama gelir, marjinal maliyet ve fiyatın birbirine eşit olduğu noktaya kadar artırılması gerekmektedir. Eğer mal ve hizmetler etkinlik düzeyindekinden daha az miktarda sunulur ise fiyat marjinal maliyeti geçecektir. Tüketiciler malın bir ünite fazla birimi için, söz konusu malın üretim maliyetinden daha fazla bir ödemede bulunmaya razıdır. Bu nedenle, daha fazla üretimde bulunulması toplumun yararına olmaktadır. Marjinal maliyetin ortalama gelire eşit olması, piyasa tarafından tam rekabet koşullarının söz konusu olduğu durumda gerçekleşebilmektedir. Aksak rekabet koşullarında ise ortalama gelir marjinal maliyeti geçmektedir. Aksak rekabet piyasalarında fiyat marjinal gelirden ve marjinal maliyetten büyük olduğu için üretimde etkinlik

koşulu sağlanamamakta ve buna bağlı olarak tüketim etkinliği de gerçekleşmemektedir. Bu durumda üretim ve tüketimin etkin eşgüdümü söz konusu olamadığından, kaynakların etkin dağılımı da gerçekleşmemektedir. Çünkü yapay şekilde yükseltile kârlılık oranı ve kârlılık oranına göre azaltılıp çoğaltılan üretim miktarı, faktörlerin sektörler ve firmalar arası dağılımını, serbest piyasada olması gereken dağılımdan çok farklı bir şekle dönüştürmektedir (Savaş, 2000:46-47). Aksak rekabet durumunda kaynak dağılımında etkinlik söz konusu olmadığından firmaları, ortalama gelirin marjinal maliyete eşit olduğu üretim düzeyine zorlayacak olan kamu politikalarına önem vermek gerekmektedir.

Tam rekabet piyasalarının aksine aksak rekabet piyasalarında, firmanın ürününe dönük talep eğrisinin negatif eğimli olmasından dolayı, otomatik bir denge mekanizması ortaya çıkmamaktadır. Talep eğrisinin negatif eğimli olması sonucu, firmanın ek bir satışından dolayı elde ettiği gelir, ek malın piyasa satış fiyatından daha küçüktür. Firma açısından marjinal getiri, kâr maksimizasyonu kararlarında fiyattan daha önemli bir değişken olduğundan aksak rekabet piyasalarında, fiyat Pareto etkinlik koşullarının gerçekleştirilmesi için gerekli önemini koruyamamaktadır. Aksak rekabet piyasalarında fiyat marjinal maliyetten küçük olduğundan, tam rekabetteki etkinlik koşulu sağlanamaz (Nicholson, 2002:516). Tam rekabet koşullarının işlemediği günümüz piyasa ekonomilerinde, kaynak dağılımında ortaya çıkan bu etkisizlikler önemli sosyo ekonomik sorunlara yol açmaktadır. Aksak rekabet durumunda firmalar üretimlerini satış fiyatını yükseltmek amacıyla, tam rekabet piyasasına oranla kısalmaktadır. Firmaların üretimlerini yapay olarak kısımları, üretim faktörlerinin toplum tercihlerine uygun mal ve hizmet bileşimini sağlayacak şekilde, üretim alanları arasında optimal dağılımını engellemektedir. Böylece ekonomideki kaynakların bir kısmının daha verimli olabilecekleri alanlara kaydırılması önlenmiş olmaktadır (Stiglitz, 1994:263-265).

2. REKABETİN TANIMI VE NİTELİĞİ

Rekabet, piyasada ekonomik amaç ve çıkarlarını gerçekleştirmek isteyen bireysel karar vericilerin üretici veya tüketici olarak kendi aralarında yaşanan bir yarış ve karşıtlık şeklindeki ilişki sürecidir. Hem kâr maksimizasyonu peşinde koşan üreticiler hem de fayda maksimizasyonu peşinde koşan tüketiciler rekabet sürecinin unsurları olmaktadır. Fakat üreticiler arasındaki rekabet daha belirgin olmaktadır. Serbest piyasa ekonomisinde mülkiyet sistemi ile üretim araçları üzerindeki kullanım yetkisinin özel birimlere bırakılması, kâr ve fayda maksimizasyonunu ön plana çıkarmaktadır. Toplumsal çıkarlar aleyhine genişlemek isteyen çıkarların kontrolü, piyasa ekonomilerinde piyasaya düşen en önemli görev olup, bu görev ve fonksiyonun gerçekleşmesi rekabet ile sağlanmaktadır (Thieme, 1992:41). Piyasaların bulunduğu her ortam “piyasa sistemi” olarak işlemez. Piyasadaki karşılıklı etkileşimi sisteme

dönüştüren mekanizma rekabettir. Piyasalar her devirde ve her toplumda vardır. Piyasa sistemi ise yalnızca, haksız ve yıkıcı rekabet dışındaki “başarı rekabeti”nin olduğu durumda vardır Bir piyasa sisteminin varlık ve etkinliği için hiçbir başka unsur başarı rekabeti kadar stratejik bir öneme sahip değildir. Hatta *piyasa sistemini var eden unsur piyasalar değil rekabettir. Piyasaların olduğu ortamı bir sisteme dönüştüren unsur yalnız ve yalnız rekabettir.* Ekonomik karar ve tercihlerin yönlendirilmesi, eşgüdüm ve denetimi rekabet ile mümkün hale gelmektedir. Piyasa sistemine fonksiyonel işlerlik kazandırmanın temel ögesi rekabettir. (Erkan, 2000:123).

Yalnızca kişisel çıkar tarafından yönlendirilen bir toplumun “insafsız vurguncular” toplumu olmasını engelleyen temel öge rekabettir. Sosyal sonuçlarını düşünmeksizin kendisi için en iyi olanı yapan her birey, aynı şekilde davranan benzer güdülere sahip bireyler kümesi ile karşılaşmaktadır. Ürünü için gereğinden fazla yüksek fiyat belirler veya çalışanlarına diğer herkesin ödediği kadar ücret ödemeyi reddederse birinci durumda alıcısız, ikinci durumda ise çalışansız kalacaktır. Mal ve hizmetlerin fiyatları ve miktarlarını halkın tercihlerine göre düzenleyen piyasa bu malların üretimine katılanların gelirlerini de düzenlemektedir. Bir sektörde kârların aşırı ölçüde yüksek olması halinde, diğer alanlardan girişimciler bu sektöre akın etmektedir. Benzer şekilde, bir iş alanında ücretler gereğinden daha yüksek ise, bu alana işgücü akını olmakta ve ücretler beceri ve eğitim açısından karşılaştırılabilir işlerdeki seviyeye inene kadar bu süreç devam etmektedir. Rekabet sayesinde bir malı satın alabilecek parası olan herkes geçerli piyasa fiyatından bu malı satın alabilirken, herhangi bir malı arz eden kimse de geçerli piyasa fiyatından satış yapabilmektedir. Fiyatların ürün piyasalarını temizleyecek şekilde uyarlanmasına benzer şekilde, ücret oranları da emek piyasasını temizleyecek şekilde uyarlanmaktadır (Telatar, 2004:23-25).

Rekabetinin temel özelliği, tarafların başarıyı bir haksız nedene veya karşı tarafa kuraldışı davranmakla değil, çalışma, çaba ve yeteneğine dayandırması şeklinde elde etmesidir. Bu bağlamda rekabetin ekonomik açıdan yöneldiği alan, yenilikler üzerinden etkinlik ve verimliliğin artırılması ile olmaktadır. Başarıya güdülenmiş bireysel karar alıcılar arasında “daha kaliteli mal ve hizmeti daha ucuza sunma” şeklinde bir yarış var ise piyasa sistemi etkin sonuç vermektedir. Etkin bir rekabet politikası yüksek seviyede sınıf yoğunlaşma ve aksak rekabetçi piyasa yapılarından kaynaklanan riskleri gidermede ve böylece yüksek fiyatları, yüksek üretim maliyetlerini ve ekonomik etkinsizliği bertaraf etmede son derece önemli faydalar sunmaktadır. Rekabet sayesinde siyasal iktidarlar ile iş alemi arasındaki ilişkiler şeffaflık kazanmakta, rüşvet, yolsuzluk ve haksız kazanç fırsatları azalmakta, lobi ve rant kollama faaliyetleri önlenmekte, firmalar arasındaki haksız çıkar çatışmalarına mani olunmaktadır (Khemani, 2002: 93).

3. REKABETİN YERİNE GETİRDİĞİ FONKSİYONLAR

Piyasa ekonomisi rekabet olmadan düşünülemez. Piyasa ekonomisinin bu özelliği onu diğer tüm merkezi planlı ekonomik sistemlerden ayırmaktadır. Ayrıca klasik liberal ekollerden farklı olarak rekabet, kendi kendini sürdürebilen ve dolayısıyla kendi haline bırakılması gereken bir süreç de değildir. Günümüz piyasa ekonomisinde rekabet devlet tarafından korunmakta ve yönlendirilmektedir. Piyasa ekonomisinde özel mülkiyet hakkı ve karar yetkisinin özel birimlere bırakılması ekonomide başarının özendirilmesi ve denetimi için zorunlu, fakat yeterli olmayan bir koşuldur. Piyasa sistemine ancak başarı rekabeti ile fonksiyonel işlerlik kazandırılabilir.

Rekabetin geçerli olduğu piyasalarda üreticilerin çalışmaları tüketiciler ve rakip firmalar yoluyla kontrol edilebilmektedir. Rekabet sayesinde karşıt ve paralel piyasa taraflarının yarışı, çıkarları kontrol altına alabilmektedir. Rekabetin en önemli fonksiyonları; üretici ve tüketici tercihlerini yönlendirme, optimal kaynak dağılımını sağlama, yenilik ve teknik geliştirme, çevresel değişimlere uyum, gelir bölüşümü ve ekonomik gücü kontrol olmak üzere sıralanabilir (Erkan, 1987:125-126; Stockmann,1992:20-25; Öztürk, 2007a: 283-296). Aşağıda bu fonksiyonlar hakkında bilgi verilecektir.

3.1. Üretici ve Tüketici Tercihlerini Yönlendirme

Piyasa ekonomisinde üretilen mal ve hizmetlerin miktarı ve kalitesine ilişkin nihai kararları belirleyen tüketicilerdir. Üretilen her mal tüketicilerin taleplerine yöneliktir. Uzun dönemde ancak tüketicilerin talep ettikleri mal ve hizmetler üretilmektedir. Üreticiler ne tür mal ve hizmetleri, hangi miktar ve kalitede ve hangi fiyattan üretecekleri konusunda tüketicilerin taleplerini göz önünde bulundurarak karar vermektedir. Bu anlamda *piyasa ekonomilerinde tüketiciler kraldır*. Tüketicilerin malı alıp almamaya yönelik tercihleri mal piyasasından emek piyasasına yansiyarak genel ekonomik süreçte etkili olmaktadır. Ekonomik optimuma ulaşmak ancak tüketici egemenliğinin gerçekleşmesi ile yani mal ve faktör piyasalarında oluşan fiyatların onların gerçek kıtlık derecesini yansıtması ve faktör dağılımının tüketici tercihlerine uygun olarak dağılması durumunda söz konusu olabilmektedir. Bu bağlamda optimal durumun gerçekleşmesini sağlayan araç ise rekabet olmaktadır.

Merkezi planlı ekonomik sistemlerde piyasadaki mallara ilişkin nihai kararları yöneticiler vermekte ve tüketiciler buldukları mal ve hizmetlerle yetinmek zorunda kalmaktadır. Benzer bir durum fiyat veya miktar rekabetini engelleyen aksak rekabetçi oluşumların varlığında (tekelleşme ve kartellerin varlığı gibi), söz konusu olabilmektedir. Rekabetin üretici ve tüketicilere sağladığı en önemli avantaj davranış özgürlüğüdür. Bireysel karar alıcılar merkezi olarak belirlenmiş planlara uymak zorunda değildirler. Ancak, firmalar kendi çıkarları

için tüketici tercihlerine uyum göstermek zorundadır. Paralel piyasalar tarafından yaratılan rekabetin varlığı, piyasaların kontrol fonksiyonunu daha da artırmaktadır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak her firma müşterilerine daha iyi mal ve hizmeti daha uygun koşullarda sunma yarışına girmektedir. Rekabet girişimcilere maksimum davranış ve seçim özgürlüğü sağlamakta, bu özgürlük, etkin bir rekabetin temel ön koşulu olduğu gibi aynı zamanda başlı başına bir değeri de içermektedir. Bu değer, temel insan hakları içerisinde yer alan davranış özgürlüğüdür. İşte bu özgürlük fonksiyonu rekabeti temel unsur olarak alan piyasa ekonomisini merkezi planlı ekonomilerden ayıran en belirleyici özelliktir. Piyasa ekonomisinde davranış serbestisi pek çok önemli fonksiyonu yerine getiren temel bir unsurdur. Oysa merkezi planlı sistemlerde planlama sadece sermaye dağılımını değil, aynı zamanda emeğin dağılımını da düzenlediğinden tüketici veya üreticilerin ekonomiyi yönlendirmesinden bahsedilememektedir.

3.2. Optimal Kaynak Dağılımını Sağlama

Optimal kaynak dağılımının ve optimal verimliliğin sağlanmasında fonksiyonel işlerliğe sahip en etkin araç rekabet olmaktadır. Ekonomik kaynaklara sahip olan birimler, bunları en kârlı biçimde kullanmak isteyeceklerinden rekabet yolu ile kaynaklar en etkin oldukları alanlara kaymaktadır. Yatırım kararlarında hiçbir merkezi plan rekabetin bu fonksiyonunun yerine geçememektedir. Rekabet sayesinde üretim faktörleri en etkin oldukları alanlarda ve en uygun üretim teknolojisi içerisinde kullanılabilir. Rekabet olgusu, firmaların maliyeti düşürücü ve kârı artırıcı veya kârı koruyucu yöntemlerden yararlanarak üretimde rasyonel davranmalarını sağlamaktadır. Fonksiyonel işlerliğe sahip bir rekabet, tüketici tercihlerine uygun olan mal ve hizmet arzının gerçekleşmesini ve üretim faktörlerinin en etkin oldukları alanlarda ve üretim yöntemi içerisinde kullanılmasını sağlamaktadır. Böylece gerek nicelik gerekse nitelik olarak piyasanın mal ve hizmet donatımı iyileştirilmekte, gereksiz fiyat artış ve azalışları önlenmektedir.

Piyasa fiyatını etkileme gücüne sahip sınırlı sayıda firmanın söz konusu olduğu aksak rekabet piyasalarında, tam rekabet piyasa koşullarında geçerli olandan daha yüksek fiyatlar oluşması nedeniyle firmalar fiyat ve üretim maliyetleri arasındaki farklılığı ifade eden “rant” şeklinde aşırı kâr elde etmektedir. Aksak rekabet piyasalarında firmalar tam rekabet koşullarına oranla gereğinden düşük üretim yapmakta ve gereğinden yüksek fiyat belirlemektedir. Bu durumda malları daha düşük fiyat düzeyinden satın alabilecek bireyler piyasadan dışlanmakta ve fayda tatmini azalmaktadır. Tam rekabet piyasasında uzun dönemde aşırı kâr ortadan kalkarken, aksak rekabet piyasasında kısa dönemde sağlanan anormal kâr uzun dönemde de devam eder. Aksak rekabet piyasaları marjinal maliyetlerinin üzerinde bir fiyattan satış yaparak aşırı kâr

elde ettiklerinden toplumdaki gelir dağılımını kendi lehlerine bozarlar. Aksak rekabetin toplumdaki gelir dağılımını bozucu etkileri sosyal adalet yönünden istenmeyen bir durumdur. Aksak rekabet piyasalarında yaşanan reklam savaşı, yeni mamul savaşı, çoğu kez tüketicinin refahını etkilemekten çok firmaların pazar paylarını artırmaya yöneliktir. Aksak rekabet piyasalarında satın alınan malın fiyatı içinde çoğu kez tanıtım giderleri önemli bir yer tutar. Firmaların pazar paylarını artırabilmek için rekabeti engelledikleri aksak rekabet piyasalarında kâr maksimizasyonuna yönelen firmaların davranışları, optimal kaynak dağılımını engeller (Dinler, 2002: 317).

3.3. Yenilik ve Teknik Yaratma

Rekabetin yerine getirmesi beklenen en temel fonksiyonlardan biri de yenilik ve tekniklerin yaratılmasıdır. Piyasalarda birbirleriyle sürekli rekabet halinde bulunan firmalar yenilikler sayesinde teknolojik ilerlemeye katkıda bulunmaktadır. Yenilikler de piyasanın yapısını etkileyerek rekabeti özendirir (Encaoua ve Hollander, 2002: 64). Piyasa ve rekabet sisteminin işlerliği için kâr motivasyonu önemli bir işleve sahiptir. Kârlarını artırmak isteyen firmalar yeni mallar veya yeni üretim yöntemleri geliştirmektedirler. Firmalar arasındaki rekabet onları yenilik yaratmaya yöneltmektedir. Maliyetleri düşürücü üretim yöntemleri şeklindeki teknik gelişme yeni ürünlerin üretilmesini sağlamaktadır. Rekabet yenilik baskısı yaratmakta, firmalar yeniliğin getirdiği geçici monopol durumundan yararlanarak piyasadaki güçlerini artırmaktadır. Rekabet sayesinde teknik gelişme yayılmakta ve geçici monopoller sona ermektedir.

Rekabet dinamik bir süreçtir. Bu dinamik sürecin motoru, yenilikçi dinamik girişimcilerdir. Rekabet süreci dinamik girişimcilerin atılımları ve onların izlenmesi şeklinde karşıt ekonomik birimlerin yarışmasını yansıtan bir süreç olmaktadır. Teknik yenilikleri öne sürüp gerçekleştiren girişimci belli bir süre gecikme ile diğer girişimciler tarafından takip edilmektedir. Rekabetin olmadığı durumlarda piyasanın monopolleşmesi tehlikesi gündeme gelmektedir. Pazarlanabilir yeni bir ürüne dönüşecek bir yeniliğin firmalara sağladığı kazançlar, yeniliklerin yaratılması için güçlü bir özendirme unsuru olmaktadır. Yenilikçi firmalar piyasada tüketicilerin tercih edeceği bir malın ilk ve tek üreticisi olarak monopol durumundan yararlanarak, bir süreliğine de olsa monopol kârı elde etme fırsatı yakalamaktadır. Böylesi bir fırsatın bulunması daha fazla kaynağı bu piyasaya çekmekte ve rakip firmalar piyasadan pay almak için ya yeni malları taklit ederek ya da lisans alarak piyasaya girmektedir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak, geçici monopol durumu ortadan kalkmakta rekabet sayesinde piyasa süreci yeniden işlemeye başlamaktadır. Söz konusu bu süreçler piyasalarda birbirini izleyerek ortaya çıktığı için rekabet, buluşlar, yenilikler ve taklitler şeklinde oluşan teknolojik gelişme için güçlü bir uyarı unsuru olmaktadır. Rekabet söz konusu olmadığında yenilik yaratmak ve teknik

geliştirmek mümkün olmaz. Rekabetin yeniliğe ve yaratıcılığa dayalı özelliği piyasa ekonomisinin dinamizmini belirlemektedir. Bireysel karar vericilerin yenilikçi yaratıcılığa yönelmesi ancak ve ancak aralarındaki rekabetin korunması ile sağlanabilmektedir. Bilginin üretilmesi, işlenmesi ve yararlı hale getirilmesi verimlilik ve rekabet ile yaratılabilmektedir. Yenilik ve teknik yaratmanın üretim sürecindeki en belirgin etkisi verimliliği artırmasıdır. Teknik yeniliklerle birlikte, yeni bir sermaye ve iş gücü bileşimi gündeme gelmekte, çalışılan saat başı verim artmaktadır. Rekabet sayesinde yaratılan teknik gelişme ile sermaye ve iş gücünün nitelikleri birlikte değişmekte ve verimlilik artışı birlikte belirlenmektedir.

3.4. Çevresel Değişmelere Uyum

Rekabet yarışı içindeki bireyler tek başına değil, ekonomik ve toplumsal çevre ile birlikte ve onunla etkileşim süreci içindedir. Rekabet olgusu sayesinde büyüyen ekonominin veriler çemberinde yol açtığı değişmelere daha hızlı uyumun gerçekleşmesi sağlanmaktadır. Rekabet özgürlüğüne sahip firmalar talep değişimine bağlı olarak, faktör bileşimlerini değiştirebilmektedir. Firmalar yaşanan değişime, üretim programının, üretim yöntemlerinin nasıl uyum sağlayacağını öğrenebilmektedir. Böylece mikro ve makro ekonomik birimlerin uyum esnekliği artmaktadır. Bu sayede konjonktürel ve yapısal dalgalanmalara daha hızlı uyum sağlanabilmekte ve ekonomik krizler daha hafif atlatılabilmektedir.

3.5. Gelir Bölüşümü Adaleti

Rekabetinin bir diğer fonksiyonu da gelir bölüşümü için kabaca bir ölçüt sağlamasıdır. Etkin rekabet, ekonomik başarının ödüllendirilmesine dayandığı için daha verimli olanlar daha çok kâr ve dolayısıyla daha yüksek gelir sahibi olmaktadır. Fonksiyonel işlerliğe sahip rekabet, gelirin ekonomik çaba ve başarıya bağlılığını artırmakta, belli çaba ve fonksiyona dayanmayan karaborsa, haksız kazanç vb gelirlerin ortadan kalkmasına yol açmaktadır. Böylece faktör piyasasında ekonomik başarıya göre ücret alınması sağlanmaktadır. Fonksiyonel işlerliğe sahip olmayan piyasalarda, bireysel ve işlevsel gelir dağılımı çok daha bozuk bir yapıya yol açabilmektedir. Ancak gelirin sadece piyasada belirlenmeye bırakılması yeterli görülmemektedir. Gelir dağılımının belirlenmesi sadece rekabet sürecine bırakılmamakta, sosyal güvenlik ve gelirin hakça dağılımını içeren sosyal politika önlemleri ile gelirin ikincil dağılımı gerçekleştirilmektedir. Sosyal devlet anlayışı içerisinde gelirin piyasada belirlenmesi yetersiz olduğunda sosyal politika önlemleri ile gelirin yeniden dağılımı gerçekleştirilebilmektedir (Öztürk, 2009: 264).

3.6. Ekonomik Gücü Kontrol

Ekonomik güç dağılımının merkezileşmesini önleyen rekabet, ekonomik gücün sınırlanması ve kontrolü için toplumsal bir yöntem olarak ortaya çıkmaktadır. Rekabet olgusu çalışma ve başarıyı özendirilmekte, başarılı ekonomik birimler ödüllendirilirken, başarısız olanlar piyasadan ayıklanmaktadır. Bireysel çıkarların toplumsal çıkarlarla uyumlaşması ve toplumsal çıkarların korunması rekabet özgürlüğü ile gerçekleşmektedir. Ekonomik gücün nasıl ortaya çıktığı ve nasıl kullanıldığı son derece önem taşımakta olup, ekonomik gücün kötüye kullanımını önlemek için rekabet kaçınılmaz olmaktadır. Ekonomik karar vericilerin elde ettikleri ekonomik güç sayesinde karşı tarafı sömürmeleri veya piyasa gücü ile rakiplerin önlenmesi gibi durumlarda rekabet olgusu kontrol sağlamaktadır. Rekabetin kontrol fonksiyonu sayesinde piyasa gücünün kötüye kullanılması, piyasa yapısının bozulması ve rekabete uygun olmayan sonuçların oluşması önlenmektedir. Rekabet piyasada tarafların kendi bireysel çıkarlarını izleyebildikleri özgürlük alanını koruyup gerçekleştiren araç olmaktadır. Rekabet girişimcilere kendi sorumlulukları altında, eldeki ekonomik kaynakları en optimal şekilde kullanarak kendi tercihlerini gerçekleştirme olanağı sunmaktadır. Tüketiciler rekabet sayesinde çeşitli arz seçeneklerinden yararlanabilmekte, çalışanlar rekabet sayesinde işyerlerini değiştirme şansı yakalayabilmektedir (Erkan, 1987: 125).

4. REKABET ÖZGÜRLÜĞÜNÜ ORTADAN KALDIRAN OLUŞUMLAR

Piyasa ekonomisine fonksiyonel işlerlik kazandırabilmek için rekabete dayalı bir piyasa sürecine gereksinim duyulmaktadır. Rekabete dayalı piyasa sürecinin ön koşulu ise rekabet özgürlüğüdür. Piyasa ekonomisine dayalı olarak organize olmuş bir ekonomik sistemin, nicel ve nitel açıdan refahını maksimumlaştırması için rekabet özgürlüğü temel koşuldur. Çünkü piyasa sürecinin işleyiş ve yönlenmesi rekabet özgürlüğü ile olmaktadır. Çalışma ve başarı ilkesine dayalı fonksiyonel işlerliğe sahip etkin bir rekabet süreci olmadan refahın ve piyasadaki mal donatımının nicel ve nitel açıdan maksimumlaştırılması olası değildir. Bu bağlamda rekabet özgürlüğü piyasa ekonomilerinin temel ve merkezi dayanağı olmaktadır (Erkan, 1987:175). Rekabet özgürlüğü için üreticilerin ve tüketicilerin davranış ve karar özgürlüğüne sahip olması, rekabetin etkinliği ve sürekliliği açısından piyasaya giriş ve çıkışların açık tutulması, rekabet eğiliminin (spirit of competition) bulunması, piyasa yapısının rekabetin oluşumu için uygun olması, yedek kapasite ve kapasite genişletme olanaklarının bulunması ve talebin fiyata duyarlı olması gerekmektedir. Dinamik rekabet süreci açısından, yenilikçi işletmelerin piyasaya girebilmeleri de büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle piyasaların, yeni firmaların girişine açık tutularak, açık piyasa haline getirilmesi

gereklidir. Açık piyasaya yeni girişler tüketicilere daha uygun koşullarda mal ve hizmet sunulmasına olanak sağlamaktadır. Aynı zamanda potansiyel girişlerin yarattığı baskı piyasada önceden faaliyette bulunan firmaları da rekabetçi davranışa zorlamaktadır. Rekabet özgürlüğü rekabet sürecine katılan herkesin yararına yararlıdır. Piyasaya giriş sınırlanmadığı sürece, her rakip yenilikçi rekabette yarar elde etmektedir. Piyasalara girişin sınırlanması ancak piyasada var olan firmaların korunması anlamına gelmektedir ki bu durumda rekabet özgürlüğünden bahsedilemez. Merkezden yönetimli Doğu Bloku sistemlerinin çökmesi rekabetçi ve yenilikçi bir iç dinamikten yoksun olmalarından kaynaklanmaktadır (Öztürk,2007a:289-290).

Ancak rekabet özgürlüğü bağlamında piyasaların açık olması yeni girişler için zorunlu olmakla birlikte yeterli değildir. Yeni girişimci ancak yeterli kâr elde etme olanağına sahip ise, yeni bir yatırımla yeni bir piyasaya girmeyi göze almaktadır. Gelecekteki kâr şansının yüksek olması çoğu kez teknik bir yenilikle gerçekleşmektedir. Bu nedenle yeni girişler, teknik bir yenilikle gerçekleşmektedir. Rekabetçi ortamda yüksek kârlar ancak sınırlı bir süre için geçerli olabilmektedir. Rekabetin güvenlik altına alınması için piyasaların açık tutulması kaçınılmaz olmaktadır (Erkan, 1987:102).

Birbirleri ile rekabet içinde bulunan firmaların; fiyat, ürün kalitesi, hediye, indirim ve reklâm gibi araçları kullanarak rakiplerine üstünlük sağlamaya çalıştıkları görülmektedir. Fiyat rekabetinde ürün fiyatı üzerinde yoğunlaşmakta ve firmalar indirim ve taksitli satışa giderek veya taşıma giderlerini karşılayarak tüketicilere daha uygun fiyatla mal ve hizmet sunma yarışı içerisinde girmektedir. Fiyat rekabeti homojen mallar için önem taşımaktadır. Ürün rekabetinde ise, malın kalitesinde veya malın tüketimi için gerekli olan yan hizmetlerde farklılaşmaya gidilmektedir. Piyasada söz sahibi olan büyük firmalar kartel, tröst, doğal tekel oluşturarak, mutlak maliyet avantajlarından yararlanarak ya da limit fiyat uygulayarak rekabeti engelleyebilmektedir. Piyasada söz sahibi olan büyük firmalar, bir yanda getirdikleri yeniliklerle ekonomik gelişmenin yaratıcısı ve garantisi olmakta, fakat aynı zamanda monopolcü durumuna geçmekte ve piyasada mutlak bir güce sahip olmakta diğer firmaların davranış özgürlüğünü sınırlayabilmektedir (Öztürk,2007a:290-291).

Rekabet özgürlüğü doğal ve yapay engellerle ortadan kaldırılabilir. Doğal engeller, istisnai olarak, sermaye mallarının bölünemez olması nedeniyle, tek bir girişimcinin uygun maliyet koşullarında mal üretememesi nedeniyle oluşmaktadır. Yapay sınırlamalar ise, başarı rekabetine dayanmadan ekonomik yarar sağlamayı amaç edinen, ekonomik birimlerin davranış alanlarının haksız yere sınırlanmasına yol açan uygulamaları içermektedir. Böylece bireysel ekonomik özgürlükler ile rekabet özgürlüğü arasında bir çelişki ortaya çıkmaktadır (Stockmann, 1992:30-31).

Rekabet özgürlüğünü ortadan kaldıran durumlar karteller, tröstler, doğal tekeller, mutlak maliyet avantajları ve limit fiyat uygulamaları olarak ele alınabilir. İzleyen bölümde bu durumlar hakkında bilgi verilecektir.

4.1. Kartel

Karteller, bir anlaşmaya dayalı olarak üyeleri olan piyasa tarafları arasındaki rekabeti sınırlama amacı güden kurumlaşmış birleşmelerdir. Kartellerde hukuksal ve örgütsel bağımsızlık korunmaktadır. Karteller geçici anlaşmalarla oluşturulmakta olup, tröstlerden farklı olarak süreklilik taşımazlar. Aynı endüstri içinde faaliyette bulunan firmalar malın fiyatı, üretim miktarı, satış koşulları, indirim, ticari koşullar, reklama ilişkin önlemler, ürüne ilişkin belirli norm ve tiplerin belirlenmesi, rasyonelleştirme tasarımları araştırma ve geliştirme faaliyetleri, ihale ve ihaleye müracaat yöntemleri, piyasa payları vb alanlarda kartel oluşturabilmektedir. Fiyat ve gelir esnekliğinin düşük olduğu piyasalarda kartelleştirme eğilimi daha fazladır. Kartel, rekabete göre daha yüksek bir fiyatı garantilemekte, üstelik fiyat artışı karşısında talep esnekliği ne kadar düşük ise kâr elde etme şansı o derece yüksek olmaktadır (Erkan, 1987:159-160; Stockmann,1992:29-30). Karteller piyasada az sayıdaki firma arasında, sınırlı da olsa mevcut rekabeti kaldırıp monopol oluşturulması ve böylelikle aşırı yüksek fiyatlarla tüketicilerin sömürülmesi amacıyla yöneliktir. Piyasadaki satıcıların sayısı ne kadar az ve ürün ne derece homojen ise karşılıklı bağımlılık ilişkisi o derece yüksek, aksine satıcı ne derece çok ve ürün ne derece farklılaştırılmış ise bağımlılık ilişkileri o derece zayıf olmaktadır. Firmaların ellerindeki patentleri birbirine devretmeleri, lisans anlaşmaları, ihracat ve üretim kotaları, dolaysız yabancı sermaye yatırımları, kartelleşmeye yol açan başlıca uygulamalardır. Kartel anlaşmasına uymayan üyeye cezai yaptırımlar uygulanmaktadır. Kartellerin en yaygın olduğu sektörler, petrol, demir-çelik, kimya gibi sermayenin belli ellerde yoğunlaştığı sektörlerdir. AB başta olmak üzere birçok ülkede kartelleşmeye karşı yasal düzenlemeler yapılmaktadır. Türkiye ile AB arasında imzalanan gümrük birliği anlaşması gereğince kartelleri engellemek için Rekabet Kurulu görevlendirilmiş bulunmaktadır (Öztürk, 2007a : 292).

4.2. Tröst

Endüstri içinde faaliyette bulunan firmalar hukuksal ve örgütsel bağımsızlıklarını koruyamayıp tek bir firma çatısı altında birleştiklerinde tröstler söz konusu olmaktadır. Tröst firmaların rekabeti ortadan kaldırmak amacıyla ortak hareket etmelerinden çok daha ileri giderek aralarında birleşip, tek firma gibi hareket etmeleridir. Birleşme sonucu tröst oluşturan firmalar bağımsız hareket etme yetkilerini büyük ölçüde kaybetmektedir. Tröstlerde, firmalar kartellerden farklı olarak bağımsız yapılarını sürdürmemektedir. Tröstlerde firmaların tüzel kişilikleri sona ermektedir. Kâr paylaşımı ve satışlar

aynı merkezden yapılmaktadır. Karteller gibi geçici olmayan tröstler piyasayı denetim altına alan dev kuruluşlar olup, firmalar arasında dikey ya da yatay yönde olabilmektedir. (Öztürk, 2007a : 292-293).

Kartellerin beşiği Almanya, tröstlerin beşiği ABD'dir. İlk kez 19. yüzyılda Rockefeller tarafından petrol firmalarına uygulanmış ve çok sayıda firma tek bir yönetim altında birleştirilerek dev birlikler oluşturulmuştur. Holdingler de tröstleşmeye olanak sağlayan uygulamalardır. Çünkü holdingler başka firmaların hisse senetlerini portföyünde toplayarak, bunları denetimi altına alan kuruluşlardır. Bunun gibi, füzyon, konzern ve merger adı verilen birleşmelerde tröstlere yol açabilmektedir. Tröstler piyasayı denetim altına alan ve serbest rekabeti kısıtlayan kuruluşlar oldukları için, çoğu ülkede tüketicileri sömüren kuruluşlar olarak düşünülmekte ve bunlara karşı yasal önlemler alınmaktadır (Seyidoğlu, 2002:644).

4.3. Çok uluslu Şirketler

Günümüzde küreselleşme olgusunun doğal bir sonucu olarak dünya üretiminin önemli bir kısmı çok uluslu şirketler tarafından karşılanmaktadır. Küreselleşme sürecinin yürütücüleri olan çok uluslu şirketler üretimde yenilik tekeline ellerinde bulundurmakta, üretim yeri seçiminde, dağıtım ve serviste büyük bir esneklik sergilemektedir. Dünya toplam ticaretinin önemli bir bölümü bu şirketler tarafından yürütülmekte ve dünya ticareti içinde çok uluslu şirketlerin payı her geçen gün artmaktadır. Teknolojik gelişmeyi de denetleyen bu dev kuruluşlar artık dünyanın hangi yöresinin gelişeceğini ve hangi alanların yeni teknolojilere sahip olacağını da belirlemektedir (Şaylan, 2003:221). Kuzey Amerika, Avrupa ve Japonya'da üstlenmiş bulunan, dünyanın her bir yanında şubeleri bulunan "devletsiz" çok uluslu şirketler, ekonomilerin birincil oyuncularını halini almaktadır. Ulusal devletlerin makro ekonomik ve endüstriyel politikalar ile ekonomiye müdahale etmesi çok uluslu şirketler tarafından küresel ölçekteki ortak kararların ve tüketici tercihlerinin yönlendirdiği rasyonel kaynak dağılım sürecini bozduğu ve etkin kaynak dağılımını engellediği iddia edilmektedir. Bu bağlamda gereksim duyulan temel amaç, ulusal eğilimli bürokrasi ve buna paralel olarak artan devlet müdahalesini aşmak, yeni ortaya çıkan açık küresel pazarlama ve üretim dünyasına girebilmektir. Etkin ulusal ekonomilerin ve bunlarla çakışmakta olan devlet politikalarının vadesinin dolduğuna inanılmaktadır. Bugün dünyada en büyük 700 çok uluslu şirket dünya pazarını yönlendirmektedir. Bu çok uluslu şirketlerin en büyük 200 tanesi dünya GSMH'nin %30'unu gerçekleştirmektedir. *200 dev çok uluslu şirketin dünya üretiminin üçte birini elinde tuttuğu bir dünyada serbest pazardan ve "görünmez el" den söz etmek ne anlama gelmektedir?* (Başkaya, 2000:12. Dünya ekonomisi temel dinamikleri bakımından uluslararasılaşmış ve kontrol edilemeyen piyasa güçlerinin hakimiyetine girmiştir. Başlıca aktörler ise hiçbir ulus devlete bağlı olmayan ve küresel piyasa avantajına göre dünyanın her

yerinde konumlanabilen çok uluslu şirketler olmaktadır.

4.4. Doğal Tekeller

Ölçek ekonomileri nedeniyle üretimin azalan maliyetlere bağlı olması, piyasada ekonomik olarak yalnızca bir firmanın faaliyette bulunması sonucunu doğurabilmektedir. Bazı endüstrilerde optimal üretim tesisi ölçeği çok büyüktür. Üretim tesisi ölçeği büyüdükçe parça başına maliyet azalan bir seyir izlemektedir. Bu durumda bir firma tüm piyasa talebini karşılayacak bir üretim kapasitesine erişebilmekte ve doğal tekele dönüşebilmektedir. Belli mal ve hizmetlerin bölünemez nitelik taşıyabilmesi, firmanın optimal üretim hacminin piyasaya oranla büyük olması ya da piyasa talebinin yetersizliği doğal tekellere yol açan başlıca nedenler arasında ilk akla gelenlerdir. Kimi alanlarda ise belli ham maddelerin tek sahibi olan firmalar maliyet açısından mutlak üstünlüğe sahip olmakta ve piyasaya giriş bu şekilde engellenebilmektedir. Bu durumlarda piyasa talebi ancak tek bir firma tarafından karşılanmaktadır. Bu nedenle doğal tekellere konu olan mal ve hizmetler büyük birimler şeklinde tek bir elden üretilebilmektedir. Başka firmaların bu alanlarda faaliyet göstermesi ekonomik açıdan kârlılık arz etmez. Doğal tekellerin faaliyette bulunduğu üretim alanlarında sabit maliyetler çok yüksek ve üretimin marjinal maliyeti çok düşüktür. Bu nedenle normal koşullarda marjinal maliyetin fiyata eşit olduğu nokta ortalama maliyetin altında kalmakta ve firma zarar etmektedir. Bu nedenle bu tür üretim alanları doğal olarak tekelleşme özelliğine sahiptir. Doğal tekel niteliğindeki firma sınırlı piyasa talebine yanıt verecek biçimde üretimini genişlettikçe, azalan maliyetlerden yararlanmakta ve optimal üretim kapasitesine ulaşmaktadır. Piyasaya başka bir firma girdiğinde tek bir firma tarafından karşılanan talep iki firma tarafından paylaşılacağından hiçbir firma optimal üretim kapasitesine ulaşamamaktadır. Hiçbir firmanın maliyeti tek firmanın üretim yapması durumundaki düzeye indirilememektedir. Bu olgunun altında yatan neden ise ölçek ekonomileridir. Doğal tekeller özellikle kamu hizmeti niteliği ağır basan su, elektrik, doğal gaz, metro işletmeciliği vb gibi etkinliklerde kendini göstermektedir. Bu tür hizmetler tek bir firma tarafından daha etkin şekilde yürütülmekte, rekabete konu olmamaktadır. Bu gibi hizmetler büyük ölçüde devlet tarafından üretilmektedir. Kamu hizmeti niteliği ağır basan doğal tekeller çok eskiden beri keşfedilmiş olup, bu tür mal ve hizmetler yasalarla düzenlenmektedir. Uygulamada doğal tekeller birçok ülkede merkezi devlet teşkilatının ya da yerel yönetimlerin mülkiyeti altında bulunmaktadır. (Öztürk, 2007a : 293-294).

4.5. Mutlak Maliyet Avantajları

Büyük ölçekli üretimin gerçekleştiği piyasalarda yerleşik firmalar ölçek ekonomilerine bağlı olarak mutlak maliyet avantajına sahip bulunmaktadır. Endüstriye yeni girişleri engelleyen en önemli nedenlerden biri olarak bilinen

mutlak maliyet avantajı sayesinde endüstride faaliyette bulunan yerleşik firmalar, yeni girecek firmalardan daha düşük maliyetle üretim yapabilmektedir. Yerleşik firmaların potansiyel firmalara karşı sağladığı mutlak maliyet avantajlarının başlıcaları potansiyel firmaların yerleşik firmaların sahip olduğu teknolojik bilgiye, üretim faktörlerine ham madde ve doğal kaynaklara ve sermayeye aynı koşullarda sahip olmayabilmeleridir (Dinler, 2005:190-191).

Birçok endüstriyel faaliyet alanında teknolojik bilgi düzeyi çok yüksektir ve giderek daha da yükselmektedir. Yerleşik firmalar eriştikleri teknolojik bilgileri kontrol altında tutarak yeni firmaların kendi üretim alanlarına girmelerini engellemektedir. Yerleşik firmalar sahip oldukları teknolojiye potansiyel firmaları ancak belli bir bedel ödemeleri karşılığında yararlandırmaktadır. Üretim için gerekli teknolojiye sahip olunmaması potansiyel firmaların endüstriye girişini engellemekte olduğu gibi, teknoloji için ayrıca bir bedel ödemek zorunda kalmaları maliyet dezavantajı nedeniyle endüstriye girişi sınırlandırmakta ve rekabeti ortadan kaldırmaktadır. Günümüzde giderek çok karmaşık hale gelen endüstriyel ürünlerin üretimi için gerekli olan başta nitelikli eleman olmak üzere birçok üretim faktörünü temin etmek, potansiyel firmalar için oldukça güçtür. Bu üretim faktörleri temin edilse bile yerleşik firmalarla aynı maliyet avantajlarına sahip olmak olası görünmemektedir. Bazen endüstride faaliyette bulunan firmalar, üretim için gerekli doğal kaynağa ya da ham maddeye tek başına sahip olabilmektedir. Bu gibi durumlarda potansiyel firmaların o endüstride faaliyette bulunması imkânsızdır. Potansiyel firmaların endüstriye girişini engelleyen bir diğer önemli etken yerleşik firmaların sahip oldukları sermaye avantajıdır. Günümüzde tesis ölçeği büyüyen endüstriyel ürünleri üretmek büyük sermaye istemektedir. Sermaye ise belirli ellerde toplanmaktadır. Potansiyel firmalar, yerleşik firmalar kadar sermayeye sahip olmadıkları gibi, yerleşik firmalarla aynı uygun koşullarda sermaye temin etme olanakları bulunmayabilmektedir. Piyasaya yeni bir firmanın girebilmesi bu firmanın ancak büyük ölçekte üretim yaparak maliyet avantajı elde etmesine bağlı bulunmaktadır. Büyük ölçekli üretimin söz konusu olduğu sektörlerde küçük işletmelerin piyasaya girmeleri çok güçtür (Öztürk, 2007a : 295-296).

4.6. Limit Fiyat Uygulamaları

Piyasalara girişin kolay veya zor olması piyasada var olan ekonomik birimlerin davranışlarını derinden etkilemektedir. Piyasaya girişin sınırlı olması durumunda rekabet yoğunluğu azalmakta ve piyasada bulunan sınırlı sayıda firma arasında davranışların uyumu kolaylaşmaktadır. Piyasada yerleşik firmalar piyasaya yeni girecek firmaları engellemek için limit fiyat uygulayabilmektedir. Potansiyel firmaların endüstriye girmelerini engellemek için, yerleşik firmaların uzun dönem ortalama maliyetlerinin altında bir fiyattan satış yapmaları limit fiyat uygulaması olarak bilinmektedir. Endüstride az sayıda

firmanın faaliyette bulunduğu durumlarda piyasaya yeni firmaların girmesi girişimi, şiddetli bir tepki ile karşılanmaktadır. Yerleşik firmalar yeni girişi engellemek için fiyatı düşürerek yeni gelen firmaları piyasaya girişten caydırmaya çalışmaktadır. Tüm bu rekabeti engelleyen durumlarda, piyasada serbest fiyat oluşumu ve fonksiyonel rekabet ortadan kalkmaktadır. Rekabet özgürlüğünün ortadan kalktığı bu gibi durumlarda başarısız işletmeler ayakta kalmaya devam etmekte, yenilik için gerekli motivasyon ortadan kalkmakta, uyum esnekliği azalmaktadır. Bu bağlamda rekabeti ortadan kaldıran bu gibi durumlarda devletin rekabetin yaratılması ve korunmasını sağlayacak bir rekabet politikası izlemesi kaçınılmaz olmaktadır. Üretim faktörlerinin mülkiyeti ve karar hakkı ile enformasyon haklarının belli yasal kurallara bağlanması gerekmektedir. Devlet bilinçli olarak oluşturduğu rekabet politikası ile rekabet düzenini korumalı aksak rekabetçi oluşumları kontrol etmelidir. Haksız rekabetin önlenmesinde devlete önemli görevler düşmektedir. (Öztürk, 2007a : 296-297).

5. AKSAK REKEBETÇİ OLUŞUMLARIN ENGELLENMESİNDE DEVLETİN ROLÜ

Devlet rekabeti teşvik etmek ve tüketicileri aksak rekabetçi oluşumlara karşı korumak amacıyla çeşitli önlemler almak zorundadır. Firmaların kendi aralarında anlaşarak kartel ve tröst oluşturmaları, piyasada hâkim bir pozisyon elde etmek için kendi aralarında tekelleşme girişimlerine karşı koymak amacıyla hükümet tarafından yasal düzenlemeler yapılmaktadır. Anti-tröst hukuku olarak da adlandırılan rekabet yasalarının temel hedefi rekabetçi piyasalar yaratmak ve böylece ulusal refahı maksimize etmektir. Siyasal iktidarlar tarafından çıkarılan yasalarla düzenlenen rekabet hukuku etkin bir rekabet politikasının en önemli unsurudur (Hoekman ve Mavroidis, 2002: 4). Aksak rekabet piyasalarının yarattığı sakıncaları önlenmesi ve kaynak tahsisinde etkinliğin sağlanması amacıyla devlet piyasa ekonomisinin işleyişine müdahale etmekte, anti tröst yasaları çıkararak piyasadaki tekelleşmeye yol açan eğilimleri önlemeye çalışmakta, azalan maliyet koşullarının geçerli olduğu durumlarda doğal tekeller aracılığıyla mal ve hizmet üretmekte, marjinal maliyetin sıfır olduğu üretim koşulları altında, kamu kuruluşları aracılığıyla hizmet sunmaktadır (Bulutoglu, 1997:20). Devlet bazı mal ve hizmetlerin üretim ve tüketiminden kaynaklanan teknik özellikler nedeni ile (tüketimi toplum için zorunlu sayılan malların monopoller tarafından üretimi, azalan maliyet ve sıfır marjinal maliyetle üretimde bulunma olanağının varlığı, birlikte tüketim özelliği, negatif ya da pozitif dışsallık yayan mal ve hizmetlerin piyasa tarafından eksik ya da fazla üretimi gibi) piyasa ekonomisi alanına girerek özel mal ve hizmet de üretebilmektedir. Bu durumda devlet ya kendi doğal tekelleri ya da kamu ekonomik kuruluşları aracılığıyla özel mal ve hizmet üretmekte ya da piyasadaki firmaların üretim ve fiyatlama politikalarını belirleme yoluna

gitmektedir. Yoğun dışsal ekonomi yaratan ve azalan maliyet koşulları altında üretim yapan kamu kuruluşlarının, fiyatlarını marjinal maliyet fiyatlaması ilkesine uygun olarak saptamaları durumunda hem kaynak tahsisinde etkinlik sağlanmakta hem de diğer kamu ekonomisi amaçlarına kolayca ulaşılabilmektedir (Şener, 2001:16-73-91).

Piyasa sistemine dayalı bir ekonomide rekabeti, özel ekonomik birimlerin sınırlamalarından koruyan yasaların ve düzenlemelerin bulunması zorunludur. Çünkü *rekabet kendi kendine sürdürülebilir bir süreç değildir*. Piyasa ekonomisi için etkin bir rekabet sürecinin var olması gerekmekte, rekabet sürecinin devamlılığı için de *devletin bilinçli olarak bir rekabet politikası oluşturması kaçınılmaz olmaktadır*. Piyasa ekonomisinin fonksiyonel işlerliği için piyasalarda rekabet özgürlüğünün bulunması, bunun dinamik bir rekabet süreci olarak işlemesi ve bu süreçte güçlü olanın değil, başarılı olanın kendisini kabullendirmesi gerekli olmaktadır. Devletin bir rekabet politikası bulunmadığında başarılı olan değil, güçlü olan piyasaya egemen olmakta, rekabet yarışı ortadan kalkmakta ve piyasa sistemi fonksiyonel işlerliğini yitirmektedir (Erkan, 1999:36).

Rekabetin düzenlenmesi, korunması ve gerçekleştirilmesi devletin görevidir. Devlet oluşturduğu rekabet politikası ile rekabetin ön koşullarını yaratarak ve işleyişini düzenleyerek piyasa ekonomisinin fonksiyonel işlerliğini sağlamaktadır. Bu bağlamda rekabetin düzenleme ve korunmasının devlet tarafından üstlenilmesi kaçınılmaz olmaktadır. Piyasada özel çıkarların gerçekleştirilmesi için uğraşan ekonomik birimlerde rekabetten ve rekabetçi davranışlardan kaçma eğilimi söz konusu olabilmektedir. Rekabetten sapma yönündeki eğilim ve baskıların, rekabeti yaratma ve koruma yönündeki düzenlemelerle dengelenmesi gerekmektedir. Bu nedenle rekabeti düzenleme görevi devlete düşmektedir. Devlet bu alanı rekabet hukuku ile düzenlemekte, rekabet politikası ile işleyişini yönlendirmektedir. Devlet, yasal düzenlemelerle rekabetin yaratılması ve korunması için gerektiğinde yasaklayıcı önlemlere, birey karar vericilerin ekonomik gücü kötüye kullanmalarına ve piyasa yapısının değiştirilmesine yönelik kimi araçlardan yararlanabilmektedir (Erkan,1987: 94, 190-191; Thieme, 1992:45-46)).

Yasaklayıcı önlemler, rekabeti sınırlandırıcı davranış biçimlerini yasaklayarak rekabeti korumayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda kartel ve tröst oluşturmak, piyasada paralel davranışlara gitmek, rakibi önleyici ve piyasadan atmaya yönelik davranışlar yasaklanmaktadır.

Rekabete ekonomik gücün kötüye kullanımını engellemeye yönelik önlem ve araçlar, rekabet sınırlamalarının nedenlerini ortadan kaldırmaya yönelik değildir. Burada rekabeti önleyici olabilecek piyasa gücü ve piyasa yapılarının varlığı kabul edilmekte olup, bunun kötüye kullanılmasının önlenmesi için gözetim ve denetim yoluna gidilmektedir. Örneğin piyasada

karşı tarafın sömürülmesi ya da ekonomik gücün, rakip firmanın piyasaya girişini engelleyici olmasının önlenmesi bu tür politikalar arasında sıralanabilir.

Piyasa yapısının değiştirilmesinde ise, piyasada egemen olan ve rekabeti bozan yapıya devlet müdahale etmektedir. Bu araç ile aksak rekabetçi piyasa yapıları rekabetçi bir piyasa yapısına dönüştürülmektedir. Bu müdahaleler rekabeti önleyici durumların nedenlerini ortadan kaldırmaya yöneliktir. Piyasa yapısını değiştirmeye yönelik politikalar doğrudan ya da dolaylı yoldan olabilmektedir. Doğrudan piyasa yapısını değiştirmeye yönelik araçlar, piyasa yapısını bizzat ve doğrudan değiştirme amacı gütmektedir. Örneğin haksız olarak oluşturulan kartel ve tröstlerin dağıtılması şeklindeki müdahale bu türdendir. Dolaylı araçlar, kullanılan belli bir aracın yarattığı etkilere bağlı olarak, bu etkiler sonucu piyasa yapısının değişmesini sağlama amacındadır. Böylece aracın kendisi değil, yarattığı etki piyasa yapısının değişimine yol açmaktadır. Ek vergi koyarak, sübvansiyonlar vererek piyasaya yapısının değiştirilmesi veya kamusal işletmelerin piyasaya girip faaliyette bulunması dolaylı araçlara örnek oluşturmaktadır.

Piyasa ekonomilerinde getirilen yasal düzenlemeler, piyasalara alıcı ve satıcı olarak girmek isteyen herkesin serbest giriş ve çıkışını sağlamaya yöneliktir. Bu yolla piyasaların açık piyasa olarak düzenlenmesi sağlanmaktadır. Ancak belli piyasalara giriş çıkışın “izin, ruhsat” gibi belli koşul ve sınırlandırmalara dayanması sınırlı açık piyasaları yaratmaktadır. Banka, sigorta, eczane gibi kuruluşlar ve yürütülmesi kamu yararını ilgilendiren alanlar, özel yasalarla düzenlenmektedir. Yasal düzenlemelerle piyasaların rekabete kapatılmaları sonucu kimi zaman devlet monopollerini yaratılabilmektedir (Erkan,1987:75). Piyasalara giriş ve çıkışın aksak rekabet piyasalarında piyasa yapılarına bağlı olarak sınırlandırılması, piyasaların fonksiyonel işlevini azaltmakta ve rekabet politikasının konusunu oluşturmaktadır.

Piyasa sisteminin olumsuz sonuçlar yarattığı, yetersiz kaldığı veya hiç işlemediği alanlarda devlet piyasa sonuçlarını düzelterek ya da kendisi devreye girerek belli mal ve hizmetleri sumaktadır. Bu malların başında ise kamusal mal ve hizmetler gelmektedir. Kamusal malların teknik özellikleri bu malların piyasada özel mal olarak üretilmesini engellemektedir. Serbest piyasada üretilmeleri olası görülmeyen kamusal malların üretimi siyasal otorite tarafından belirlenmektedir. Özel malların üretimi için gerekli rekabet olgusu kamusal mallar söz konusu olduğunda yerini politik seçim sistemine bırakmaktadır (Öztürk, 2007b:84). Kamusal malların üretim ve dağıtımına ilişkin kararlar piyasanın değil devletin siyasal kararlarına bağlı olarak yürütülmekte bu nedenle rekabet politikasının dışında kalmaktadır. Kamusal malların üretiminde piyasa yetersiz kalmakta işlevini yitirmekte ve eşgüdüm aracı olarak piyasanın yerine kamusal birimler geçmektedir.

6. SONUÇ

Liberal sistemde temel ekonomik sorunların çözümü düzgün işleyen fiyat mekanizması tarafından sağlanmaktadır. Düzgün işleyen fiyat mekanizması, belirli koşulların varlığına dayanan tam rekabet piyasasının geçerli olması halinde mümkündür. Gerçek ekonomik yaşamda rekabetin en iyi şekilde sağlandığı ideal bir piyasa olan tam rekabet piyasasına örnek verilebilecek mükemmellikte bir piyasaya rastlamak zordur. Çok sayıda alıcı ve satıcının olduğu, piyasaya giriş ve çıkışın serbest olduğu, malların homojen ve gerek üreticilerin gerekse tüketicilerin tam bilgili olduğu hiçbir mal ve hizmet piyasası gösterilemez. Bu bağlamda, tam rekabet piyasası gerçek yaşamda uygulanması mümkün olmayan sanal bir piyasa olmaktan öteye gidememektedir. Tam rekabet piyasası, alıcılar ve satıcılar için rasyonellik, tam bilgi, sürtünme yokluğu, mükemmel hareketlilik, üretim faktörlerinin tam bölünebilirliği varsayımına dayanır. Oysa gerçek yaşamda bu varsayımların hiç biri tam olarak söz konusu olmaz. Girişimciler sermaye yetersizliği nedeni ile kârlı gördükleri her alanda faaliyette bulunamazlar. Ölçek avantajlarına sahip firmalar endüstriye yeni girecek olan işletmelere karşı limit fiyat uygularlar. Büyük firmalar ölçek ekonomileri nedeniyle çok sayıda küçük firmadan daha düşük birim maliyetle üretim yapabilmektedir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak, tek bir firma veya az sayıda büyük firma piyasaya egemen olabilir. Firmalar rekabeti ortadan kaldırmak için anlaşarak kartel ve tröst oluşturabilirler. Piyasa fiyatını etkileyecek kadar az sayıda satıcının bulunduğu aksak rekabet piyasalarında satıcılar elde ettikleri piyasa gücü sayesinde, fiyatları kontrolleri altına alarak, ürettikleri malları tam rekabet piyasası fiyatlarına göre daha yüksek fiyattan satabilmek için üretimlerini yapay olarak kısılabilmektedir. Tüm bu nedenlerden dolayı günümüzde tam rekabet piyasası değil, aksak rekabet piyasası egemendir. Bu nedenle yeni firmalar kolaylıkla piyasaya girememekte, yerleşik firmalar ise teknolojideki gelişmeleri izlemekten daha çok, kârını maksimum kılmak gayreti içerisinde bulunmaktadır. Piyasanın rekabetçi yapısındaki bozulmalar sonucunda, piyasanın etkin işlediği varsayımı geçersiz hale gelmekte ve piyasa başarısız olmaktadır.

Aksak rekabet piyasalarının varlığı, serbest piyasa ekonomisinin etkinlik ve optimaliteyi kendiliğinden sağlayacağı yolundaki inancı önemli ölçüde sarsmıştır. Kaynak tahsisinde ekonomik etkinliklerden ciddi sapmalara yol açan ve toplumsal refahı düşüren aksak rekabetçi üretim biçiminin yarattığı olumsuzlukları ortadan kaldırabilmek için, devlet ekonomiye müdahale ederek toplumsal refahı maksimize etmeye çalışmaktadır. Devlet piyasadaki aksak monopollerini devletleştirerek ya da aksak rekabet koşullarını önleyici önlemler alarak toplumsal refahı maksimize edecek şekilde üretim miktarını ve fiyatı belirleyebilmektedir. Bu amaçla, tekelci üretim alanlarına diğer firmaların girişini kolaylaştırıcı yasal düzenlemeler getirmekte ve aşırı kârı vergilendirerek

aksak rekabet koşullarını iyileştirmeye çalışmaktadır. Aksak rekabetten dolayı ortaya çıkan maliyetlerin minimize edilmesi için devletin rekabeti düzenleyici önlemler alması kaçınılmaz olmaktadır. Ekonomide aksak rekabetçi oluşumlar nedeniyle etkin kaynak dağılımının gerçekleştirilememesi devlet müdahalesi için bir gerekçe oluşturmaktadır. Devlet rekabeti bozan aksak rekabetçi oluşumları önleyen politikaları uygulamaya geçirerek ekonominin işleyişini etkin hale getirmeye çalışmaktadır.

Kaynakça

- Başkaya, F. (2000), **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**, Ankara: İmge Kitabevi, 3. Baskı.
- Bulutoglu K. (1997), **Kamu Ekonomisine Giriş Devletin Ekonomik Bir Kuramı**, Filiz Kitabevi, 5. Baskı, İstanbul.
- Dinler, Z. (2002), **Mikro Ekonomi**, Ekin Kitabevi, 14. Baskı, Bursa.
- Dinler, Z. (2005), **İktisada Giriş**, Ekin Kitabevi, 11. Basım, Bursa.
- Encaoua, D ve A. Hollander, (2002), “Competition Policy and Innovation”, **Oxford Review of Economic Policy**, Vol. 18, No: 1, Oxford University Press.
- Erkan H. (2000), **Bilgi Uygarlığı İçin Yeniden Yapılanma**, İmge Kitabevi, 1. Baskı, Ankara.
- Erkan, H. (1987), **Sosyal Piyasa Ekonomisi Ekonomik Sistem ve Piyasa Ekonomisine İşlerlik Kazandırılması**, Konrad Adenauer Vakfı Yayını, İzmir.
- Guerrien B. (1999), **Neo-Klasik İktisat** (Çeviren: E. Tokdemir), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- Hoekman, B. ve P. C. Mavroidis, (2002), “Economic Development, Competition Policy, and The World Trade Organization”, The World Bank, **Policy Research Working Paper** No: 2917.
- Khemani, R. S., (2002), “Competition Policy Economic Adjustment and Competitiveness”, (Ed., Nabi, Ijaz), **Building Competitive Firms: Incentives and Capabilities**, The World Bank Publications, Washington, DC, s.77-97.
- Nicholson, W. (2002), **Microeconomic Theory Basic Principles and Extensions**, The Dryden Press, 8. Edition, New York.
- Öztürk, N. (2007a), **Piyasa Başarısızlığından Kamu Ekonomisinin Başarısızlığına Ekonomide Devletin Değişen Rolü**, Palme Yayıncılık, Ankara.

- Öztürk, N. (2007b), **Kamu Tercihinin Tespitinde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Yolları**, Palme Yayıncılık, Ankara.
- Öztürk, N. (2009), **İktisatta Bölüşüm Kuram Politika**, Palme Yayıncılık, Ankara.
- Savaş, V. (2000), **Piyasa Ekonomisi ve Devlet**, Liberte Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
- Seyidoğlu H. (2002), **Ekonomik Terimler Ansiklopedik Sözlük**, Güzem Can Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- Stiglitz, J. E. (1994), **Kamu Kesimi Ekonomisi**, (Çeviren: Ö. F. Batirel), Marmara Üniversitesi Yayın No:549, İstanbul.
- Stockmann K. (1992), “Sosyal Piyasa Ekonomisinde Rekabetin Fonksiyonları ve Korunması”, (Çeviren: Meneviş Ögüt), **Sosyal Piyasa Ekonomisinin Rekabet Boyutu**, (Yayına Hazırlayan: Hüsnü Erkan), Tükelmat A. Ş., İzmir, s.17-39.
- Şaylan, G. (2003), **Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi**, İmge Kitabevi, 2. Baskı, Ankara.
- Şener, O. (2001), **Teori ve Uygulamada Kamu Ekonomisi**, Beta Basım Yayım Dağıtım, 7. Baskı, İstanbul.
- Telatar F. (2004), **Politik İktisat Politikası**, İmaj Yayınevi, Ankara.
- Thieme H. J. (1992), “Piyasaların Düzenleniş İlkesi Olarak Rekabet” (Çeviren: N. Oğuzhan Altay), **Sosyal Piyasa Ekonomisinin Rekabet Boyutu**, (Yayına Hazırlayan: Hüsnü Erkan), Tükelmat A. Ş., İzmir, s.40-65.
- Türkan, E. (2001), **İkinci En İyi Ekonomik Siyasal ve Sosyal Sapmalarla Mücadele ve Erdemli Sapmalar Kuramı**, Liberte Yayını, 1. Baskı, Ankara.
- Ünsal, E. (1998), **Mikro İktisat**, Kutsan Ofset Matbaacılık, 2. Baskı, Ankara.
- Wallis, L. Joe ve Dollery E. Brian (1999) **Market Failure Government Failure Leadership and Public Policy**, Macmillan, London.
- Young R. (2003), **Market Failure Questions and Answers**, (www.tutor2u.net/shop/Market%20Failure%20QA%20Contents.pdf), s. 1-53.
- Erkan H. (1999) “Türk Toplumunda Kültür ve Rekabet, Rekabet Kurumu Yayınları, **Perşembe Konferansları**, Kasım 1999, Ankara, s. 33-75.

İngiliz Romanının Doğuşu ve Gelişimi

Ali GÜNEŞ^a

Özet

Edebiyat tarihçileri, İngiliz romanının genel olarak 18.yüzyılda doğup geliştiğini ileri sürmektedirler. Ancak, 18.yüzyıldan öncesi İngiliz edebiyatı ve eserler incelendiğinde, romansal özellikler taşıyan bir çok eserin olduğunu görmekte mümkündür. Bu nedenle, İngiliz romanının doğuşu ve gelişimi ile ilgili yapılan çalışmalara biraz daha geniş bir açıdan bakarak, 18.yüzyıl öncesi yazılan bir çok eserin romansal özellikleri ile beraber ele alınarak romanın gelişmesine ve olgunlaşmasına sağladığı katkıyı irdelemek faydalı olacaktır. Bu çalışma, 18.yüzyıl öncesi İngiliz edebiyatında yazılan ve romansal özellikler taşıyan eserleri inceleyerek, İngiliz romanının gelişim ve olgunlaşma sürecini Türk okuyucularına sunmayı amaçlamaktadır. Çalışma, konuyu üç aşamalı bir şekilde ele alacaktır. İlk önce, İngiliz romanın bir edebiyat türü olarak yavaş gelişmesinin nedenleri açıklanmaya çalışılacaktır. İkinci olarak, 18.yüzyıl öncesi yazılan bazı eserlerin vezin (şiir) şeklinde yazılmış olmasına rağmen bir çok romansal özellikler taşıdığını, bu eserlerin 18.yüzyılda İngiliz romanının gelişmesine büyük bir tecrübe, birikim ve altyapı sağladığı görüşü açıklanacaktır. Son olarak da 18.yüzyılda İngiliz romanın yeni bir edebiyat türü olarak gelişmesi, olgunlaşması ve 18 yüzyıl öncesi yazılan eserlerden farkları tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat, Şiir, Matbaa, Roman.

The Birth And Development of English Novel

Abstract

Literary historians generally argue that English novel as a new literary genre began and developed in the eighteenth century. When some literary works of previous centuries are properly investigated, however, it is possible to see that they may have some characteristics of a novel. Hence it will be useful to enlarge the studies conducted on the novel before the eighteenth century and explore the contribution of those works with their characteristics of a novel to the birth and development of the novel later in the eighteenth century. This study is not an original study but aims to give information to Turkish readers about the developmental process of English novel. The study will examine the issue in three steps. First, it will explain the reasons behind the slow development of the novel before the eighteenth century. Secondly, the study will focus on the view that although majority of literary works are written in the verse form, there

---

^a International Univesity of Sarajevo Faculty of Arts And Social Sciensces Depertman of English Language and Literature Paromlinska, gunesali1@gmail.com, Sarajevo.

are also works written before the eighteenth century, having the characteristics of a novel. Thus, this study will show that the novel as a new genre might have started in the Middle Ages and Renaissance period and then reached its peak in the eighteenth century. Finally, the paper will look at the reasons that enabled English novel to mature in the eighteenth century.

Keywords: Literature, Poetry, Printing Pres, Novella.

1. Giriş

İngiliz romanı, şiir ve drama gibi edebiyat türleriyle karşılaştırıldığında çok yenidir. Edebiyat tarihçileri, eleştirmenler ve yazarlar, gerek yazılarında gerekse tartışmalarında, İngiliz romanının doğuşu ve gelişimini genel olarak 18.yüzyıla dayandırmaktadırlar (Locelett and Hughes, 1932; Allen, 1958; Woolf, 1967; Barner, 1992; Reeves, 2000). İngiliz romanının doğuşu ve gelişimi ile ilgili en ayrıntılı çalışmayı yapan Ian Watt (1968), İngiliz romanının bir düz yazı (nesir) türü olarak tüm özelliklerini 18.yüzyılda gösterdiğini ileri sürmektedir. O'na göre, Daniel Defoe, Samuel Richardson ve Henry Fielding gibi 18.yüzyıl İngiliz roman yazarları, Ortaçağdan bu yana önemli bir edebiyat türü olarak kullanılan nazım (şiir) ve “romantik aşk” (Romance) yazım şekillerinden ayrılarak “yeni bir edebiyat şekli” geliştirirler ve bu “yeni edebiyat şekli” de 19.yüzyılda doruk noktasına ulaşır. Bir başka eleştirmen Jerry C. Beasley (1998), romanın “önemli bir edebiyat türü olarak 17. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkmaya başladığını ve 19.yüzyılda Aphra Behn, Sir Walter Scott ve Jane Austen gibi yazarların eserlerinde zirveye ulaştığını” ifade etmektedir. Son olarak, 20.yüzyılın en önemli İngiliz romancı ve eleştirmenlerinden David Daiches (1994)'de, “İngiliz yazımının en önemli ve popüler türlerinden birisi olan romanın 18.yüzyılda ortaya çıkıp geliştiğini” belirtmektedir. Daiches'e göre, romanın bu yüzyılda doğup gelişmesinin en önemli nedenlerinden birisinin Endüstri Devriminden sonra orta sınıfın gerek ticaret gerekse siyasette güçlenerek zenginleşmesidir. Ortaçağda gelişen Fabliaux edebiyat türünde olduğu gibi, roman büyük oranda 18.yüzyılda orta sınıf tarafından geliştirilmiş olup, bu sınıfın sesi olmuştur: kısacası roman, orta sınıfın yaşantısını, beklentisini, dünya görüşünü, “ideallerini ve hislerini yansıtmıştır” (Daiches, 1994).

Daiches ve diğer eleştirmenlerin, İngiliz romanının yeni bir edebiyat türü olarak doğuşu ve gelişimi ile ilgili ileri sürdükleri görüşler doğrudur. Fakat 18.Yüzyıl öncesi dönemlerde İngiliz edebiyatı ve edebiyat eserlerinin özellikleri

ele alınıp dikkatlice incelendiğinde, İngiliz romanının doğup gelişmesi ile ilgili edebiyat çalışma ve eleştirilerinin daha geniş bir şekilde ele alınıp genişletilmesi gerektiği kanısındayız. Bu bağlamda mevcut çalışma, İngiliz romanının doğuşu ve gelişimini daha geniş bir açıdan ele alarak Türk okuyucusuna sunmayı amaçlamaktadır. İngiliz romanının doğuşu ve gelişimi konusu, üç aşamada irdelenecektir. İlk önce, romanın yeni bir edebiyat türü olarak geç gelişmesinin nedenleri açıklanacaktır. Bu bağlamda, özellikle Anglo-Saxon ve 11.yüzyılda İngiltere’yi istila eden Normanların kültür ve edebiyat geleneklerinin daha çok sözlü edebiyat ve şiir (nazım) eksenli oluşu, şiirin kısa ve etkileyici olması nedeniyle dini yaymak, ahlakî dersler vermek için bir araç olarak kullanması ile kâğıt–matbaa gibi araç gereç yetersizliğinin uzun yazıların yazılmasına, çoğaltılmasına ve yayımlanmasına imkân sağlamaması konuları tartışılacaktır. İkinci olarak 18.yüzyıl öncesi yazılan bazı eserlerin şiir (nazım) şeklinde yazılmış olmasına rağmen, konu, karakter, olay örgüsü, zaman ve çevre özellikleri açısından incelendiğinde, bu eserlerin romansal özelliklere sahip olduğu ve dolayısıyla 18.yüzyılda İngiliz romanının gelişmesine büyük bir tecrübe, kültür, birikim ve altyapı sağladığı görüşü açıklanacaktır. Son olarak da 18.yüzyılda İngiliz romanının yeni bir edebiyat türü olarak gelişmesi, olgunlaşması ve 18.yüzyıl öncesi yazılan eserlerden farkları tartışılacaktır.

2. Ortaçağ İngiliz Edebiyatı ve Nesir

İngiliz edebiyatının başlangıcı, diğer milletlerin edebiyatlarından farklı değildir. Çünkü milletler farklı olmasına rağmen ortaya çıkardıkları edebiyatlar insanlığın sahip olduğu yaşam, düşünce, tecrübe ve tepkilerin ortak bir ürünüdür. Bu bağlamda Kamil Aydın (2005), insanların “nerede ve hangi koşullarda olurlarsa olsunlar benzer şeyleri yaşayıp, benzer tepkilerde bulduklarını ve aynı zamanda benzer tercihleri yaptıklarını görürüz” ifadesini kullanmaktadır. Dolayısıyla edebiyat, farklı zaman ve mekânlarda yazılsa bile insanoğlunun ortak tecrübe, sevinç, üzüntü, mücadele, tepki ve gelecek ile ilgili ideallerini yansıtmaktadır. Kısaca edebiyat, insanlığın kendilerini sanatsal olarak ifade ettikleri eylemin ortak adıdır. Bu ortak eylemin sonucu olarak da, insanlık tarihinin başlangıcından günümüze değin farklı edebiyat türleri ve anlatım şekilleri geliştirilmiştir. Bunlardan birisi de konumuz olan düz yazı (nesir) veya roman türüdür.

Nesir, diğer dünya edebiyatlarında da olabileceği gibi İngiliz edebiyatında nazım veya tiyatro ile kıyaslandığında yavaş bir gelişme

göstermiştir; yani, tarihsel olarak yeni bir edebiyat türüdür. Bu yavaş gelişmenin üç nedeni olduğunu düşünüyoruz. İlk olarak, İngiliz edebiyatına ilk edebiyat örneklerini veren Anglo-Saksonların, sözlü edebiyat kültürüne sahip olmalarıdır. Bu durum aslında, okur-yazar olmayan toplumların ortak bir özelliğidir. Türk edebiyatındaki kısa maniler, dedelerimiz ve ninelerimizin uzun kış gecelerinde ve imecelerde bizlere anlattıkları masallarda olduğu gibi, Anglo-Saksonlar da edebiyatlarını hafızalarında muhafaza ederek nesilden nesile uzun yıllar aktarmışlardır. Okur-yazar olmamaları nedeniyle, geliştirdikleri edebiyatın kolayca ezberlenmesi ve hafızalarda tutulabilmesi için kısa olması nedeniyle nazım edebiyat türü daha fazla ön plana çıkmıştır. Anglo-Saksonlar, sözlü edebiyatını yaşamları ve kültürleriyle özdeşleştirerek konularını genellikle destansı, kahramanlık, macera ve yiğitlik temaları üzerine kurarak, hislerine hitap edecek şekilde eğlenmeyi amaçlamıştır. A. I. Doyle (1966), ilk edebiyat örneklerinin, “sosyal içerikli toplantılarda okuma” şeklinde ortaya çıktığını, bu nedenle insanların bir araya geldiklerinde edebi eserleri sesli şekilde okuyarak birbirlerini eğlendirdiklerini” belirtmektedir. Anglo-Saksonlar, İngiltere’ye geldiklerinde bu sözlü edebiyat gelenek ve kültürlerini de beraberlerinde getirmişlerdir. Hatta Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra da, çoğu din adamının okuma-yazmayı öğrenmesine rağmen, sözlü edebiyat gelenek ve kültürü devam etmiştir.

İkinci olarak, sözlü edebiyat geleneği aynı zamanda nazım (şiir) türünün gelişmesine de çok büyük katkı sağlamıştır. Nazım edebiyat türü, genel Batı edebiyatının özelde de İngiliz edebiyatının temel dinamiklerinden birisi olan eski Yunan Klasiklerinden itibaren 18.yüzyıla kadar etkili edebiyat türü olarak devam etmiştir. Bu türün gelişmesindeki en önemli faktörlerin arasında şiirin kısa olması, yazılmasının ve yayılmasının kolaylığı, dini ve ahlakî dersler vermedeki etkileyciliği, insanın duygu ve hislerine direk olarak hitap etmesi sıralanabilir. Bu özelliklerinden dolayı, Hıristiyan din adamları, şiiri dini yaymak ve ahlakî dersler vermek için bir araç olarak kullanmışlardır. Öte yandan, Hıristiyan din adamları, nesir edebiyat türünü, basit bir bilgi ve çok ayrıntıya giren bir eğitim aracı olarak değerlendirmişlerdir. Onlara göre, nesir yazı türü konu ve anlatım tarzı nedeniyle özel bir konunun yorumlanmasında çok ayrıntıya girdiğinden verilemek istenen mesajı doğrudan etkileyici bir şekilde verememektedir. Dolayısıyla, Anglo-Sakson edebiyatında dini vaazlar,

İncil için yapılan kısa yorumlar ve din adamlarının hayatlarını anlatan dini içerikli bir kaç biyografi dışında ciddi bir nesir türü gelişmemiştir.

Nesir türüne olan bu ilgisizlik, İngiliz edebiyatının Ortaçağ dönemine damgasını vuran Normanlar zamanında da devam etmiştir. Normanların edebiyat geleneğinde de, nazım (şiir) yazım şekli çok gelişmişti. 1066'da İngiltere'ye geldiklerinde bu geleneği aynı şekilde devam ettirdiler. Ancak Normanlar, Anglo-Sakson edebiyat eserleriyle ilintili olarak nazım edebiyat türünü daha da zenginleştirip geliştirdiler. Aşk, kahramanlık, macera, şövalyelik ve dini hikâyelerin hepsi de nazım türüne ilave ettiler. Bunda da, şiirin önceki dönemde olduğu gibi kısa ve özlü olması, yazılmasının ve ezberlenmesinin kolay olması, hikâyelerin daha çok eğlence ve eğitim amaçlı yazılmasının önemli bir payı bulunmaktadır. Ortaçağdaki nesir örnekleri, İncil tefsirlerinden ibaretti. Bu eserlerde, dini ibadetler, erdem ve ahlak ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. 14.yüzyılın son çeyreğinden itibaren ise, konuların ele alınış ve anlatın tarzlarında bir takım değişiklikler ortaya çıkmaya başlamıştır. Dini konuların yanında, tarihsel ve bilimsel açıklamalar, felsefi ve dini tartışmaları içine alan alegorik nesir türleri de yazılmıştır. 15.yüzyılın sonlarına doğru da göreceli olarak aşk hikâyeleri (Romance) nesir alanında tekrar görülmeye başlamıştır. Bunun yanında, tarih ve biyografi alanında da ilk ve başarılı nesir örneklerini Sir Thomas More İngiliz yazınına kazandırmıştır. Örneğin, *III. Richard Tarihi* (1543), İngilizce olarak yazılmış Ortaçağ düşüncesini, kültürünü ve yaşamını konu alan nesir bir eserdir.

Üçüncü olarak, nesir türünün çok yavaş gelişmesinin diğer bir nedeni de, kâğıt ve basım-yayım olanaklarının çok yetersiz oluşudur. Nazım türünün bu denli gelişmesinde, bu yetersizliğin payı çok büyüktür. Çünkü gerek kâğıt gerekse basım-yayım imkânlarının yetersiz olması, kısa bir edebiyat türü olan nazımın (şiir) yazılıp çoğaltılmasını kolaylaştırmıştır. Derek Brewer (1983), "Ortaçağın ilk dönemlerinde her türlü yazının işlenmiş koyun derileri üzerine yazıldığını" ve "bir top kâğıt için üç veya dört yüz koyunun gerekli olduğunu" belirtmektedir. Bu durum Ortaçağda kâğıt üretiminin ne kadar zor olduğunu ve uzun bir nesir yazısı için ne kadar kâğıt gerektiği gerçeğini gözler önüne sermektedir. Fakat 1447 yılında Alman matbaacı Johannes Gutenberg'in matbaayı icat etmesi ile Avrupa'da basım-yayım alanında yeni bir dönem başladı. İlk olarak Avrupa'da kullanılan matbaa, daha sonra da dünyanın her

yerinde kullanılmaya başladı. Matbaa, İngiltere’de 1477 yılında İngiliz matbaacı William Caxton tarafından tanıtıldı.

Yazı, alfabe ve internetin icatlarında olduğu gibi matbaanın icadı, toplum, kültür ve edebiyat üzerinde çok önemli bir etki yapmıştır. El ile yazma sanatı hâlâ devam etmesine rağmen, matbaanın kullanımı ile beraber kâğıt kullanımı da oldukça artmıştır. Basılan kitapların sayı ve çeşidi çoğalmıştır. Daha da önemlisi kitapların fiyatlarının ucuzlamasıyla birlikte, geniş bir halk kitlesi kitap satın alabilecek imkâna kavuşur. Sonuç olarak iletişimin yayınlaması, farklı ve yeni fikirlerin geniş halk kitlelerine ulaşmasına yardımcı olarak Batı toplumlarında düşünce alanında çok ciddi değişimler meydana getirmiştir. Bunun sonucu olarak da 16.yüzyılda yeniden doğuş anlamına gelen Rönesans süreci ortaya çıkar (Bush, 1965). N. F. Blake (1986)’e göre, William Caxton’un matbaayı İngiltere’de tanıtmasının ardından 15.yüzyılın sonlarında yeni bir edebiyat zevki oluşmaya başlamış, özellikle çeviri eserler yoluyla İngiliz edebiyatı daha da zenginleşmiştir.

Yukarıdaki açıklamalarda da görüleceği gibi, yoğun bir sözlü edebiyat, şiir kültürüne dayanan bir edebiyat geleneği ile kâğıt ve basım–yayın olanaklarının çok yetersiz oluşu Rönesans döneminden önce nesir (roman) edebiyat türünün gelişmesini büyük oranda yavaşlatmıştır. Fakat bütün bu olumsuzluklara rağmen, İngiliz yazınının daha ilk başlangıç safhasından itibaren çok az sayıda da olsa nesir veya romansal özellikler taşıyan birkaç yapıtının yazıldığına yadsıyamayız. 18.yüzyılda tam olgunluğa erişen nesir veya roman, bu alt yapı, tecrübe ve kültür birikiminin bir ürünüdür. Çünkü edebiyat geleneği ile kültür arasında devamlı olarak kendini yenileyen ve geliştiren karşılıklı bir ilişkinin var olduğu görüşü öteden beri bilinen bir durumdur. Örneğin, 20.yüzyıl İngiliz kadın yazarlarından Virginia Woolf (1992), edebiyatın sürekli olarak kendini yenileyerek bir sonraki döneme altyapı oluşturduğunu, bu bağlamda tarihin her dönemi arasında bir devamlılık olduğunu iddia etmektedir. O’na göre, büyük edebiyatlar ve “yazarlar ölmez; onların varlığı aramızda dolaşır”. Virginia Woolf’un son romanı *Between the Acts* (1941)’in karakterlerinden Lucy, “kendilerinin önceki yazarların görüşlerinden yoğrularak geldiklerine inanır”. Burada da görüldüğü gibi, edebiyat veya edebiyat kültürü öyle aniden ortaya çıkan bir şey değildir. Aksine edebiyat, hâkim edebiyat gelenek ve kültürünün tarihsel süreci içinde nesilden nesile geçerek geniş, sürekli gelişen ve yenilenen oluşumun bir parçasıdır.

18.yüzyılda tam olgunluğa erişen nesir veya roman, bu tür bir sürecin ürünüdür. Bu nedenle, nesir ve roman tartışmalarına İngiliz yazınının ilk örneklerinde rastladığımız Anglo-Sakson döneminden başlayıp 18.yüzyıla kadar geçen sürede oluşan genelde edebiyat ve edebiyat kültürü özellikle de nesir veya romansal özellikler taşıyan eserleri inceleyerek başlamanın faydalı olacağı düşüncesindeyiz.

Anglo-Saksonlar, İngiltere'ye 5.yüzyılda gelmişlerdir. Bu dönem edebiyatı ile ilgili olarak çok fazla bilgi mevcut olmamasına rağmen, edebiyat tarihçileri İngiliz edebiyatının ilk örneklerinin Anglo-Saksonlarla oluşmaya başladığını ileri sürmektedirler (Evans, 1964; Ford, 1966; Daiches, 1994; Sanders, 2004). Anglo-Saksonlar, pagan ve okur-yazar olmayan kabilelerdi. Dolayısıyla, gelişmiş yazılı bir edebiyat kültür ve gelenekleri de yoktu. Geliştirdikleri edebiyat, kültür ve halk hikâyelerini hafızalarında koruyarak kendilerinden sonraki nesillere aktararak devam ettirmişlerdir. İngiltere'ye geldikten sonra da Hıristiyanlığı kabul edene kadar bu durum Anglo-Saksonların hayatlarında ve kültürlerinde kendisini göstermiştir. Bu geleneğin bir sonucu olarak edebiyat türlerinin ilk örneklerini şiir ve drama şeklinde sözlü olarak geliştirmişlerdir. Anglo-Sakson ve Ortaçağ dönemlerinde yazılı edebiyat geleneği gelişmeye başladığında, yukarıda açıklanan nedenlerden dolayı nazım (şiir) edebiyat türü tercih edilmiştir. Nesir ise, daha çok dini yorumlar, hukukî ve tıbbî dokümanların yazılmasında kullanılmıştır. Anglo-Saksonların hafızalarında yaşattıkları sözlü edebiyat, kendi yaşam felsefeleriyle doğru orantılı olarak daha çok kahramanlık, macera, doğaüstü, tarihsel olay ve karakterleri konu edinerek sonraki nesillere aktararak korunmuştur. Anglo-Saksonların İngiltere'ye beraberinde getirdikleri sözlü edebiyat kültürü geleneğinde, 6.yüzyılın sonlarından itibaren Anglo-Saksonların Hıristiyanlığı kabul etmeleriyle bir takım değişiklikler oluşmaya başlamıştır (Evans, 1964). Yani, bu tarihten itibaren din, Anglo-Saksonların hayatlarında, yaşam tarzlarında, kültür ve edebiyatında çok önemli roller oynamaya başlayarak Rönesans'a kadar devam etmiştir. J. E. Cross (1986)'a göre, Hıristiyanlığın İngiltere'ye gelmesi üç önemli sonuç doğurmuştur. Birincisi, Hıristiyanlık “eski İngiliz edebiyatının [Anglo-Sakson edebiyatı] canlanmasına ve korunmasına” çok büyük katkı sağlamıştır. Bu bağlamda, Hıristiyanlık, “yazılı edebiyatın”, özellikle “dini ve dini olmayan edebî yapıtların İngiltere'ye gelmesine” neden olmuştur. İkincisi, “Hz. İsa'nın ölümünden sonra geçen 6 yüzyıllık dönemde

gelişen Avrupa Hristiyanlık kültürü, dinin tüm özellikleri ve tartışmalarıyla Anglo-Sakson edebiyatına geçmiştir”. Son olarak, Hristiyanlık kendisinden önceki klasik yazın dönemine de kapı aralamıştır. Augustine, Jerome, Ambrose ve Gregorion gibi büyük Hristiyan düşünürlerinin “klasik edebiyat ile dini edebiyatı birleştirerek” yarattığı kültür, edebî zenginlik ve sanatsal özellikler de Hristiyanlık ile beraber İngiliz edebiyatına girmiştir.

Pagan ve dini içerikli bu zengin kültür ve edebiyatın en güzel örneklerinden olan ve 10.yüzyılda yazılı metin olarak İngiliz edebiyatına kazandırıldığı tahmin edilen *Beowulf* adlı anonim yapıttır. *Beowulf*, Anglo-Saksonların hafızalarında gelen ve İngiliz edebiyatındaki “en eski, uzun, ağıtsal”, “destansı ve masalsı” şiidir (Shepherd, 1983; Turville-Petre, 1977). Daha sonra, dini motif ve konularla bezenerek içerik olarak daha da zenginleşmiştir: yani yapıt, dini, lâik, pagan kültür ve gelenekleriyle daha farklı görüşleri içini alan bir nitelik kazanmıştır. Karmaşık olay örgüsü, karakter, anlatım tekniği, zaman ve çevre açılarından bakıldığında *Beowulf* un, nazım şeklinde yazılmış olmasına rağmen bir çok romansal özelliklere sahip olduğu görülebilir. Ayrıca, Walter Allen (1963)’ın romanın özelliklerini tanımlarken belirttiği gibi, *Beowulf* “gözlemlenen bir hayatı da” yansıtmaktadır. Bu yapıtı ve aşağıda vereceğimiz diğer yapıtları şiiden farklı kılan bir başka özelliği yine Allen vermektedir. Allen, bu değerlendirmesini *Beowulf* ve 18.yüzyıldan önce yazılan diğer yapıtlarla ilgili yorumlarında değil de roman ile şiir arasındaki farklılıkları analiz ederken ortaya koymaktadır. O’na göre şiir, “kendi içinde bir bağımsızlık, bir nesne ve bir sondur. Şiiden aldığımız zevk onun şiir olmasından gelmektedir. Şiiri başka sözcüklerle anlayamayız ve nesir şekline çeviremeyiz. Şiirin anlamı, şiirin kendi şeklinden ayrılamaz; aslında ifade şekli ve anlam şiirin kendisidir ve şiir kendi içinde bir anlamdır”. *Beowulf*, tam da bu noktada dikkatlice incelenirse bazı şiirsel özellikler taşımasına rağmen yukarıdaki tanımlamanın dışında kalmaktadır. Edebiyat dünyasında nesir şeklinde düzenlenmiş birkaç farklı *Beowulf* a rastlamak mümkündür. Örneğin, bunlardan birisi 1992’de Shane Weller’in editörlüğünü yaptığı ve Dover yayınevi tarafından yayımlanan *Beowulf* dur.

Bu nedenle, *Beowulf* un İngiliz edebiyatının romanın ilk örneği olabileceği kanısındayız. Bu kanımızın başka dayanak noktalarını da şöyle açıklayabiliriz. Şiiden farklı olarak *Beowulf*, ana temanın yanında farklı bir çok alt-tema ve karakterlerden oluşmaktadır. Örneğin, aslen İsveçli olan *Beowulf*,

aynı zamanda hikâyenin başkarakteri ve bir pagan kahramanını temsil etmektedir. Danimarka kralı Hrothgar'ın sarayını Grendel adlı bir canavarın tehdit ettiğini ve kralın adamlarını tek tek öldürdüğünü duyar. Bunun üzerine, yanına şövalyelerini de alarak Danimarka'ya gelir. Grendel'i ve annesini olağanüstü bir güç kullanarak uzun uğraşlardan sonra öldürmeyi başarır. Hikâyenin ana konusu, eski halk hikâyelerinde olduğu gibi, kahraman kendisini “insan dünyasının sınırlarını zorlayan düşman ve kötü güce karşı” ortaya atar; yani, konu tek kişinin kahramanlığı üzerine kurulmuş ve “kahramanı eylem halinde göstermek için düzenlenmiş bir pagan hikâyesidir” (Turville-Petre, 1977). Romanda olduğu gibi, *Beowulf*'un hikâyesinde başka konulara da yer verilmektedir. Bunlarda biri, Anglo-Sakson geleneklerine göre olayın kahramanı zafer kazandığında çeşitli hediyelerle ödüllendirilir ve adına kutlamalar düzenlenir. Bir diğer konu, Beowulf ülkesine geri döndüğünde 50 yıl kadar hükümdarlık yapar ve bir başka canavar ile dövüşürken ağır yaralanarak ölür. Cesedi, pagan inancına göre, yakılır ve külleri saklanır.

Din açısından bakıldığında da yine birkaç alt temaya rastlamak mümkündür. Örneğin, diğer dinlerde olduğu gibi, *Beowulf*'un hikâyesindeki insanlar bir zorluk ve sıkıntı ile karşılaştıklarında Tanrı'ya sığınır ve yardım dilerler. Tanrı'yı, her şeyin üstünde tutarlar. Başka bir konu ise ilahi kitaplarda bahsi geçen Hz. Âdem'in oğulları Habil ve Kabil'in arasında cereyan eden olaydır. Yazar, Grendel'in davranışını Habil'in işlediği ilk vahşi insanlık suçuna benzeterak onun Habil gibi iyi insanları tehdit edip öldürdüğünü dini ve sanatsal bir benzerlik kurarak okuyucuya sunmaktadır. Bütün bunlar, yazarın gerek pagan gerekse Hıristiyanlık kültürleri hakkında belli bir bilgiye sahip olduğunu ortaya koyduğu gibi, hikayenin konuları itibariyle de romansal özellik taşıdığını da göstermektedir (Weller, 1992; Girvan, 1971). Bu edebiyat ve kültür çeşitliliği Normanların İngiltere'ye gelmeleriyle daha da bir zenginlik kazanmıştır.

Normanlar, İngiltere'yi 1066'da işgal ettiler. Fransızca konuşan bu insanlar, İngiltere'de Fransızca'yı bir çok alanda ön plana çıkardılar. Resmi yazışmalarda ve sarayda Fransızca konuşulurken, İngilizce 14.yüzyılın yarısına kadar daha çok halk arasında şehirlerden uzak bölgelerde konuşulan bir dil durumundaydı. Kilisede ise Lâtince kullanıldı. Bunun yanında Normanlar, Anglo-Saksonlar gibi kendi yönetim anlayışlarını, kültür, sanat ve edebiyatlarını da beraberinde İngiltere'ye getirdiler. Fakat Norman fethinin olumlu yanları da

oldu. Fransızca sayesinde, İngilizce Anglo-Saksonların oluşturduğu bazı seslerle ilgili değişimleri kaybetti. İngilizce, Fransızca kelimelerle oldukça zenginleşti. Bir başka olumlu yanı ise, İngiliz edebiyatı Normanların getirmiş olduğu edebî kültür ve edebiyat türleriyle büyük ölçüde farklılaştı. Bunlardan en belirgin olanları, aşk hikayeleri (Romance), aşıklar arasındaki geleneksel yasak veya gizli aşk ilişkileri anlatan saray hikayeleri, şövalyelik ve alegorik yazı türleri, İngiliz edebiyatına girmiştir (Daiches, 1994).

Bu zengin kültür ve edebiyat etkileşimlerinin sonucu olarak 14.yüzyılın en önemli yapıtlarından biri olan ve anonim olarak yazılan *Sir Gawain and the Green Knight*, İngiliz edebiyatına kazandırılmıştır. *Beowulf*'da olduğu gibi, *Sir Gawain and the Green Knight*'da nazım şeklinde yazılmıştır, fakat onunla kıyaslandığında daha geniş, zengin kültür ve konuları yansıtmaktadır. Bu da edebiyat alanındaki tecrübe, konu zenginliği ve kültürünün gittikçe daha da olgunlaştığını göstermektedir. Francis Berry (1966)'e göre, "*Sir Gawain and the Green Knight* kuzey-batı Midland [İngiltere'de bir bölge] görüşleriyle beslenmiştir ve ortak bir kültürel dünya görüşünü yansıtmaktadır". D. J. Williams (1986)'da, *Sir Gawain and the Green Knight*'ın "bir aşk şiiri olduğunu, fakat diğer birçok yapıtta olduğu gibi ahlâkî bir boyutunun da bulunduğunu" ileri sürmektedir. J. A. Burrow (1983) ise, bu yapıtın işlediği konular açısından çok zengin olduğunu, sadece tek boyutlu bir anlatım modeli izlemediğini, "aşk, macera, kahramanlık, gizemli karakterler ve sosyal hayat" gibi geniş perspektifli bir yelpaze çizdiğini anlatmaktadır.

Sir Gawain and the Gren Knigh'ın hikâyesi, Christmas arifesini kutlamak için Kral Arthur'un ülkesinin insanlarının Camelot adlı sarayda bir araya gelmesi sahnesi ile başlar. Kutlamaların doruk noktaya ulaştığı bir sırada, ilginç bir şekilde yeşil bir şövalye kutlama salonuna girer. Yeşil şövalye geliş amacını açıklar ve kendisi ile düello yapmak isteyen gönüllü olup olmadığını sorar. Kral Arthur'un yeğeni Sir Gawain, cesareti ve şövalye geleneklerine göre etmiş olduğu yemin çerçevesinde düelloyu kabul eder. Burada yazar, şövalyeliğin şartlarından olan cesaret ve sadâkati Sir Gawain'in davranışında test etmektedir. Düello, halk hikâyelerinde veya masallarda olduğu gibi çok ilginçtir. Yeşil Şövalye, Sir Gawain ile bir anlaşma yapar. Buna göre, elindeki baltayı Sir Gawain'e verir ve başını kesmesini ister. Anlaşmaya göre, bir yıl bir gün sonra da Yeşil Şövalye aynısını Sir Gawain'e yapacaktır. Sir Gawain, Yeşil

Şövalyenin başını keser ve Yeşil şövalye de salondaki insanların şaşkın bakışları arasında başını yerden eline alarak çıkıp gider.

Sir Gawain, geleneklere göre, hazırlıklarına hemen başlar. Bir yıl geçtikten sonra Sir Gawain, Yeşil Şövalyeyi bulmak için silahlarını kuşanarak yola koyulur. At üzerindeki maceralı bir yolculuktan sonra, kendisini İngiltere'nin Galler bölgesinde ormanlık içinde bir sarayda bulur. Orada misafir olmayı arzu eder ve bu arzusu ev sahibi tarafından kabul edilir. Orada da aynı şekilde Christmas kutlamaları yapılmaktadır. Ev sahibi, üç gün orada kalmasını ister ve sonra da kendisini Yeşil Şövalye ile buluşacakları yere götüreceğini söyler. Sir Gawain de bunu kabul eder. Bu süre içinde, Sir Gawain evde kalır ve ev sahibi de her gün ava gider. Av ortaçağda İngiliz toplumunun ve kültürünün bir parçasıydı. Sir Gawain evde yalnız kaldığı sırada ev sahibinin hanımı kendisi ile ilişki kurmak ister. Sir Gawain, bu ilişkiyi reddeder. Kadın sonunda sadece bir öpücük verebilir. Aslında kadın, hikâyenin olay örgüsü içinde şövalyenin verilen söze sadakatini, ahlâkını ve dini hassasiyetini test etmek için bir araç olarak kullanılmaktadır. Sonuçta, kadın kendisine yeşil bir kemer verir ve bunun kendisini tehlikelerden koruyacağını söyler. Üçüncü günün sonunda ev sahibi, Sir Gawain'i gideceği yere kadar götürür. Ev sahibi aslında Yeşil Şövalyenin kendisidir. Yeşil Şövalye, anlaşma gereği baltayı Sir Gawain'in boynuna vurur, fakat balta hafif kayınca Sir Gawain'inin boynunu kesmez. Bu durum üç defa tekrarlanır. Sonuçta Sir Gawain yaralı olarak kurtulur ve ülkesine geri döner. Sir Gawain, ülkesine geri döndükten sonra kahramanlar gibi karşılanır ve adına şölenler düzenlenir.

Sir Gawain and the Green Knight'in hikâyesinin sonucu ile ilgili olarak iki görüş ileri sürülmektedir. Birinci görüşe göre, Sir Gawain başarılı bir şekilde geri dönmüş ve sözünü tutarak şövalyeliğin onurunu korumuştur. İkinci görüşe göre, Sir Gawain başarısız olarak geri dönmüştür. Çünkü, sağ olarak geri dönmesinde Yeşil Şövalyenin hanımının kendisine vermiş olduğu yeşil kemerin sihirli gücünün etkisi olduğu ileri sürülmektedir. Dolayısıyla, başarı Sir Gawain'in kuvvetinde değil yeşil kemerin sihirli gücünde yatmaktadır. Fakat sonuç ne olursa olsun, *Sir Gawain and the Green Knight*'in hikâyesi, konuları, karakterleri, anlatım yönü, zaman, çevre ve kahramanlık teması açılarından şiirden çok farklıdır. Bu özellikler, derin bir halk edebiyatı, folklor ve kültür zenginliği yansıtır ve birçok alegorik yorumları da içinde saklamaktadır. Hikâye, bir saray şiiri olarak eğlendirmeyi amaçlarken, ritüeller ve mitik tonlaması ile

çok derin bir edebiyat geleneğın devamı olarak göze çarpar. Buna ilaveten, ortaçağ şövalyelik ideallerinden olan kahramanlık, cesaret, nezaket, ahlâk, söze sadâkat ve macera gibi konuları itibariyle bu yapıt, tüm Ortaçağ kültürüne ışık tutarak romansal özellikler taşıyan bir başka yapıt olarak İngiliz yazınında yerini almaktadır.

3. Rönesans Döneminde Nesir

Rönesans veya Elizabeth döneminde de, Ortaçağda olduğu şiirin edebiyat türü yine ön planda olmuştur. Fakat, bu dönemde şiirin yanında tiyatro alanında da ciddi gelişmeler olmuştur. Daha sonra 18.yüzyılda Henry Fielding ve 20.yüzyılda da Virginia Woolf gibi yazarlar, Elizabeth tiyatro sahne özelliklerinden, özellikle de William Shakespeare'in evlilik traji-komedisi ile anlatış tarzından oldukça etkilenmişlerdir. Fakat Elizabeth dönemi tiyatrosu, Ortaçağ edebiyat özellikleri ile karşılaştırıldığında, daha az realist özellik göstermiştir. Ortaçağ edebiyatının aksine, Rönesans edebiyatı daha çok estetik, güzellik, bireysel duygu ve hisleri, aşk ve ideallerini yansıtmaktadır. Öte yandan, Robert M. Lovett and Helen S. Hughes (1932), Elizabeth döneminde romanın “yaratıcı ve realist olduğunu” ileri sürmesine rağmen, bu görüş genel olarak doğruluktan uzaktır. Çünkü Rönesans döneminde evrensellik boyutu olan tarihi olaylar, mitoloji, destansı konular ve gerçek hayattan kişi isimleri kullanılarak, genel bir anlatım tarzı kullanılmıştır. Fakat bu konular estetik bir anlayış ile ele alındığından, inandırıcılık özelliğinden biraz uzaklaşmıştır. Genel olarak bakıldığında tarih, daha çok geçmiş, geçmiş olayları, toplumların yapısındaki sosyal ve kültürel değişimleri “resmi dokümanlar” olarak inceleyen bir bilim dalıdır (Tinkler 1988). Bununla birlikte Frank Kermod (1968), “tarih ile roman arasında bazı basit farkların olduğunu” ileri sürmektedir. Kermod'e göre, “her türde hikayelerden oluşmaktadır, fakat romanlar kurgulanmış olup tarihsel açıklamalardan farklı materyaller içermektedirler”. Bu materyaller ve açıklamalar ise “varsayım” olmayıp “masalsıdır.” Benzerlik açısından, Kermod roman ve tarihin olayları ve konuları bir sıraya göre takip etmeleri yönü ile birbirlerine benzediğini iddia etmektedir. Buna ilaveten şekli olarakta roman ile tarih arasında bir benzeşme vardır. Fakat bütün bunlara rağmen roman ile tarih arasında farklılıklar ve benzeşmeler 18. yüzyıldan önce net bir açıklığa kavuşmamıştır.

Elizabeth dönemi nesir edebiyat türü, çoğunlukla tiyatro şeklinde kendisini gösterse de, roman yazı şekli de birkaç yönde kendiliğinden

gelişmeye devam etmiştir. Bunlar arasında akla ilk gelen yapıt Geoffrey Chaucer'un *Troilus and Criseyde* (1376) adlı yapıtıdır. *Troilus and Criseyde*, yukarıda bahsettiğimiz yapıtlar gibi nazım şeklinde yazılmış bir roman olarak dikkate alınabilir. Bu yapıt, kaynağını İtalyan yazar Boccaccio'nun *Il Filostrato* adlı yapıtından alır. Fakat hikâyenin asıl kaynağı Truva Savaşına kadar gitmektedir. Troilus bir şövalye ve Criseyde dul bir aristokrat kadındır. Bir kilise ayinî sırasında Troilus, Criseyde'yi görür ve ona âşık olur. Fakat Criseyde, aristokrat sınıftan geldiği için alt sınıftan birisi ile ilişki kurmaktan utanır. Toplum da bu ilişkiyi onaylamaz. Dolayısıyla gizli gizli buluşurlar. Daha sonra Criseyde Yunanistan'a geri döner ve bir başkası ile evlenir. Troilus, Criseyde'yi hep arar, fakat evlendiğini duyunca perişan olur. Görüldüğü gibi, *Troilus and Criseyde*'nin hikâyesi Trojan savaşı sırasındaki eski trajik aşk hikâyesini tekrar ele alarak günümüze taşır. Hikâye, saray aşkı tiplemesine bir örnek olup, Troilus ve Criseyde'nin şahıslarında Geoffrey Chaucer, tutku, ihanet, ahlak, iffet, sadâkat ve din gibi konuları işlemektedir. Bu yapıt aslında ortak bir kültür görüşünü de yansıtmakla birlikte, eski Yunan edebiyatı ile 15.yüzyıl edebiyatını birbirine bağlar. Bu bağlantı, yukarıda tartışıldığı gibi edebiyatlar arasındaki devamlılığı da ifade eder. Bu yapıtta, Chaucer detaylı bir şekilde karakter analizi yaptığı gibi geniş çevre ve karmaşık bir olaylar zincirini okuyuca sunmaktadır.

Diğer bir yapıt ise, Edmund Spencer'in *Faerie Queene* (1590) adlı yapıtıdır. Bu yapıt romantik bir destan olup, Kraliçe Elizabeth'e bir övgü olarak yazılmıştır. Yapıt aynı zamanda, dini ve ahlaki içeriklidir. Bundan başka, *Faerie Queene* Rönesans kültürü ile ilintili olarak genç bir erkeği beyefendi yapmak için gerek davranış gerekse düşünce bazında eğitmeyi amaçlamaktadır. Çünkü Rönesans kültüründe beyefendilik, nezaket, güzellik ve sevgi temaları hep ön planda olmuştur. Bir diğer konu ise Derek Tarversi (1966)'nin de ileri sürdüğü gibi hikâyenin "ahlaki ve siyasi" olmak üzere iki alegorik boyutunun olmasıdır ve bu "alegorik durum da hikayenin genel algılama şeklini karmaşıklaştırmaktadır", fakat alegori sayesinde Edmund Spenser kendi zamanının ahlaki, felsefi, dini, siyasi, kültürel, toplumsal ve sosyal konularını hicivli bir şekilde yazıya dökmektedir. Görüldüğü gibi, bir çok olaylar örgüsü hemen kendisini göstermektedir.

Romansal özellikler taşıyan bir başka yapıt ise Sir Philip Sidney'in *Arcadia* (1581)'sidir. Sir Philip Sidney *Arcadia*'yı 1580'de saray hayatından bir

süre kaçarak kız kardeşi Pembroke Kontesini mutlu etmek için yazmıştır. İnsanın hayal dünyasını okşayan ve insanı özgürleştiren bir aşk hikâyesidir. Bu yapıtta Sidney, kırsal ve şövalyelik özelliklerini harmanlayarak bu iki yazın türünü bir araya getirip romantik bir şekilde okuyucuya sunmaktadır. Yazar, aynı zamanda saray ve şehir kültürünü, ahlâkî bozulmaları ve siyasi entrikaları eleştirmektedir.

John Lyly *Euphues* (1578)'u da bir mektup formatında nesir tekniğinde yazarak “toplumca kabul edilebilir davranış, ilişki ve konuşma sanatını” ele almaktadır. Bu yapıtın ana temasından yola çıkarak, “insanların davranış biçimlerinin sanatsal olarak roman türünün embriyosunu oluşturduğu” ileri sürülmektedir (Lovett and Hughes, 1932). Thomas Nash'ın *The Unfortunate Traveller, Or the Life of Jack Wilton* (1594) adlı yapıtı ise, toplumun alt kesiminin hayatını gülünç bir şekilde anlatır. Bu anlatım tarzında, liberal düşünceler, gerçek olayların ve kişilerin hayatları açık sözlü ve komik bir anonim kahramanın anlatımı ve tanıtımı ile sunulur. Bu yapıt, gerçek hayatın bozulan yönlerini ele alır, fakat olayların birbiriyle ilintili bir şekilde kurgulandığı bir anlatım tarzı yoktur. Bu çeşit güldürücü veya komik karakter tiplerini ilk defa İspanyol yazar Miguel de Cervantes'ın çevirileri ile başlamıştır. Bu tür karakter tiplmesi ve anlatım şeklinin etkilerini Daniel Defoe, Henry Fielding, T. G. Smollett ve Laurence Sterne'nin yapıtlarında görmek mümkündür.

Elizabeth döneminde, roman türü nesir yazılarının yanında, romansal özelliği olmayan nesir yapıtlar da yazılmıştır. Bunlar arasında Robert Greene ve Thomas Dekker'in *Conny-Catching Pamphlets* (1591-92) gibi kitapçık veya broşürleri bulunmaktadır. Bu yapıt, Londra'daki hırsızlık ve tefecilik olaylarını ele alır. Diğer bir yapıt ise, Thomas Deloney'in hikâyelerinden oluşan *Jack of Newbury* (1597) dir. Bu yapıtın karakterleri tarihi özellikler taşımaktadır. Romansal olmayan bu tür nesir yazılarının popülaritesi, roman yazarları tarafından daha sonra kullanılan ve bu tür hikâyeler için oluşturulan pazar anlamına gelmektedir. Bundan dolayı, bu nesir türü Daniel Defoe'nun *Moll Flanders* (1722)'da olduğu gibi gerçekçi roman türünün ortaya çıkmasına da katkıda bulunmuştur. Örneğin bu romanda, hırsızlık yapan bir kadının hayatı “gerçek” bir hikâyeye gibi okuyucuya sunulmaktadır.

4. 17. Yüzyılda İngiliz Nesri

Walter Allen (1963), 17.yüzyılda “insanların estetik anlayışlarında çok ciddi değişiklikler” ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Allen, bu değişikleri şöyle özetlemektedir. Elizabeth dönemi tiyatro geleneği durma noktasına gelir. Rönesans edebiyatının aksine, Christopher Marlow ile beraber analize dayalı yazı şekli ve mantığının ön plana çıkar. Ayrıca, insanların birbirleri ile olan ilişkilerinde ve dünyayı algılamalarında önemli değişiklikler olur. Bunun yanında, 17.yüzyılda romansal nesir ile romansal olmayan nesir arasında içerik ve metot açısından da benzerlikler bulunmaktadır. Lovett and Hughes (1932), bu benzerliğin gazetecilik mantığı açısından çok faydalı olduğunu ileri sürmektedir. Çünkü toplumda “işlenen suçlar ile olaylar arasında kurulan ilişkinin güncel anlatım tarzıyla okuyucuya sunulması bazen zor olsa da, bu tür yazılara yoğun bir talep oluşturmuştur.”

Bunlara ilaveten, 17.yüzyıl boyunca ve 18. yüzyılın başlarında tüccar, sahtekâr ve korkak insan karakterlerinin yer aldığı kitaplara karşı büyük bir ilgi uyanmıştır. Karakterlere olan bu ilgi, Earl (Kont) of Clarendon’un *History of the Rebellion and Civil Wars in England* (1702)’de tanımlanan ve tarih biliminde olduğu gibi “gerçek” ile iç içe girmiştir. Aynı zamanda, Samuel Pepsy’in günlüklerinde ve John Evelyn’in kitaplarında toplum, olduğu gibi gerçekçi bir şekilde gösterilmeye çalışılmaktadır. Bu ve benzeri romansal özelliği olmayan ve dünyayı olduğu gibi resmeden nesir türünün etkisi altında, çağdaş roman da “yaşamı olduğu gibi tasvir etme noktasına doğru” önemli bir ilerleme kaydetmiştir (Lovett and Hughes, 1932).

17.yüzyılın romansal özellikler taşıyan en önemli edebi yapıtlarından birisi de John Bunyan’s *The Pilgrim’s Progress* adlı yapıttır. Bu yapıt, 1678’de yayımlanmıştır. Bunyan bu yapıtını yazarken bir roman kaleme almayı tasarlamamıştır. Püriten olan yazar, romanı süslü bir yalan ve boş bir aktivite olarak değerlendirmiştir. Bununla birlikte, *The Pilgrim’s Progress* romansal birçok özelliğe sahiptir. Hikâye örgüsü, bir başlangıç ve sonuç düzleminde ele alınarak, bireyin güncel hayatta karşılaştığı zorluklar, dini hayattaki manevi ilerleme ve olgunlaşma temalarına odaklanmaktadır. Bir noktadan öbürüne ilintili olarak devam eden anlatım tarzı, geleneksel romanın özelliklerinden bir tanesidir. Karakterler, alegorik olmasına rağmen kullanılan diyaloglar sayesinde canlı bir şekilde okuyucuya sunulur. Lovett and Hughes (1932), *The Pilgrim’s Progress*’ın “gerek soyut gerekse somut boyutları olduğunu, insanın iç ve dış

dünyası ile tecrübesinin direkt ve canlı olarak sunduğu” görüşünü ileri sürmektedirler. Aslında *The Pilgrim's Progress* T. G. Smollett'in roman tanımına çok güzel bir şekilde uymaktadır. T. G. Smollett'in *The Adventures of Ferdinand Count Fathom* (1753)'deki tanımına göre roman, “geniş ve yaygın bir resim örgüsü, karakterlerin hayatını anlama, farklı gruplardaki arzu ve isteklerin hikâyeleştirerek birbirini takip eden olaylar şeklinde anlatıldığı bir yazın türüdür”. Bu özelliğinden dolayı *The Pilgrim's Progress*, bir paradoks olarak, dini anlamda kurtuluşu arayan bir Hıristiyanın ruh alegorisi olarak yazılan bir yapıt olarak İngiliz roman geleneğinin gelişme sürecindeki diğer yapıtların arasına girmiştir. John Bunyan, hikâyesini bir yandan gerçekçilik üzerine kurgularken, bir yandan da kurtuluşu arayan bir Hıristiyanın ruh alegorisini ve kurtuluş mücadelesini anlatmaktadır.

5. 18. Yüzyıl İngiliz Nesri

17.yüzyılın sonlarında ve 18.yüzyılın başlarında dergicilik alanında çok ciddi gelişmeler oldu. Dergilerde yayımlanan makaleler, gerek nesir yazı şekliyle gerekse olayları ve karakterleri okuyucuya aktarma tarzı ile romanın gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Bu dergilerden ilki, gazeteci Edward Cave'in çıkardığı *Gentleman's Magazine* adlı dergidir. Bu dergi, 18.yüzyılın yaşam ve kültürü ile orantılı olarak ev hayatıyla ilgili pratik bilgiler vermenin yanında toplumsal ilerlemeyi eğlence ile birleştirerek yeni bir tarz oluşturmuştur. Diğer bir dergi ise, Richard Steele and Joseph Addison'ın çıkarmış oldukları *Spectator* adlı dergidir. Steele and Addison, bu dergide 18.yüzyıl toplumunun özelliklerini yansıtan bir dizi makaleler yayımladılar. Çok az bir olay örgüsüne sahip olmalarına rağmen, bu makaleler karakter tahliline üzerine yoğunlaşmışlardır. Ayrıca *Spectator*'da makaleler, sıradan olayları ve insanları konu edindiler. Bununla birlikte Walter Allen (1963), “karaktere olan ilgi nedeniyle bir yazara roman yazıyor denilemeyeceğini, dolayısıyla [18.yüzyılın başlarında] roman kalitesinin düşük kaldığını ve Addison'ın 50 yıl sonra doğmuş olsaydı, muhtemelen çok büyük bir romancı olabileceğini” ileri sürmektedir.

Öte yandan, Dr. Samuel Johnson, *Lives of the Poets* (1779-81) adlı yapıtında, modern nesir edebiyat türünün Addison ile başladığını ileri sürmektedir. Bu nesir türü daha kolay ve anlaşılır bir dil ile okuyucuya aktarılmıştır. Aynı zamanda bu nesir türü, gazetecilik, makale, tarih ve biyografi yazıları için de uygundu. Bu yanında, daha açık ve kolay anlaşılır bir nesir şekli

de Jonathan Swift ve Daniel Defoe'nun yapıtlarında görülmektedir. Geleneksel nesir yazım tekniklerinden ve konularından ayrılan Daniel Defoe ve Samuel Richardson, geliştirdikleri yeni nesir metodunda gerçekçi bir anlatım tarzı geliştirmişlerdir. Bu yüzden, 18.yüzyılın ilk çeyreğinde yazılan yeni roman ve geliştirilen nesir tarzı gerçekçiliği daha fazla ön plana çıkararak bir yaklaşım göstermiştir. Romanın olgunlaşmasını sağlayan diğer şartlar ise, romanın sürekli olarak kendisini geliştirme sürecinde olması ve okumayı seven bir okuyucu sınıfının ortaya çıkmasıdır. Bu nedenle 17. ve 18.yüzyıllar boyunca gerek okuyucu kitlesinin büyüklüğü gerekse kompozisyonundaki değişimler, romanın yeni bir edebiyat türü olarak ortaya çıkmasına neden olan ilgi ve talebi artırmıştır.

Bu değişim sürecinde, 15.yüzyılın sonlarında matbaanın icat edilmesinden sonra, İngiltere'de okuma alışkanlığı gittikçe yayılmaya başladı. 16.yüzyılda ise, edebiyat patronluğunu kraliyet sarayı yapmaktaydı. Dolayısıyla edebiyat, aristokrat sınıfın hayatını, dünya görüşünü, zevklerini ve kültürünü yansıtmaktaydı. 17.yüzyıla gelindiğinde, toplumsal hayatta ve düşünce dünyasında meydana gelen bir takım siyasi olaylar toplumsal ve sosyal yapıyı da büyük oranda değiştirdi. İç savaş sonrasında, Püriten orta sınıf değerleri edebiyat üzerinde önemli ölçüde etkili olmaya başladı. Bu etki, 1660'da monarşinin yenilenmesinden sonra da devam etti. Ayrıca, Parlamantonun güçlenmesi ve Endüstri Devrimi eski feodal toplum yapıyı parçalamakla kalmadı, yeni bir sınıfın ortaya çıkmasına da neden oldu. Ticarete ve ekonomide güçlenen bu sınıf, kendisi toplumsal hayatta ve rollerde güçlü kılacak maddi kaynakları kontrol etmeye başladı. Bu da, siyasi, ekonomik ve entelektüel güçün monarşi ve kilisenin kontrolünden çıkmasına neden oldu. Lovett and Hughes (1932), yükselen orta sınıf tüccarlarını, "Tanrı nezdinde her ruhun bir onuru olduğuna inanan Püritenler, fakat aristokratik sınıf ile karşılaştırıldığında kendi sosyal statülerinin aşağıda olduğunun farkında olan insanlar" olarak tanımlamaktadırlar. Bundan dolayı bu tüccarlar, "ticarete ve sosyal saygınlıkta pratik avantajlar sağlayacak eğitim, bilgi ve kendi kendilerini yetiştirme yollarını aramaya başladılar". Ticaret ve ekonomide elde edilen güç ile, orta sınıf aileler ve tüccarlar belli bir maddi imkanı da beraberinde getirdi. Kısacası bu gruplar, yeni okuma alışkanlığı kazanmış orta sınıfın temelini oluşturdular.

18.yüzyılda okuma alışkanlığı kazanmış bu sınıfın büyüklüğünün 80 bin olduğu tahmin edilmekteydi. Fakat bu rakam 6 milyon civarında olan genel nüfusun çok az bir kısmını temsil ediyordu. Ian Watt (1957), bunda iyi bir eğitim sisteminin yetersizliği, temel becerilerden çok dini ve davranış eğitimine önem verilmesi, çocuk işçiliği, çalışan sınıfın eğitimini teşvik edecek bir durumun olmaması ve yoksul kesimin okur-yazarlıklarını geliştirme noktasında faydacılık mantığına sahip olmalarının etkili olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Henry Fielding'in *Tom Jones* (1749) adlı romanında olduğu gibi roman fiyatları çok yüksekti ve bir işçinin haftalık maaşından daha yüksekti. Bundan dolayı kitapları satın almak, çalışan sınıf için neredeyse imkânsız gibiydi.

Fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi, 18.yüzyılda toplumun orta sınıfın ticaret yolu ile zenginleşmesiyle kitap satışlarında da büyük bir artış yaşandı. Ayrıca gazetelerde dizi olarak yayımlanan romanlar, daha ucuza okunabilmekteydi. Örneğin Daniel Defoe'nun *Robinson Crusoe* (1719)'u *London Post*'da diziler halinde yayımlandı. Ayrıca, 1740'dan sonra seyyar kütüphanelerin kurulması ve abonelik ücretlerinin çok düşük olması, ödünç kitap alma sistemini daha da kolaylaştırdı. Bu da, 18.yüzyılda okuyucu sayısının büyük oranda artmasına neden olmuştur. Fakat yazar Clara Reeve, okunan yapıtların kalitesinin okuyucu sayısındaki artışıyla paralel olarak yükselmediğini ileri sürmektedir. *The Progress of Romance* (1785)'de adlı yapıtında Reeve, yazarların sanattan çok paraya önem vermesi yazılan yapıtların kalitesinin düşük olmasına ve "seyyar kütüphanelerin de bu yapıtları ucuz yoldan okuyucuya ulaştırdığını" belirtmektedir (Lovett and Hughes, 1932). Reeve, sıradan yazarları ve ürettikleri kalitesiz yapıtları eleştirmektedir, çünkü bu tür yazarlar ve yapıtlar sanatçının ve sanatın değerini düşürmektedir. Öte yandan çağdaş eleştirmenler, seyyar kütüphanelerin okuma alışkanlığını toplumun en alt kesimlerine kadar ulaştırarak "okul öğrencilerini ve çift süren çocukları, hizmetçi kadınları, hatta kasap, fırıncı ve ayakkabı tamircisini bile etkilediğini" iddia etmektedirler (Watt, 1957). Hizmetçi kadınlara olan referans iki açıdan çok önemlidir. Birincisi, 18.yüzyılda ev işlerinde çalışan düşük maaşlı kadın hizmetçilerin sayısı oldukça yüksekti. İkincisi, okuma alışkanlığının toplumun en alt kesimlerine yayıldığını göstermektedir. Fakat hizmetçiler, çalıştıkları patronlarının kütüphanelerini rahatça kullanabiliyorlardı. Bundan dolayı, Samuel Richardson'ın *Pamela*'sı okumaktan

zevk alan hizmetçi sınıfının bir temsilcisi olarak görülebilir. Belki de, bu model rol, okuma becerilerinin bir sonucu olarak gerek anlayış ve dünya görüşünün farklılaşması gerekse sahip olunan sosyal statünün üzerine çıkabileceğini göstermesi açısından önemlidir. Toplumun diğer kesimlerinde, ticaret ve üretimdeki gelişmeler bazı kadınları sorumlu oldukları ev işlerinden de kurtardı. Birçok kadın boş zamanının bir kısmını okumakla geçirmeyi tercih etti. Aslında, Püriten geleneğine sahip olan kadınlar, boş zamanlarını bir takım yararsız etkinliklerle geçirme yerine okumayı tercih ettiler.

Okuyucu kitesinin kompozisyonu ve büyüklüğündeki bu değişimler, anlayış ve zevklerdeki değişimleri de beraberinde getirdi. Elit sınıfın kontrolünden çıkan edebiyat, geleneksel ciddi edebiyat anlayış ve tarzından da yavaş yavaş uzaklaşmaya başladı. Ian Watt (1957), “roman ve gazete gibi 18.yüzyılda gelişen iki yazı türü, dikkatsiz ve bilinçsiz bir okuma alışkanlığını teşvik etti” ifadesini kullanmaktadır. Saygınlık, erdem ve ahlâkî değerler toplumda her şeyin üzerinde tutulmaktaydı. Ayrıca, ticari kitap satıcıları veya yayımcılar saraylı patronların yerini aldığından zorunlu pazar talepleri edebiyat yapıtlarını ve kalitesini doğal olarak etkiledi. Nesir türü yazıların yazılması nazıma oranla daha kolay olduğundan, yazılan yapıtların miktarı, hızı ve satışı ekonomik bir değer oldu. Daniel Defoe’nun *Complete English Tradesman* (1738)’nin anonim editörünün belirttiği gibi, yazar daha fazla para kazanmak için belli düzeltmeleri üzerine almış bir kişi olarak algılandı. Bu da, yazarlık mesleğinin saygınlığını yitirmesine neden olmuştur.

Bunlardan daha da önemlisi, orta sınıf zevkleri ve anlayışlarının değişmesi roman okuyucusunun karakterini belirlemiştir. Bu değişim içinde roman okuyucusu, “eğitim ve eğlencenin birbiri ile harmanlayarak sıradan bir çevre, gündelik yapı ve bilinen tarz” gibi özelliklere ilgili göstermiştir (Lovett and Hughes, 1932). Orta sınıf okuyucuları, kendi yaşamları, dünya görüşleri, tecrübeleri ve beklentileriyle ilgili yazıları okumayı ve okuduklarından zevk almayı talep etmişlerdir. Bu nokta da roman, bir eğitim aracı olma görevini üstlenerek orta sınıf okuyucularını kendi değer yargıları ve kültürleri doğrultusunda eğitmiştir. Bu tam manasıyla geleneksel toplumlarını özelliğini ve roman yazma sanatını yansıtmaktadır. Toplumun orta sınıf okuyucu kesimi, yazar ve romanı kendi sesini, tecrübelerini, yaşamlarını ve gelecek ile ilgili beklentilerini ifade eden birer araç olarak görmüşlerdir. Böylece roman, toplumsal bir önem kazanmıştır. Ayrıca roman, her ne kadar orta sınıfın

geliştirdiği edebi bir tür olmasına rağmen orta sınıf ile aristokrat sınıfın birbirlerine yaklaşmasına, birbirlerini tanımalarına ve anlamalarına neden olmuştur. Yani roman, sınıflar arası diyalogu ve iletişimi sağlayarak daha sonraki dönemlerde her iki sınıfın birbirlerinin yaşam tarzları ve değerleri hakkında bilgi sahibi olmalarına imkânı sağlamış, bütün bunların sonunda da, 18. ve 19.yüzyıllarda yazar ile okuyucuları arasında ortak bir zemin oluşturmuştur. 18. yüzyılda İngiliz toplumunun genel durumu göz önüne alındığında bunların gayet normal olduğu görülmektedir. Örneğin Ian Watt (1957)'a göre Daniel Defoe'nun romanlarında görüldüğü gibi orta sınıf değerleri arasında “ekonomik bireysellik”, “Püriten bireyselliliği ve değerleri” yer almaktadır. Bireysellik, ayrıcalıktan çok kendi kendine yeten, ayakları üzerinde durabilen yeni insan tipi olarak Robinson Crusoe'nun hayatında görülmektedir. Bu yeni insan tipi, kendine yeten, dinamik ve çalışkan; Tanrı ile dolaysız ve kişisel bağlantı kurabilme kabiliyetine sahiptir. Para peşinde koşmasının sonucu olarak adadan karaya çıktığında, Robinson Crusoe tek başına bireysel olarak tam bir ekonomik, sosyal ve entelektüel özgürlük kazanır. Bu da, 18. yüzyılda toplumca kabul edilmiş ortak değerlerden Kapitalist ve bireyselliliğe doğru bir değişim yaşanmaya başlandığını göstermektedir. Defoe'nun diğer bir karakteri Moll Flanders ise, geleneklere ve toplumsal değerlere uymamasına rağmen müteşebbis bir birey ruhunu temsil etmektedir. O, bir tüketici ve suçlu olarak kendi kimliğini yaratma ve ifade etme çabasıdadır. Bu da yeni birey veya kadın kimliğini ortaya koymaktadır. Daniel Defoe (1993), *Moll Flanders*'ın önsözünde şöyle yazar: “Romanın hiçbir bölümünde kötü bir durum söz konusu değildir. Fakat o ne ilk ne de son olacak mutsuzluk veya şansızlık da değildir”. Açıkçası, suç bir yarar da sağlamayacaktır. Paradoks olarak, anlatım metodu yazarın iddiasını desteklememektedir. Moll Flanders çok sıkıntı çeker, fakat devamlı bir şekilde urumunu düzeltmeye ve ekonomik olarak iyi bir konuma gelemeğe çalışır. Ian Watt (1957)'ın ifade ettiği gibi, Daniel Defoe'nun yapıtlarından çıkan en önemli ve pozitif ahlâkî değer, sadece geleneksel ahlâkî değerler değildir. Moll Flanders'ın karakterindeki sağlamlılık, kendini topluma adapte etme potansiyeli ve kabiliyeti açılarından mükemmeldir. Robinson Crusoe gibi, Moll Flanders kendi hayatında yeni fırsatçılık toplumunun oluşmasını ve ekonomik bireyselliliğin ruhunu temsil etmektedir. Öte yandan, Samuel Richardson (1985)'da *Pamela* (1740)'nın önsözünde şöyle der: Bu yapıt, “dikkatleri başka yöne çekmeyi ve eğlendirmeyi amaç edinmenin

yanında, eğitmeyi ve her iki cinsiyetten genç insanların düşünsel anlamda olgunlaşması noktasına odaklanmıştır”. Aşk ve evlilik konularıyla ilgili olan roman, sosyal statü, farklı sınıflar ve farklı ahlâkî değerler arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Aynı şekilde, Henry Fielding de *Tom Jones*’un önsözünde bu yapıttaki ahlâkî amacından bahsetmektedir. Fielding, materyallerini kendi gözlem ve tecrübelerinden oluşturarak tabiatı kopya etmektedir. Ayrıca, hiciv sanatını kullanarak budalalık, ahlâk bozukluğu, taklit ve ikiyüzlülüğü alaycı ve komik bir şekilde okuyucuya sunmaktadır. Bundan dolayı, 18.yüzyıl roman okuyucu kitlesinin kapasitesi, bu kitlenin ihtiyaçları doğrultusunda kendi talep ve ihtiyaçlarına bir cevap olarak gelişir. Ayrıca, romanın ilk yaratıcıları veya savunucuları olarak bilinen Daniel Defoe ve Samuel Richardson, yükselen orta sınıf üyeleri olup bu sınıfın zevklerini ve değerlerini en iyi yansıtan yazarlar arasında yer almaktadırlar.

18.yüzyılda romanın gelişmesine olanak sağlayan şartları tartışırken, sıkça başvurulan referans 17.yüzyıl nesir yazısında da görüldüğü gibi gerçekleri tam olarak yansıtan realizm kavramıdır. Çünkü orta sınıf okuyucu kitlesi, okudukları romanlarda aşk hikâyeleri ve genel temalar yerine kendi gerçek ve değerlerini açık bir şekilde yansıtan yazıları okumayı daha çok tercih etmişlerdir. Roman tarihçileri, gelişen bu realistik yaklaşımın 18. yüzyıl romanının en belirgin ve ayırt edici özelliklerinden birisi olduğunu ifade etmektedirler. Walter Allen (1963), diğer bazı sanatçılar gibi romancıyı da bir “imalatçı veya yapımcı” olarak değerlendirir. O’na göre romancı, “hayatı veya bir insanın yeryüzündeki yaşamını gerçeğe yakın bir şekilde taklit eder. Yaşamı gördüğü veya hissettiği gibi kendine bir çalışma modeli yapar. Karakterlerinin hayatında, onları yerleştirdiği her olayda ve kullandığı her kelimedede okuyucunun zihninde psikolojik bir sona doğru ulaşmaya çalışır”. Bu özellik, Aristotle’dan başlayıp 20.yüz modernist romana gelinceye kadarki geleneksel anlatımdaki “başlangıç, gelişme ve sonuç” modeline uymaktadır.

Realizm, genel olarak bakıldığında 18.yüzyıl romanıyla beraber ortaya çıkmış bir durum değildir. Realizm kavramının temellerini oluşturan felsefi düşünce, eski Yunan dönemine kadar gitmektedir. Örneğin, Plato’nun *Republic* ve Aristotle’s *Poetics* adlı yapıtlarında realizm tartışmalarına rastlamak mümkündür. Fakat zaman içinde realizm, değişimler göstererek 18. ve 19.yüzyıl romanında en önemli yazı tekniklerden birisi olurken, bu değişim 20.yüzyıl ve daha sonraki yıllarda farklılıklar göstererek devam etmiştir. Ortaçağda realizm,

daha çok genel ve evrensel durum, olay ve değerleri içine aldığı şeklinde algılanarak anlamının değişmeyeceği varsayılmıştır. Rönesans döneminde, fikirler ve algılamalar ciddi manada değişikliğe uğradığından yeni bir dünya görüşü ve ilişkiler sistemi ortaya çıkmıştır. Bu görüşe göre, özel durum veya bireysel özellikler yavaş yavaş evrenselliğin önüne geçmeye başlamıştır. 18.yüzyıl felsefî düşünürlerinden Thomas Reid, doğrunun duyu organlarını kullanarak elde edilebileceğini iddia etti. Bireyselliğe yapılan bu vurgu, modern gerçekçilik görüşünün gelişmesine de neden olmuştur. Buna göre, özel zamanlarda bireyin özel tecrübelerinin değişmesiyle gerçeğe yüklenen anlamlarında değişeceği görüşü egemen olmaya başladı. Realizme yüklenen bu yeni anlam, 18.yüzyıl romanın yansıttığı gerçekçilik görüşünün de temelini oluşturmaktadır.

Ian Watt (1957), “Daniel Defoe ve Samuel Richardson’ın tarihi öneminin yapıtlarındaki anilik ve bütünlükten kaynaklandığını” belirtmektedir. Bu da bu yazarları realizm ve nesir özelliklerini romanda buluşturmasına neden olmuştur. Roman, kişiye özel yaşamı ve bireysel tecrübeleri yansıtmayı amaçladığından, mitoloji, efsane, tarih veya daha önceki edebiyatlarda geliştirilen geleneksel olay örgüsünü anlatım tarzından uzaklaşmıştır. Örneğin Daniel Defoe’nun *Robinson Crusoe*’su, bir adada birkaç yıl yalnız kalan Alexander Selkirk’in gerçek hayat hikâyesinden esinlenmiştir. Aynı şekilde Samuel Richardson’ın *Pamela*’sı da patronunun tacizine direnen bir hizmetçi kızın hayatını ve sonuçta patronu ile evlenme hikâyesinden kaynağını almıştır. Hizmetçi kızın hayatı diğer orta sınıf genç kızları için de bir örnek teşkil etmektedir. İffet, namus ve ahlâklarını korumaları durumunda onlarında bu tür evlilikler yapabilecekleri iması verilerek, sosyal durumlarında da bir yükselme ve saygınlık kazanılabileceği yansıtılmaktadır. 18.yüzyılda orta sınıf bekâr kızların sayısındaki yükseklik göz önüne alındığında, Samuel Richardson’ın *Pamela*’sı bu bekâr kızlar için bir ahlak ve evlilik el kitabı özelliği taşımaktadır. Bekâr kızları, 18.yüzyılın Püriten toplumunun normlarına göre yönlendirerek eğitmektedir. Romanda, Pamela’nın sosyal durumunda ve evliliğinde böyle bir durum ortaya çıkmaktadır.

Daniel Defoe, *Robinson Crusoe* ve *Moll Flanders*’de sahte bir otobiyografik teknik kullanır. Bu teknik bireyin önemini vurgulamanın yanında okuyucunun zihninde de gerçekçilik ve doğruluk izlenimi de uyandırmaktadır. Örneğin *Moll Flanders*, “gerçek bir itiraf olarak” 1. tekil şahıs anlatımıyla

okuyucuya sunulmaktadır. Moll Flanders kendi hayat hikâyesini kendi görüş ve yorumuyla anlatmaktadır. Dolayısıyla okuyucu, onun hayatını ve kimliğini onun perspektifinden görmektedir. Aynı şekilde Samuel Richardson'ın *Pamela*'sı da, hikâye kahramanını kendi ağzından mektup formatıyla okuyucuya aktarılır. Bu nedenle, Pamela kendi tecrübelerini, duygularını, endişelerini, tepkilerini ve gelecek ile ilgili beklentilerini gerçekçi bir şekilde kâğıda döker. Her şey Pamela'nın gözünden görülür ve anlatılır. Hikâyenin olay örgüsü yavaş yavaş bütünlük kazandığından, Pamela'nın psikolojik durumu, karakteri ve iç dünyasında kopan fırtınalar romanın sonunda birer birer okuyucuya ulaşır.

Daniel Defoe ve Samuel Richardson'ın yapıtlarında fiziksel çevrenin özelliklerinin anlaşılması, geçici ayrıntılara odaklaşma ve karakterlerin bireyselleştirilmesine gösterilen ilgi, yeni edebiyat türünde birleştiğinde yapıtlardaki bütün ayrıntılar da romanın sonunda açık bir şekilde anlaşılır. *Robinson Crusoe*'da, Daniel Defoe anlattığı olayın inanılmazlık yapısına rağmen, gerçekçilik imajını ortaya koyabilmek için bir dizi ayrıntıya girer. Robinson Crusoe, adada 28 yıl, 2 ay ve 19 gün kalır. Mobilyacı, terzi ve çiftçi olarak en ince ayrıntısına kadar tanımlanır. Okuyucu roman kahramanının zaman içinde yaşadığı hayatının ve görüşlerinin kendi yaşadığı tecrübelerle değiştiğini gözlemektedir. *Pamela*'daki olayların zamanı dikkatli bir şekilde dökümanlaştırılır. Roman kahramanı, mektuplarının gününü ve zamanını sık sık kaydeder. Bu da romandaki gerçekçilik izlenimini artırır. Samuel Richardson'ın *Clarissa, or the History of a Young Lady* (1748)'ında okuyucuları da, roman kahramanının 7 Eylül Perşembe günü saat 6.40'da öldüğünü öğrenir. *Shamela* (1741)'da Henry Fielding, Samuel Richardson'ın kullandığı geniş zaman kavramını gülünç bir şekilde taklit etmesine rağmen, Samuel Richardson'ın kullandığı zamanın manipülasyonu ve mektup tekniğinin kullanılması bütün olayların sanki okuyucunun gözünün önünde cereyan ediyormuş gibi bir izlenim vermesine neden olur. Henry Fielding'in zaman ve mekâna yaklaşımı daha geleneksel olmasına rağmen, *Tom Jones*'daki olaylar zinciri birbirini takip ederek bir tutarlılık gösterir; roman kahramanının Londra'ya yapmış olduğu seyahatin topografisi yer isimleriyle beraber verilir.

18.yüzyıl romanlarında karakterlerin kişiliklerini ve kimliklerini algılamının diğer bir yöntemi, karakterlerin bireysel yaşam ve tecrübeleri geçmiş ile gelecek zaman ekseninde ele almaktır. 17.yüzyıl felsefecisi John Lock'a göre, kişisel kimlik kişinin geçmiş ile ilgili hatıraları ve eylemlerine

dayanır. Roman, bireyin kişiliğinin ve kimliğinin geçmişteki hatıraları ve bunların bulunmuş olduğu zamanın anlaşılması sürecini inceler. Bundan dolayı, *Robinson Crusoe* ve *Moll Flanders*'da otobiyografik bir yaklaşım ve teknik kullanılmıştır. Bunun bir sonucu olarak, romanın olay örgüsü neden-sonuç ilişkisi üzerine oturmaktadır, çünkü geçmiş tecrübe ve hatıralar bireyin mevcut hareketlerini ve yaşantısını belirler ya da etkiler. Karakterlerin bireyselleştirilmesi, Daniel Defoe'nun ve bir dereceye kadar da Samuel Richardson'ın yapıtlarında görülebilir; yani, tarihi isimler veya daha önceki yazınlarda kullanılan isimler yerine, Moll Flanders ve Robinson Crusoe gibi çağdaş isimlerin kullanılması bir gerçekçilik izlenimi yansıtmaktadır.

Henry Fielding'in karakterleri, diyalog ve eylemleri ile doğal ve dramatik olarak sunulmasına rağmen, *Tom Jones*'un çok dikkatli bir şekilde işlenmiş olay örgüsü daha önce belirtildiği gibi Daniel Defoe ve Samuel Richardson'ın yapıtlarıyla karşılaştırıldığında gerçekçi roman türüne daha az uymaktadır. Ian Watt (1957), "Fielding'in tekniğinin roman geleneğinde süreklilik ifade etmek için derleme niteliğinde olduğunu, çünkü *Tom Jones* kısmı bir roman olup macera hikâyesi, komik drama ve ara sıra meydana gelen makalelere daha fazla yer vermediğini" ifade etmektedir. Romandaki otoriter anlatıcının (narrator) müdahaleci varlığı aracılığı ile Henry Fielding okuyucuyu istediği yöne çevirerek daha çok olay örgüsünü anlamaya teşvik etmektedir. Ayrıca bu "teşvik, insan gerçeğini doğru algılayan bir beyinden gelmektedir ve bu durum insanın kendisini, karakterini ve genel olarak durumunu asla aldatmaz veya yanıltmaz". Henry Fielding'in başarısı ve realist romanın gelişmesine olan büyük katkısı, bu yeni edebiyat türünü daha ileriye götürerek hayatın gerçekçi bir şekilde okuyucuya aktarılması gerçeğinde görülebilir. Böylece 18.yüzyıl, realizm karakterize edilen yeni bir edebiyat veya roman türünün ortaya çıkmasına tanıklık etmiştir. Orta sınıf okuyucu kitlesinin değerleriyle şekillenen bu yeni roman türü, orta sınıf insanının hayatını, tecrübelerini, ideallerini ve beklentilerini gerçeğe yakın bir şekilde yansıtmıştır.

6. Sonuç

İngiliz nesir edebiyat türünün doğuşu ve gelişimi konusunda, yukarıda vermeye çalıştığımız bilgiler ve tartışmalar, bu türün doğuşunu, gelişimini ve olgunluğa erişmesinin sadece 18.yüzyıl ile sınırlandırılmayacağını göstermektedir. Bu yüzyıldan önce vezin şeklinde yazılmış bir çok yapıt, gerek uzunluk, kullanılan zaman gerekse farklı olay örgüleriyle farklı düşüncelerin, dünyaların oluşması, yansıtılması ve kullanılan karakterlerin sayıları bakımında

daha sonraki yüzyıllarda nesrin gelişimine büyük bir katkı sağlamıştır. Bu durum, 18.yüzyıldan önce yazılan her vezin türünün nesir olduğu anlamına da gelmez. Ancak, yukarıda belirtmeye çalıştığımız katkı ve tecrübe birikimi dikkate alındığında, nesrin gelişimini sadece 18.yüzyıl ile sınırlandırmanın doğru bir yaklaşım olmayacağı, nesrin gelişiminin geniş bir edebiyat geleneği ve kültürü içinde değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Bu bakımdan, İngiliz edebiyatı nesir türünün gelişimini çok daha geniş bir döneme yaymak ve değerlendirmek gerekmektedir.

Kaynakça

- Allen, W. (1963). *The English Novel: A General Survey of the Novel and the Novelist's World from Pilgrim's Progress to Joyce and Lawrence*. Harmondsworth: Penguin
- Aydın, K. (2005). *Entelektüel Yabancılar ve Ölümcül Kimlikler: Saul Bellow ve Sylvia Plath*. Erzurum: Eser Ofset Matbaacılık
- Beasley, J. C. (1998). Little by Little; or the History of the Early Novel, Now. *Studies in the Novel*. Vol. 30. no: 2, pp. 287-95.
- Berry, F. (1966). *Sir Gawain and the Green Knight*. In: B. FORD (ed.), *The Pelican Guide to English Literature*. Harmondsworth: Penguin.
- Blake, N. F. (1986). Late Medieval Prose. In: W. F. BOLTON (ed.), *Sphere History of English Literature: The Middle Ages*. London: Sphere Books Ltd.
- Brewer, D. (1983). The Social Context of Medieval English Literature. In: B. FORD (ed.), *Medieval English Literature: Chaucer and Alliterative Tradition*. Vol. I, no. I. Harmondsworth: Penguin
- Burrow, J. A. (1983). Sir Gawain and the Green Knight. In: B. FORD (ed.), *Medieval English Literature: Chaucer and Alliterative Tradition*. Vol. I, no. I. Harmondsworth: Penguin.
- Bush, D. (1965). *Prefaces to Renaissance Literature*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Cross, J. E. (1986). The Old English. In: W. F. BOLTON (ed.), *Sphere History of English Literature: The Middle Ages*. London: Sphere Books Ltd.
- Daiches, D. (1994). *A Critical History of English Literature: The Restoration to the Present Day*. Vol. I. London: Mandarin.
- (1994). *A Critical History of English Literature: The Restoration to the Present Day*. Vol. II. London: Mandarin.
- Defoe, D. (1993). *Moll Flanders*. Hertfordshire: Wordsworth Classics.
- Doyle, A. I. (1966). The Social Context of Medieval English Literature. In: B. FORD (ed.), *The Pelican Guide to English Literature: The Age of Chaucer*. Harmondsworth: Penguin.

- Evans, I. (1964). *A Short History of English Literature*. Harmondsworth: Penguin.
- Fielding, H. (1996). *Tom Jones*. Oxford: Oxford University Pres.
- Ford, B. (ed.) (1966). *The Pelican Guide to English Literature: The Age of Chaucer*. Harmondsworth: Penguin
- Girvan, R. (1971). *Beowulf & The Seventh Century*. London: Methuen & Co. Ltd.
- Kermode, F. (1968). Novel, History and Type. *Novel: A Forum on Fictin*. Vol. 1, No. 3, pp. 231-238.
- Lovett, R. M. and H. S. Hughes (1932). *The History of The Novel in England*. London: George G. Harap & Company Ltd.
- Reeves, M. (2000). Telling the Tale of the Rise of the Novel. *CLIO*. Vol: 30, No. 1, pp. 25-41.
- Richard, S. (1985). *Pamela Or, Virtue Rewarded*. Harmondsworth: Penguin.
- Sanders, A. (2004). *The Short History of English Literture*, 2sn.ed. Oxford: Oxford University Pres.
- Smollett, T. G. (1988). *The Adventures of Ferdinand Count Fathom*. Athens. Ga: University of Georgia Press.
- Stepherd, G. T. (1983). *Beowulf: An Epic Fairy Tale*. In: B. FORD (ed.), *Medieval Literature: Chauser and The Alliterative Tradition*. Vol. 1, no. 1. Harmondsworth: Penguin.
- Tinkler, J. F. (1988). Humanist History and the English Novel in the Eighteenth Century. *Studies in Philology*. vol: 85, No. 4, pp. 510-537.
- Traversı, D. (1966). Spenser's *Faerei Gueene*. *The Pelican Guide to English Literature: The Age of Chaucer*. Harmondsworth: Penguin
- Turville-Petre, J. (1977). *Beowulf and Grettis Saga: An Excursion*. *Saga Book*. Vol. 19, 4. pp. 347-357.
- Watt, I. (1957). *The Rise of the Novel. Studies in Defoe, Richardson, and Fielding*. Harmondsworth: Penguin
- Weller, S. (ed). (1992). *Beowulf*. London: Dover Thrift Editions.
- Williams, D. J. (1986). Alliterative Poetry in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. In: W. F. BOLTON (ed.), *Sphere History of English Literature: The Middle Ages*. London: Sphere Books Ltd.
- Woolf, V. (1992). *A Room of One's Own and Three Guineas*. Morag Shiach (ed.). Oxford: Oxford University Pres.
- 1992. *Between the Acts*. Oxford: Oxford University Pres.
- 1967. Phases of Fiction. *Collected Essays*. Vol. II. London: Chatto & Windus.
- Wynne-Davies, M. (ed.) (1994). *Gudie to English Literature*. Britain: Clays Ltd. St. Ives plc.

18. Yüzyıl Tezkirelerinde Şairlerin Mahlaslarına Göndermeler¹

Özet

Bahir SELÇUK^a

Şuara tezkirelerinde şairin adı, lakabı, mesleği, makamı, psikolojisi, şairlik tabiatı ilk etapta dile getirilen hususlardandır. Şairlerin bu özellikleri ifade edilirken çeşitli yöntemlerden yararlanır. Özellikle şairin mahlası ile kişiliği arasında söz oyunları yapılarak bir ilişki kurulur. Bazen sadece kelime oyunu sayılabilecek bu tür ilişkilendirmelerde yer yer şairin kişilik özellikleri de çağrıştırılır.

Bu çalışmada 18. yüzyıl tezkirelerinden hareketle şairlerin mahlası esas alınarak yapılan metin içi göndermelerin anlam ve yapı boyutu tespit ve tasnif edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: tezkire, mahlas, gönderme.

Abstract

References To Poets' Pseudonyms In 18th Century Tazkirahs

Tazkirahs are compiled with aim of informing of poets' names, pseudonyms, occupations, ranks, their psychology and poetic nature. While dealing with those features of the poets, many methods are applied. Tazkirah compiler, especially, tries to find a connection between the poets' pseudonyms and their characteristics, through word tricks. Sometimes through merely word tricks, an association is established between the poets' pseudonyms and their characteristic features.

This study explores and sorts out references to pseudonyms within texts of 18th century tazkirahs in structural and semantic dimensions.

Key Words: Tazkirah, pseudonym, reference.

Giriş

Şairlerin hayatları, edebî kişilikleri ve şiirlerinden örnekler içeren şuara tezkireleri, edebiyat tarihi açısından oldukça önem arz eden eserlerdir.

Şairleri tanıtmaya ve şiirlerinden örnekler sunmayı gaye edinen şuara tezkirelerinin neredeyse tamamında sanatlı bir dil kullanılır. Bu yönüyle edebiyat tarihine kaynaklık eden tezkireler, aynı zamanda edebî bir metin olma özelliğini de taşırlar.

---

¹ 16-18 Ekim 2009 tarihlerinde Mardin'de düzenlenmiş olan V. Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumunda sunulmuş olan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

^aYrd.Doç.Dr., Adıyaman Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, bahirselcuk@gmail.com, Adıyaman.

Şairlerin tezkirelere alınışında, örnek olarak verilen şiirlerde, tezkire sahibinin tercihinin yanında geleneğin belirlediği ortak noktalar da söz konusudur. Şairin adı, lakabı, mesleği, makamı, psikolojisi, şairlik yeteneği ilk etapta tezkirelerde dile getirilen hususlardandır. Şairlerin bu özellikleri ifade edilirken çeşitli yöntemlerden yararlanır. Özellikle şairin mahlası ile kişiliği arasında; isim, unvan ve lakaplarla mahlas arasında söz oyunları yapılarak bir ilişki kurulur. Bir tür kelime oyunu sayılabilecek bu tür ilişkilendirmelerde yer yer şairin kişilik özellikleri de göz önüne serilir. Tolasa'nın (1983:5) ifade ettiği gibi mahlasın ses ve anlam yönüyle çağrışımına dayanan bu kullanımlara hemen her tezkirede rastlanmaktadır.

İlk tezkirelerden itibaren dikkatimizi çeken mahlasa göndermelerin tamamını ele almak ayrıntılı ve geniş bir çalışma gerektireceği için çalışmanın çerçevesi 18. yüzyıl ile sınırlanmıştır. Bu çalışmada yüzyılın önemli tezkirecileri olan *Safâyî, Sâlim, Belîg, Râmiz, Esrâr Dede*² tezkirelerinden hareketle, şairlerin mahlaslarına yapılan metin içi göndermelerin anlam ve yapı boyutu tespit ve tasnif edilmeye çalışılacaktır.³

I. Mahlas-Kişilik Uyumu

Klâsik gelenekte mahlas, şair ve şiiri için bir kimlik özelliği taşıdığı gibi, aynı zamanda başkaları ile karıştırılmama, başkalarından ayırt edilme unsurudur. Böylece eser sahibi tespit edilmekte, şairin tanınıp ortadan kaybolması önlenmektedir. (bkz. Tolasa, 1983:244) Bir bakıma şair kişiliği temsil eden mahlas, çoğu zaman şairin gerçek isminin önüne geçmekte, hatta çoğu zaman asıl ismi unutturmaktadır.

Tezkirelerde şairin mahlas seçme veya kullanma hususuna dair bilgiler biyografinin ilk kısmında verilir. Buna göre şairin esas ismi, babasının ismi, lakabı, namı, şöhreti, mesleği/baba mesleği, memleketi, vücut özellikleri,

² Tezkiretü'ş-Şu'arâ- Sâlim Efendi, (Haz. Adnan İnce), AKMB Yay., Ankara 2005; Mustafa Safâyî Efendi-Tezkire-i Safâyî Nuhbetü'l-Âsâr min Fevâ'idü'l-Eş'âr (Haz. Pervin ÇAPAN), AKMB Yay., Ankara 2005; İsmail Belîg-Nuhbetü'l-Âsâr li-Zeyli Zübdetü'l-Eş'âr, (Haz. Abdülkerim Abdulkadiroğlu) AKMB Yay., Ankara 1999; Râmiz ve Adâb-ı Zurafâ'sı (Haz. Sadık Erdem), AKMB Yay., Ankara 1994; Esrâr Dede Tezkire-i Şu'arâ-yı Mevleviyye (Haz. İlhan Genç), AKMB Yay., Ankara 2000.

³ Riyâzî ve Rızâ tezkirelerinden seçilen şairlerin özetlenerek verildiği Mucîb'in Tezkire-i Şu'arâ'sı, Safâyî tezkiresinin özeti olan Safvet'in Nuhbetü'l-Âsâr fi-Fevâ'idü'l-Eş'âr'ı, şairler hakkında çok kısa bilgi veren antoloji niteliğindeki Silahdârzâde'nin Tezkire-i Şu'arâ'sı, Sadece Enderun şairlerini ihtiva eden Âkif'in Mir'ât-ı Şi'r'i çalışmaya dâhil edilmemiştir.

psikolojik vasıfları, dinî ve tasavvufî bağlılıkları, mahlas seçiminde öne çıkan hususlardandır.⁴

Şair tarafından özenle seçilen mahlasa, karakterinin veya önde gelen bir eğiliminin yahut da herhangi bir vasfının yansıdığı görülür. (bkz. Akün, 1997:395). Rastgele seçilmeyen mahlasta bizzat şair tarafından göz önünde bulundurulmuş bu tür münasebetlerin yanında, tezkire yazarının sanatlı bir biçimde ifade ettiği şahsî yakıştırmalar da söz konusudur. Çoğu zaman tezkire yazarının şair hakkındaki değerlendirmelerini de yansıtan bu yaklaşımda aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere mahlasın ses ve anlam boyutundan da istifade edilmektedir.

Safâyî, Hâfız mahlaslı şairden bahsederken onun Kur'an-ı Kerim'i hıfzettiğini belirtir:

Hâfız: ...**hâfız**-ı kelâm-ı kadîm olup... (Safâyî-157),

Sâlim, Fedâyî ve Cezbî mahlaslı şairlerden bahsederken mahlas olan göstergelerin temel anlamları ile şairlerin kişiliklerini bağdaştırır.

Fedâyî: ...ednâ bir mazmûn için babasın **fedâ**... ederdi. (Sâlim-545),

Cezbî: ...sâhib-i **cezbe** vü pür-hareket bir şâ'ir-i turfa-hey'et olup...(Sâlim-271),

Râmiz ve Esrar Dede de "Sûzî" mahlaslı şairi zikrederlerken mahlasla şairin kişiliğini ilişkilendirirler:

Sûzî: Ol dervîş-i **dil-rîş**-i ma'ârif-endîşin nâm-ı rânâları Mustafâ'dır. (Râmiz-166),

Dervîş Sûzî: ...bir zât-ı sâhib-servet ü sâ mânun fefle-i pür-**sûz**-ı çerâg-ı vücûdı ve şu'le-i kandîl-i zâd u bûdudur. ...bir dervîş-i pür-**sûz** u sâz ve bir '**âşık-ı ten-güdâz** olmagla **Sûzî** mahlasıyla nice nice eş'âr-ı tâb-dâr-ı **âteşin** serzede-i zebâne-i zebân-ı rûşen-beyânıdır. (Esrar Dede-244).

⁴ Akün (1994:395-396), hâkim olan zihniyet ve imajları göstermek için mahlasları "psikolojik bir tutum ve vasfî aksettirenler; kazanılmış bir meziyeti, itiyat hâline gelmiş bir davranışı bildirenler; üstünlük iddiasını yansıtanlar; cennete liyakat, ilahî makama yakınlık nispet eden mahlaslar; tabiata nispet bildirenler; mahviyet, kendini hor görme, düşkünlük hâli, talihsizlik bildirenler; edebî bir kavram etrafında sıralananlar, intisap edilen bir şahsiyet ya baba mesleği ile ilgili olanlar, doğrudan şairin ismini yansıtanlar" şeklinde gruplandırır.

II. Göndermelerin Yapıldığı Bölümler

Tezkirelerde şair tanıtılırken genellikle belirli bir plâna göre hareket edilir. Şairin adı, unvanı; doğum yeri, ailesi, edebî kişiliği, ölümü gibi. İncelediğimiz tezkirelerde mahlasa göndermelerin yapıldığı bölümler, büyük oranda benzerlik göstermektedir. Göndermelerin şairlerin doğum yeri, edebî kişiliği, eseri ve ölümü hakkında bilgi verilen kısımlarda yoğunlaştığı görülür.

a. Doğum/Doğum Yeri

Şairlerin doğumu hakkında bilgi verilirken doğdukları şehirler tasvir edilirken mahlasa göndermede bulunulur. Belîğ bu tür kullanıma hemen hiç yer vermemiştir.

Subhî: Subh-ı vüçüdu ufk-ı İstanbul'dan tulû' etmiştir. (Safâyî-343),

Vücûdî: Sefine-i vüçüdu sâhil-i Halîc-i Kostantniyye'de ... nümâyân... (Sâlim-693),

Behîştî: ...reşk-endâz-ı behîst olan mahrûse-i Edirne'den (Râmiz-47),

Sadrî Dede: ...Konya kazâsında makâm-ı sadr-ı niyâbet-i şer'-i şerîfine tasdîr olunmuştur. (Esrar Dede-287).

b. Kişilik/Edebî Kişilik

Şairin kişiliği, psikolojisi, edebî kişiliği anlatılırken mahlasın şekil ve anlam çağrışımından faydalanılmaktadır.

Nasîbî: Şâhid-i eş'ârı şîve-i ma'nâdan bî-nasîbdir. (Safâyî-601),

Kâzım: ...her bâr kazm-ı gavz ve isticlâb-ı feyz eder bir zat idi. (Sâlim-591),

Lisânî: Lisânı mazbût olmadık bir şâ'ir-i turfa-hey'et ve diline her ne gelirse söyler makûlesinden bir şahs-ı sebük-tıynet idi. (Sâlim-602),

Emîn Efendi: Emîn-i genc-i şây-gân-ı 'irfân mevâlî-i kirâm zümresinden... (Belîğ-20),

Bâhir: Ol mahdûm-ı bâhirü'l-ihtirâmın nâm-ı nâmeleri... (Râmiz-31),

Hüsni: ...hüsni-i edâya kâdir pâkize-elfâz bir şâ'ir-i mâhir... (Râmiz-74),

Enîsî Mustafâ Dede: ...Mısır'da vâkı' Mevlevihâne-i celîleye şeyh-i me'nûsü'l-kulûb olup dergâh-ı kemâlât-penâhları... (Esrar Dede-28),

Hazret-i Enîs Receb Dede: ... eş'âr-ı nâm-dârları el'ân enîsü'l-kulûb-ı 'uşşâk olduğu ma'lûm-ı âfâkdur. (Esrar Dede-24).

c. Eser

Şairin biyografisinden sonra şiirlerden örnek vermeye geçişte yer yer mahlasa göndermede bulunulur. Salim Tezkiresi'nde bu kullanıma rastlanmamaktadır.

Kâmilî: Bu beyt o **kâmil**-i rûzgârın âsârından numûnedir. (Safâyî-507),

Dervîş Fasîh: ...intihâb olman güftâr-ı **fesâhat**-şi'âridur. (Belîg-318),

Şehdî: Bu güftâr ol şâ'ir-i **şîrîn**-reftârın zâde-i tab'-ı pür-iktidârlarıdır... (Râmiz-175),

Sâdik Dede: ...bu gazel-i âşıkâne eser-i tab'-ı **sâdikâneleridür**. (Esrar Dede-300).

d. Ölüm

Belîg'de önemli bir üslûp özelliği olarak dikkat çeken şairin ölümünden bahsederken mahlasına göndermede bulunma, Sâlim'de pek görülmez.

Cennet Efendi: ...bin yetmiş beş hudûdunda murg-ı rûh-ı revân-ı pâki küngüre-i eflâka rihlet ve **cennet**-i 'adne 'azîmet etmekle... (Safâyî-147),

Zikrî: ...sene bin yüz hudûdunda intikâl ve ser-hadd-i fenâdan kal'a-i bedenine ... da'vet-i irci'i ile merci'-i aslîsine irtihâl eyleyip güzâr ve eller gibi **zîkr** ü nâmın yâdigâr-ı erbâb-ı güftâr eyledi. (Sâlim-308),

Bahrî Paşa: ...bin yüz on iki târîhinde **garîk-i deryâ-yı** rahmet oldı. (Belîg-26),

Cevrî: Bin altmış senesinde **sitem**-i dehre tahammül itmeyüp 'azm-i dîvân-ı bekâ eyledi. (Belîg-62),

Huldî: ...bin yüz otuz sekizde 'âzim-i dârü'l-**huld** oldı. (Belîg-72),

Selîm Efendi: Bin yüz otuz sekizde râhât-âbâd-ı bekâda cây-ı **selâmet** buldı. (Belîg-163),

Sükkerrî: Bin toksan yedide **telh-kâm-ı zehr-i memât** oldı. (Belîg-169),

Rûhî: ...tûtî-i **rûh/Rûhî** kafes-i cisminden tayarân ve huld-i na'îmi âşiyân itmişdir. (Râmiz-142),

Bostân Çelebi Efendi: ...bülbül-i rûh-ı revânları pervâz-ı **bostân**-ı 'illiyyîn buyurdıkları esnâda... (Esrar Dede-45).

III. Mahlasa Gönderme Biçimleri

Mahlasın ses ve anlam boyutlarını göz önünde bulunduran tezkire müellifi, söz oyunları ile metne estetik bir değer katmaktadır. Söz sanatlarından iştikak ile mahlasın "ses/yapı" boyutuna, tevriye sanatı ve mahlasın temel-

yakın-zıt anlamlarından hareketle mahlasın anlam boyutuna göndermede bulunmaktadır.

a. Mahlasın Ses Yönüne Gönderme

İştikak sanatı çerçevesinde değerlendirilebilecek bu gönderme biçiminde, mahlasla kökteş kelimelere yer verilir.

Hulûsî: taşra çıkup niyyet-i **hâlis** ile tarîk-i sufîyeye sâlik... olmagla... (Safâyî-179),

Sehmî: Ol **sihâm**-ı tabla-dûz-ı mastaba-i ma'ârifin vücûd-ı bihbûdu... (Safâyî-270),

Hamdî: Âmid-i kesîrû'l-**mehâmid**-i bî-hem-tâdan tüccâr ta'ifesinden bir merd.... (Sâlim-296),

Râgîb: Bin toksan altı târîhinde **ragbet**-şiken-i hayât-ı fânî oldu. (Belîğ-102),

Yümnî: ...**meymenet** ile 'ukbâya intikâl itdi. (Belîğ-532),

Şâhidî Dede: ...sekiz yüz yetmiş beş senesi pâ-nihâde-i sarây-ı **şuhûd** ve pîçîde-i gehvâre-i vücûd olmuş. (Esrar Dede-250-251),

Dervîş Meyyâl: Bin seksen senesi intikâl-i 'âlem-i şuhûd ve **meyl**-i şâhid-i maksûd buyurup hânkâh-ı Galata'da medfûndurlar. (Esrar Dede-476),

Enîs: ...**muvâneset**-i ülfet-i akrân ile müşârün bi'l-benân olmuşlar iken... (Râmiz-20),

Hâzik: Ol üstâd-ı sâhib-i **hazâkat**... (Râmiz-62).

b. Mahlasın Anlam Yönüne Gönderme

Bu gönderme biçiminde mahlasın temel, yakın ve zıt anlamları göz önünde bulundurulmaktadır.

1. Temel Anlama Gönderme

Bu gönderme biçiminde yazar, mahlasın temel anlamını bağlama uygun biçimde kullanmaktadır.

Riyâzî: ...'azm-i **riyâz**-ı cinân eyledi (Safâyî-201),

Nikâtî: Bu birkaç beyt-i pür-**nikât** ol şâ'ir-i şîrîn-harekâtın âsârındandır. (Safâyî-623),

Ruhsat: Gazel ü kasâyid ü tevârîhde zihn-i nakkâdı ruhsat-dih-i istidâd olmuş bir zât... (Sâlim-345),

Sâhib Çelebi: ...sâhib-i haysiyyet ü kemâl bir vücûd-ı şerîf-i sûtude-hısâldır... (Sâlim-448),

Huldî: ...bin yüz otuz sekizde ‘âzim-i dârü’l-**huld** oldu. (Belîğ-72),
Rızâ: Bin seksen iki senesinde kazâya **rızâ** viridi. (Belîğ-131),
Dervîş Servî: ...bir **serv**-i âzâde-i **bostân**-ı tecrîd ve bir gül-**nahl**-i nev-
resîde-i **gülistân**-ı tefrîd idiler. (Esrar Dede-240),
Hâtem: ...tahsîl-i ‘ilme iştigâl ile nâ’il-i **hâtem**-i kemâl oldukda...
(Râmiz-87),
Dürri Vanî: **dür**-i sade-i ‘irfân olan zât-ı ‘âlî-şânları... (Râmiz-97).

2. Yakın Anlama Gönderme

Mahlasla anlamdaş/yakın anlam ilişkisi içerisinde olan kelimelerin ya da mahlası çağrıştıracak kelimelerin kullanıldığı gönderme biçimidir. Bazen yazar, metin genelinde mahlası çağrıştıran kelimeleri istif ederek zengin bir tenasüp sanatı sergiler.

Sâlim, *Kebûterî* (güvercin, güvercinle ilgili) mahlaslı şairi tanıtırken metin boyunca kuşla ilgili pek çok göstergeye yer verir.

Kebûterî : şâh-bâz, tûtî, toğan, tezerv, tâvûs, kebg, atmaca, murg; bâl-güşâ, şikeste-bâl, karabatak, kartal kanadı, kırlangıç, martı... (Sâlim-594/595),

Esrar Dede, *pervâne* mahlaslı şairi tanıtırken adeta bir “şem-pervâne” tablosu çizer.

Dervîş Pervâne: ...Dede Şem’î’nün çeşm-i **çerâğı** olup gird-â-gird-i etrâf-ı ma’ârif ü tahkîki olan sâir küçekândan mümtâz bir dervîş-i bî-niyâz olup “...**Şem’î** gör *pervânenün* hâline yana yana bak” diyerek **şu’le**-i **şem’**-i aşkla **sûzân** ve **âteş**-i bî-vücûd-ı mahabbetle **biryân** olup... (Esrar Dede-67),

Sükkerî: ‘Asrın şu’arâsından bir şâ’ir-i **şîrîn**-zebândır. (Safâyî-279),

Kenzî: ...**nukûd**-ı ezmine-i ‘ömr-i ‘azîzin hıdmet-i tevhit-i Bârî’ye sarf etmekle... (Safâyî-515),

Şemsî: **Mihr**-i dırahşân-ı zât-ı hâlisü’l-cenânı matla’-ı akmâr-ı ehâlî-i ‘irfân olan şehir-i Kostantıniyye’den nümâyân... idi. (Sâlim-432),

Bedrî: Bin altmış senesinde **mâh**-ı ‘ömri muzmahil-i **gurûb**-ı fenâ oldu. (Belîğ-27),

Kelîm: ...ârzû-yı **tecellî**-i cemâl ile **tûr**-ı bekâya ‘azm itdi. (Belîğ-360),

Mevcî: ...**garîk**-i **yem**-i rahmet oldu. (Belîğ-393),

Âdem Dede Efendi: **Mâ’ u tîn**-i vücûd-ı nâzenînleri Antâkîye nâm behîşt-i ‘irfândan ser-zede evlâd-ı zü’amâdan ve hanedân-ı servet ü sâmandan... (Esrar Dede-10),

Şehdî: Bu güftâr ol şa'ir-i **şîrîn**-refîârın zâde-i tab'-ı pür-iktidârlarıdır... (Râmiz-175).

3. Zıt Anlama Gönderme

Mahlasın anlamı ile tezat oluşturan göstergelerin kullanıldığı gönderme biçimidir.

Nasîbî: Şâhid-i eş'ârı şîve-i ma'nâdan **bî-nasîbdir**. (Safâyî-601),

Fenâyî: 'azîm-i tekyegâh-ı **bekâ** olmuştur. (Safâyî-480),

Kusûrî: ...'aybsız ancak bir Allâh gerçi bir mikdâr serû'l-infi'âl idi... (Sâlim-581),

Ümmîdî: Bin yüz on dört târîhinde ser-mâye-i hayâtdan **nevmîd** oldu. (Belîğ-19),

Rif'atî: Bin yetmiş senesinde ka'r-ı zemîne **nüzûl** itdi. (Belîğ-134),

Sükkerî: Bin toksan yedide **telh-kâm-ı zehr-i memât** oldu. (Belîğ-169),

Nâtîk: ...gelû-gîr-i ecel-i **dem-beste** eyledi. (Belîğ-426),

Kusûrî: ...bir şa'ir-i **bî-kusûr** ve sühanver idi. (Râmiz-249).

4. Tevriyeli Kullanım

Divan şiirindeki hüsn-i tahallüsü çağrıştıran bu göndermede mahlas, hem şairi hem de gerçek anlamını çağrıştırmaktadır.

Nâzûkî: ...cism-i **nâzîki/Nâzûkî** üftâde-i hâk olmuştur. (Safâyî-587),

Ârif: Ol **ârif'**Ârif-i zamâne ve ol fâzıl-ı bî-bahâne... (Safâyî-406),

Dervîş Fedâ: ...bir **dervîş/Dervîş**-i dil-rîş idi. (Sâlim-544),

Nedîm: ...**nedîm/Nedîm**-i bezm-i İlâh oldu. (Belîğ-450),

Nasîbî: ...gencîne-i hayâtdan **nasîbi/Nasîbî** kat' oldu. (Belîğ-466),

Dervîş Edîb: ...bi-sırrıhi'l-enverde mukîm bir **dervîş-i edîb** ve bir 'ârif-i ser-necîb olup... (Esrar Dede-44),

Dede Dâvûd: ...Şeyh Süleymân Hazretlerinün memleket-i vücûdınun hâtemi ve dîde-i cerîde-i zâd u bûdınun **Dâvûd**-ı hoş-demi olup... (Esrar Dede-189),

Bahtî: ...dîde-i **bahtî/Bahtî** kühl-i husûl-ı merâm ile ruşenâ olmuşidî. (Râmiz-35),

Rûhî: ...tûtî-i **rûhî/Rûhî** kafes-i cisminden tayarân ve huld-i na'îmi âşiyân itmişdir. (Râmiz-142).

Sonuç

Şairin şöhretini yansıtan, onu başkalarından ayırt eden mahlasın öneminin farkında olan tezkire yazarları, bu vesile ile şairler hakkında bilgi verirken mahlasa göndermede bulunarak hem sanatkârlıklarını ortaya koymuş hem de metne estetik bir boyut kazandırmışlardır.

Tezkirelerde mahlasa göndermelerin yapıldığı kısımların genellikle “doğum, doğum yeri, kişilik/edebî kişilik, eserden örnek vermeye geçiş, şairin ölümü hakkında bilgi verme kısımlarında yoğunlaştığı görülür.

Mahlasa yapılan göndermelerde, mahlasın ses ve anlam boyutları göz önünde bulundurulmuştur. Mahlasla ortak köke sahip bir kelimenin kullanıldığı göndermeler, iştikak sanatını yansıtmaktadır.

Mahlasın anlam yönü ile ilgili göndermelerin temel anlama gönderme, yakın anlama gönderme, zıt anlama gönderme, tevriyeli kullanma şeklinde yoğunlaştığı görülür.

Tezkirelerde metnin başlığı da sayılabilecek mahlasın ses ve anlam boyutlarına yapılan göndermeler, metni oluşturan dilbilgisel ögeler arasında bir bağ oluşturduğu gibi öğretici/bilgilendirici metin grubuna dâhil olan biyografiyi tekdüzelikten kurtarıp edebî bir metne de dönüştürmektedir.

Kaynaklar

- Abdulkadiroğlu, Abdulkerim (1999), *Nuhbetü'l-Âsâr li-Zeyli Zübdeti'l-Eş'âr*, Ankara: AKMB Yay.
- Akün, Ö. Faruk, (1994), *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.9, İstanbul: TDV Yay.
- ÇAPAN, Pervin (2005), *Tezkire-i Safâyî Nuhbetü'l-Âsâr min Fevâ'idü'l-Eş'âr*, Ankara: AKMB Yay.
- Erdem, Sadık (1994), *Râmiz ve Adâb-ı Zuraîfâ'sı*, Ankara: AKMB Yay.
- Genç, İlhan (2000), *Tezkire-i Şu'arâ-yı Mevleviyye*, Ankara: AKMB Yay.
- İnce, Adnan (2005), *Tezkiretü's-Şu'arâ-Sâlim Efendi*, Ankara: AKMB Yay.
- Tolasa, Harun (1983), *Sehî, Latîfî, Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. YY.da Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi*, İzmir: Ege Üniversitesi Ed. Fak. Yay.

İlhan Berk'in Şiirlerinde İstanbul Teması

Nurullah ULUTAŞ^a

Özet

İstanbul, hemen her dönemde Türk şiirinin vazgeçilmez temalarından biri olmuştur. Birçok şairin övgüyle bahsettiği bu şehir, İlhan Berk'in şiirlerine farklı görünüşleriyle yansır. İlhan Berk, İstanbul'u sevmekle kalmaz; onu bütün semtleri ve sokaklarıyla şiire sokar. Tasvir ettiği bu yerleri; ressamlığının etkisiyle okuyucunun gözünde canlandırmayı başaran şair, tarihî semtleri en ince ayrıntısına kadar betimler. Onun şiirinde İstanbul, işçileriyle, yoksullarıyla, açlarıyla, hastalarıyla, balıkçılarıyla ve kadınlarıyla vardır. Bu yaklaşım onun toplumsal kişiliğinin yansıması olarak şiire girer. Yaşadığı şehre sâdik olan şair, onu bütün detayıyla şiirine eksen kılar. Bu çalışmada, İlhan Berk'in bütün şiirleri incelenerek onun İstanbul'a bakışı değerlendirildi. Şiirlerimiz için önemli bir şehir olan İstanbul'a, farklı bir şairin penceresinden bakmak amaçlandı. Bu çalışma yapılırken analiz ve yorum metodları kullanıldı. Çalışmanın sonunda İstanbul şehrinin İlhan Berk'in şiirinde diğer şairlerin şiirlerinden farklı olarak işlendiği görüldü.

Anahtar Kelimeler: İlhan Berk, Türk Şiiri, İstanbul, İkinci Yeni, Eleştiri

İstanbul Theme In İlhan Berk's Poetry

Abstract

İstanbul has been one of the indispensable themes of Turkish poetry in almost every period. The city about which most of the poets mention by praising is reflected in different views in İlhan Berk's poetry. Not only he admires the city but also he makes his poetry with the whole neighborhoods and the streets of this magnificent city. The poet who managed to visualize these places with the impact of being a painter describes the historical neighborhoods in a detailed way. In his poetry, İstanbul appears its workers, the poor, hungers, the patients, fishermen and women. This approach enters in his poetry as a reflection of his social personality.

The poet who is faith to the city where he lives has taken it with all its details to the axis of his poetry. In this study, The view of İlhan Berk to İstanbul has been reviewed by analysing all of his poems. It is aimed to have a perspective of another poet to İstanbul that is an important place for the poems. Analysing and comment method is used while doing this study. At the end of the study , It is seen that İstanbul city is dealt with different ways in the poems of İlhan Berk from the poems of others.

---

^a Yrd.Doç.Dr., Alparslan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, nurullahulutas16@hotmail.com, Muş.

Key Words: İlhan Berk, Turkish Poem, İstanbul, Second New Style of Turkish Poem , Criticism

Giriş

İstanbul, gerek coğrafi konumu, gerekse tarihî ve kültürel kimliği bakımından sanatçıların ilham kaynağı olmaya devam edegelmiştir. Fethedildikten sonra yaklaşık beş yüz yıl Osmanlı Devleti'nin başkenti olan; kültür ve sanat hayatının dokusunu üzerinde taşıyan İstanbul'un genelde Türk edebiyatı; özelde Türk şiiri üzerindeki tesiri yadsınmaz. Hem Halk şiiri, hem Divan şiiri hem de Modern şiirimizi, İstanbul'dan ayrı düşünmek imkânsızdır. *Dede Korkut* kitabında bezirgânların alışveriş yaptıkları bir şehir olan İstanbul, Tuhfetü'l-Uşşak adlı mesnevide halk hikâyelerinin gerçekleştiği mekân olarak yer alır. Halk şiirinde Âşık Ömer, Ahmed; Divan şiirinde Fatih, Ahmed Paşa, Aynî, Celîlî, Tâcî-zâde Cafer Çelebi, Zati, Baki, Nihânî, Zihnî, Sirozlu Sâdi, Yahya Efendi, Koca Nişancı, Şeyhülislâm Yahya, Nâbi, Vecdi, Fasihi, Nef'i, Şeyh Gâlib, Nedim, Nahifi, Esrar Dede ve Enderunlu Vâsıf gibi şâirler İstanbul'u şiirlerinin önemli temalarından biri olarak işlemişlerdir.¹

İstanbul, Nedim'in: "*Bu şehir-i İstanbul ki bî misl ü behâdır / Bir sengine yek pâre Acem mülkü fedâdır*" beytinde doruğa çıkan bir övgüyü hak eder. Sarayın orada bulunması İstanbul'a merkez olma pâyesi verir. Abdülhâk Hâmid Tarhan, Sami Paşazâde Sezâi, Mehmed Tâhir, Recâizâde Mahmûd Ekrem, Mehmed Celâl gibi şâirler yazdıkları eserlerde İstanbul'u övgüye mazhâr bir şehir olarak işlerler. Ziya Paşa ve Tevfik Fikret'in İstanbul'a olumsuz yaklaşımları daha çok siyâsî otoriteye muhalif olmalarıyla ilgili bir durumdur.² Akif, İstanbul'u realist gözlemleriyle sokaklarına kadar tasvir eden bir şâir olarak özgün bir tavır sergiler. Cumhuriyet dönemi şâirleri İstanbul'u daha çok coğrafi güzellikleri, sosyal yaşantısı ve tarihsel dokusuyla şiirlerinde işlerler.

İkinci Yeni şâirlerinden İlhan Berk de İstanbul'u hemen tüm boyutlarıyla şiirlerine aktaran bir şâirdir. İstanbul; şâirin *İstanbul Kitabı* (1947), *Günaydın Yeryüzü* (1952), *Galile Denizi* (1958), *Çivi Yazısı* (1960), *Şenlikname* (1972), *Atlas* (1976), *Delta ve Çocuk* (1984), *Galata* (1985) ve *Pera* (1990) gibi

¹ Kaplan, 1999, s. 42-45

² Ulutaş, Nurullah, "Ziya Paşa ve Tevfik Fikret'in İstanbul'a Bakışı", *Seyir*, S. 4, Bahar 1998, s. 31-32

kitaplarına farklı görünümlemlerle yansır. Bu yansımaları şu başlıklar altında incelemek mümkündür:

A. İstanbul Sevgisi

İstanbul, İlhan Berk'in şiirlerine zaman zaman olumsuz intibâlarla yansımış olsa da şiirlerinin genelinde yoğun bir İstanbul sevgisi olduğunu görmek mümkündür. O, 1 Nisan 1962 tarihinde, *Varlık Dergisi*'nde, Muazzez Menemencioğlu'yla yaptığı bir söyleşide, İstanbul üzerine yazdığı şiirleri daha çok o şehirde yaşamasına bağlar.³ "Ağacın Her Sabahki Duyduğu" şiirinde olduğu gibi, onun şiirindeki İstanbul, sadece insanın gönlüne hükmetmez; bir serçenin yüreği bile İstanbul sevgisiyle doludur:

*"Bir bize mahsus değil
Dünyayı vazgeçilmez bulmak
Bir serçe tanırdım ki ben
Yüreğini yarıp baksaydınız
Bir gökyüzü bulacaktınız eminim
Eminim İstanbul'dan."* (Toplu Şiirler, s. 90)

Serçenin yüreğinde İstanbul'a ait bir gökyüzü bulma anlayışı II. Yeni akımına bağlı şairin usu allak bullak etmesiyle ilgili bir yaklaşımdır.⁴ Şiirde geçen "gökyüzü" imgesi, umudu imler. İlhan Berk'in sözcüklerle oynama, onlara yeni anlamlar yükleme yeteneği bu şiirde açıkça görülür.

B. İstanbul'un Semtleri

Birçok medeniyete beşiklik etmiş İstanbul, o medeniyetlerin izlerini semtlerinde gizler. Karaköy, Beyoğlu, Ortaköy, Haliç, Üsküdar, Kadıköy, Pera, Süleymaniye, Çırağan... İlhan Berk'in şiirlerinde ayrı hikayeleri olan

³ İlhan Berk'te yaşadığı kenti anlatma zorunluluğu vardır: "Ben dünyanın neresinde yaşıyorsam, oraya, oranın insanına, coğrafyasına, tarihine, doğasına bakmadan; sonra da orayı yazmadan yapamam. Her şey benim için yazılmak için var. Kimi zaman yalnız doğadır, tarihtir gördüğüm, kimi zaman salt insan yaşamı: Dünyaya bu bakışım da kendimi zorlamam, bırakırım. İlgi alanım beni nereye sürerse, o yöne giderim. Yaşamıma ben değil, yaşam bana egemendir. Yani ben şiiri değil, şiir beni istediği yere götürür." (Ünlü ve Özcan, 1990, s. 327)

⁴ "(...) Şiirin öğelerini, ilkelerini saptamak, kendi ilkelerinin dışındaki bütün öbür araçları atmak, şiiri şiir olarak ama bir şiir olarak düşünmek yani. İkinci Yeni şiir, ilk bunu düşünüyor işte. Ben bundan daha büyük bir sorunluk bilmiyorum... Şimdiye değin anlamın bir yönü biliniyordu bizde; usa bağlı yönü. Oysa şiirin en yüce ögesi, usu allak bullak etmesi, onu yıkmasıdır..." (Ünlü ve Özcan, 1990, s. 522)

semterlerdir. İlhan Berk'in çoğu şiirinde kişileştirilen bu semterler tüm canlılığıyla okuyucunun gözünde canlanır. O, İstanbul'u bazen büyük bir kitaba, bazen vazgeçilmez bir arkadaşına, bazen de insanlığın haline benzetmekten kendini alamaz.⁵ Şairin semterleri tasvirdeki başarısında, ressam kişiliği yanında⁶, Paul Klee'den etkilenecek resme duyduğu ilgiyi de yadsımamak gerekir.⁷

"İstanbul" başlıklı şiirinde canlı bir tasvir çizer:

"İşte kurşun kubbeler şehri İstanbul'dasın

Havada kaçan bulutların hışirtısı

Karaköy çarşısından geçen tramvayların camlarına yağmur yağıyor

Yenicami Süleymaniye arkalarını kirli bir göğe vermişler

Hiç kımıldamıyorlar Ayasofya elleriyle yüzünü kapamış bütün iştahıyla ağlıyor." (Toplu Şiirler, s. 41)

"Bir kuleyim ben İstanbul'da. Bir sabah İstanbul'u yaktım. İlk oturduğum sokağı yaktım. Hâla anımda bir çocuk, yarı soyunuk bir kadın, bir akşamüstü anımda. Kuşları, ağaçları yaktım. Kuşları, ağaçları yanmaz diye biliriz biz değil mi? Yaktım. Gördüm dünyalara değişilmezdi ağzı. Ağzı nehirleri, dükkanları, güneşleri, trenleri, yolları, çarşıları hatırlattı durdu bana. Kolları sıcak nehirleri tutuşturdu bütün gece, bütün gece dünyada değilmişiz gibiydik." (Toplu Şiirler, s. 227)

---

⁵ "İstanbul'u hep büyük bir kitap vazgeçilmez bir arkadaş diye tanımladım. Dahası, İstanbul gibi bir kenti olan bir yazar başka bir şey istememeli diye de yazdım. Giderek, onu insanlığın haline benzettiğimi de ekledim: Geçmişle, şimdisiyle yıkık bir insanlık; ama geleceğiyle inançlı, güvenli... İstanbul böyle bir şey benim için. Ondan kopamıyorsam, neden bu: bir kentten çok, bir insanlık halidir benim için İstanbul. Türkiye'nin tarihini de, coğrafyasını da yazan odur. Kan, onda bulur kanlığını, o biçimler derim." (Ünlü ve Özcan, 1990, s. 327)

⁶ "Bir de ressam İlhan Berk vardır. Nü'ler çizer kâğıtlara, kitap sayfalarına, her yere. Nü'ler; deforme olmuş kadınlar; var olan kadınlar değil, çizgiden ibaret kadınlar; ama mutlu çizgilerdir bunlar. Çünkü İlhan Berk için resim yapmak mutluluk, yazmaksa cehennemdir. Resim aracılığıyla dünyayı olduğu gibi görmez ve en önemlisi kendisine yeryüzünü cehenneme çeviren yazmak eyleminden kurtulur. Kadınlar bu nedenle kalın birer çizgidirler şiirinde. "Mutlu insan yazmaz, yazmak mutsuzluktur" diyen İlhan Berk'in şiirinde kadının ayrıcalıklı bir yeri yoktur; "Her nesne nasılsa kadın da öyledir" hatta." Faize Özdemirciler, "Kadın Bir Nü, Aşk Bir Resim, Şiir Büyük Eziyet..."<http://www.afrikapazari.net>. (28 Eylül 2008/Pazar)

⁷ Karaca, Alaattin, "İlhan Berk'in Şiir – Resim Etkileşimi", **Türk Edebiyatı**, S. 423, Ocak 2009 (http://www.yeniturkedebiyati.com/makale/cumhuriyet_devri_turk_edebiyati/530-ilhan-berkte-siir-resim-etkilesimi-doc.-dr..html)

Kendisini Galata Kulesi'yle özdeşleştiren şair hatıralarının gizlendiği şehri yakarak geçmişinden kurtulmanın yolunu arıyor.⁸ İlhan Berk'in şiirlerindeki İstanbul tasviri Akif veya Fikret'in şiirlerindeki tasvirlerden farklı olarak empresyonist bir bakış açısıyla nesnelere şairin ruh haline bağlı olarak kimlik değiştirmeleriyle ortaya çıkar.⁹ Diğer şiirlerinde olduğu gibi nesnelere ve kadına erotik bir anlam yükleme bu şiirinde de ortaya çıkar.¹⁰

İstanbul'un semtleri ve İstanbul'un sokaklarıyla özdeşleşmiş isimlerle kendini bir tutan şair, Beyoğlu semtini günlük telaşı içinde en yalın görüntüsüyle şiire aktarmayı başarır. Tasvirlerindeki başarısında, yukarıda da değindiğimiz gibi, resim yeteneğinin etkisi yadsınmaz.¹¹ "Bileyci Niko Margarit" şiirinde:

*"Ben kimim mi diyorsunuz siz
Tuhaf, bileyci Niko Margarit
Bıçak bilemektir benim işim
Her canım bulutsuz cumartesi akşamı
Yağcı Boris Nihaz, karidesçi İsmail
Bir fena çocuk bir aşağı bir yukarı Beyoğlu'nda*

⁸ "Psikologlar bazı ruh hastalarının yangın çıkarmaktan cinsi bir haz duyduklarını tesbit etmişlerdir. 'Galile Denizi'nde "Galata Kulesi" adlı şiirinde, İlhan Berk'in de yangınla cinsi arzuyu birleştirdiğini görüyoruz. İnsanlarla arasında hakiki bir "communication" kuramayan, koca şehirde kendi yalnızlığına gömülü olarak yaşayan şair, onları bir karaltı gibi görüyor." (Kaplan, 1996, s. 209)

⁹ "Şiirde İstanbul (şehir-tabiat ve insanlar) Tevfik Fikret'in "Sis"i yahut Mehmet Akif'in bazı eserlerinde olduğu gibi teferruatlı ve insicamlı bir tablo teşkil edecek şekilde tasvir olunmamış, şairin ruh hallerine bağlı sembolik mana taşıyan bazı unsurlarla verilmiştir. Bütün kitapta olduğu gibi burada da her şey şaşırtıcı bir şekilde birbirine karıştırılmıştır. Fakat dikkatle bakılınca, şiirin modern resme has estetik bir nizamla sahip olduğu, bazı unsurların birbirine cevap verdiği görülür. İlerde belirtileceği üzere, İlhan Berk bu eserini yazarken modern resim tekniğinden de faydalanmıştır." Kaplan, 1996, s. 197 - 198

¹⁰ "İlhan Berk'e göre İstanbul'un bir şehir olarak dünkü ve bugünkü hali korkunçtur. Buna karşılık onu çeviren tabiat, deniz, gökyüzü ve güneş çok güzeldir. "Balad" şiirinde, bu tezat kuvvetle belirtilmiştir. "Pis İstanbullar"dan öğrenen eski surlar, kötü evler ve dar sokaklardan içi sıkılan şair, "büyük ulu sular"da yıkanır. Gökyüzüne bakarken genişlediğini hisseder, güneşin ışıklarıyla adeta sarhoş olur." (Kaplan, 1996, s. 203)

¹¹ "Ben, resme çok meraklı bir adamım. İllüstrasyonları, gravürleri toplar, inceler, üstlerindeki yazıların anlamlarını çözmeye çalışırım. Eski bir İstanbul gravürü, birdenbire ilgilendirir. Oturur, incelerim. Bu, daha sonra beni yazmaya götürecektir." Berk, 2005, s. 32

*Bir cam kıracak olsa bulutlar
Ben görürüm herkeslerden önce
Bir şiirde bir kadın soyunsa
Önüne gider dururum
Bıçak bilemektir benim işim
Her Allah 'ın günü gökyüzüne karşı.” (Toplu Şiirler, s.223)*

“Gökyüzü” imgesi gerek Türk şiirinde gerekse dünya şiirinde yoğun olarak kullanılan bir imgedir. İlhan Berk'in “İlk Gökyüzü Çekip Gitti” şiirinde İstanbul fotoğrafı çizen şair, erotizme varan tasvirler çizmekten geri durmaz:

*“İlk gökyüzü çekip gitti
Gökyüzünün önünde Hirstaki Pasajı, Amerikan Haberler
Bürosu, Saint-Antoine'daki Lambodis'in meyhanesi gökyüzünün önünde
Sonra hiç düşünmediğimiz saraylar, Çırağan, Yıldız, Teodora'nın kahve
fincanları, güneşler, sokaklar
(...)
Hani öldürecek kadar güzel, haşhaş çiçeklerine, kızlara, çocuklara
benzeyen
Üzerlerini açan
Hani çarşaf gibi
Hani ak
Hani katil olan
İşte o gökyüzü
Galata Kulesi'nin üstünden kalktı
Denizle gitti.” (Toplu Şiirler, s.229)*

1972 yılında yayınladığı *Şenliknâme* adlı kitabının “İstanbul” başlıklı şiirinde bu şehri, kültürü, mimarisi, anıtlarıyla Bizans kalıntılarından arta kalmış bir şehir olarak tasvir eder:

*“Küçük, yatık bir dikdörtgen. Ve bir tümce: İstanbul,1574; Braun-
Hogenberger.Gravür.
Bir altyazı. Gotik bir resim üstü yazısını ortalıyor: BYZANTYUM LUNC
CONSTANTINOPOLIS (böyle okuyorum). Belli Hogenberg'in elinden
çıkmuş. Giderek resmi dokumaya başlayacaktır: çizgiler, üçgenler,
dörtgenler inip. Dikeyler çıkıp Alımlı Özerkli. Hogenberg'in alfabetini
kurmak için. Dönüşüp bir büyük sözlüğe İSTANBUL adlı Tahtadan. Değil
mi ki bir gravürdür. Kazılacaktır, çelik bir kalemle. Baka baka bir
taşbarmasına.” (Toplu Şiirler, s.343)*

İlhan Berk'in şiirlerinin çoğunda İstanbul, Müslüman kimliğinden ziyade Haçlı ve Bizans kimliğiyle ön plana çıkar: "Diğer şiirlerinde de parça parça İstanbul şehrine ait unsurlar vardır. Bunların çoğu Beyoğlu, Yüksek Kaldırım semtlerini hatırlatırlar. Şairin hususi bir duygu ile sevmesine rağmen bunların hemen hepsi de çirkin ve iğrenç bir tesir bırakıyor. Bazı şiirlerinde adeta Bizans devletinin yıkılmasına üzüldüğü hissedilen yazarın, Türk tarihi karşısında almış olduğu tavır, diğer Marksist şairlerde olduğu gibi menfidir."¹²

İlhan Berk, "Filibe" adlı şiirinde, İstanbul'u bir yer altı kenti ve Haçlılara ait bir yer olarak olarak tanıtır:

"Bir ok işareti ve bir sözcük: İSTANBUL:444 km.

İstanbul bir yer altı kenti ve Haçlılar mı?" (Toplu Şiirler, s.493)

1976 yılında yayınladığı *Atlas* adlı şiir kitabındaki "İstanbul – III" bölümünde yer alan "Üsküdar" adlı şiirinde de Haçlılara ait bir fotoğraf görürüz:

*"Kokular sana "Üsküdar'dasın" diyor, Üsküdar'da, Khripolis'te
Kokulara 'Üsküdar'dayım' diyorum, Üsküdar'da çıkmaz bir sokakta
Ve ayı oynatıyor bir adam ve sarı. Sarı*

Bir çocukla dolaştığından Üsküdar'ı" (Toplu Şiirler, s.446)

İlhan Berk'in şiir anlayışı her ne kadar II. Yeni akımının etkisiyle soyut ve halktan uzak bir nitelik arz etse de halk ve divan divan şiirinden beslenen bir şiirdir.¹³ Onun şiirinde insanlar, nesnelere, eşyalar, bitkiler v.s. özel bir yere sahiptir. Eşya ve insana olan ilgisi onu bir sözlük hazırlamaya kadar itmiştir.¹⁴

1976 yılında yayınladığı *Atlas* adlı şiir kitabındaki "Haliç" başlıklı şiirinde Haliç'i gülümseyen çocuk dişlerine benzeten şair, İstanbul semtlerini kişileştirerek canlı kılma yoluna başvurur:

"Ve haliç çocuk dişleri gibi Gülünce." (Toplu Şiirler, s.423)

¹² Kaplan, 1996, s. 201

¹³ Akkanat, 2002, s. 148

¹⁴ "1974-1975 yıllarımı "Berk Sözlüğü" aldı. Zaman zaman hâlâ da sürüyor bu. Benim sevdiğim, ilgi duyduğum insanlar, nesnelere, hayvanlar, bitkiler sözlüğü bu. Benim yaşamıma vurmuş, benim yaşamıma karışmış bir dünyanın dökümü. İki yıldır bu dökümün çetelesini tutuyorum." (Nesin Vakfı Yıllığı – 1976, 1976, s. 436)

İlhan Berk; 1941 yılında yazdığı “At Kestanesi” şiirinde, dostu Bedri Rahmi Eyüboğlu ile birlikte oturduğu Beyazıt Kahvesi’nde İstanbul’u bir ağacın gölgesine yerleştirerek resmeder:

“Değil mi ki Beyazıt alanında yız ve bindokuzyüzkırkbirlerde, cebinde İstanbul” (T.Ş, s.527)

“Ece Ayhan” adlı şiirinde II. Yeni şiirinin önemli şairlerinden ve dostlarından Ece Ayhan’ı Üsküdar’la özdeşleşmiş tarzda anlatan İlhan Berk, aynı şiirde hem İstanbul’un hem de edebiyatımızın özetiğini vermeyi ihmal etmez:

“Adasından hiç inmez mi? İner elbet. Üsküdar’sız yapamaz. Daha haramilerin ayak basmadığı Üsküdar’sız. Hem değil midir ki, oradan bir adımda Sirkeci’de, yeni Cumhuriyetinde olabiliyordur, inecektir elbet.

(...)

Valde Atik’de Eski Şair Çıkmazı’nda oturur

Saçları bir sözle örülür bir sözle çözülür. (Toplu Şiirler, s.694)

Şair, Pera’nın sokaklarında akşam yürüyüşüne çıkarken, hatıralar bir çamur gibi tabanına yapışır. Şiirde geçen çamur imgesi, şiirde hem sevgiliyle yaşanan olumsuz hatıraları hem de İstanbul’un olumsuz yüzünü simgeler:

“Pera’nın eski bir sokağını tepiyorum ben böyle her akşam

Her akşam tabanımda senin çamurun.” (T.Ş, s. 712)

“İstanbul Önünde İki Balık” şiirinde Üsküdar semti, şairi sarhoş eden bir güzelle birlikte girer şiire:

“Daha bin yıl yaşasın şu Üsküdar önü

Önümden geçen kızın neydi o saçları

Bıraksa yeminle sarhoş ederdi havayı

Ömrüm oldukça ben bu kıydan ayrılmam” (Toplu Şiirler, s.108)

Delta ve Çocuk adlı kitabındaki “Ortaköy” şiirinde tasvir ettiği Ortaköy semti de ortaçağdan kalma bir görüntüyle şairin hatıralarını hüznünlü bir edayla dile getirir:

“ Sanki iki Ortaçağlıyız akşamın elinde

Ve çok eski bir gravüre çıkıyoruz

Ve Ortaköy’deyiz

Ortaköy’de bir sokağı tepiyoruz bir yaprağı ya da

Bir yaprak da tepilen bir şeydir biliyorsun” (Toplu Şiirler, s.885)

“Minyatüre Çıkmayan Galata Sokakları Baladı” adlı şiirde de İstanbul’un semtleri sokaklarıyla şiire yansır. Bu şiirlerde konuşan sokaklar kimliklerini ele verir:

“Bir bulut üstüme üstüme geliyor diyor Bergamut Sokak (atlı kılığında bir bulut)

Kadem Sokak yine yükünü tuttu gözü hiçbir şey görmüyor diyor Leblebici Şaban Sokak

Alageyik Sokak’tan sesler geliyor diyor Mangır Sokak bir adamın kan akıyor yüzünden.

Bütün gün bir güzel yüz geçmedi diyor Şair Eşref Sokak koca gün böyle geçti diyor. (T.Ş, s.1730)

C. İşçiler ve Yoksullar

İlhan Berk, her ne kadar II. Yeni’nin soyut, halktan uzak ve imgeci anlayışını temsil eden aydın tipi / şair olarak anılsa da özellikle ilk dönem şiirlerinde toplumsal temaları yoğun olarak kullanır.¹⁵ Onun şiirlerinin çoğunda İstanbul, insanıyla birlikte vardır. Şair, insanları doğal halleriyle ele alır. Yahya Kemal’in şiirlerinde sanat, tarih, kültür ve medeniyeti simgeleyen İstanbul’daki âsude insanların yerini, İlhan Berk’in şiirlerinde yoksul insanlar ve işçiler almıştır. Şehir arabesk bir kimliğe bürünmüştür.¹⁶ İstanbul’un gündelik hayatı ve trafik karmaşası içinde şiire yansıyanlar, işten dönen çileli ve yoksul insanlardır. Şair, ayrı hikâyelere sahip bu insanları bir karede toplamayı başarır.

“İnsanlar sokak sokak çarşı çarşı ev ev

İnsanlar sırt sırta omuz omuza verip durmuşlar

Boyunları bükük

Yorgun asabi kindar

Yığın yığın olmuşlar hepsi köprünün açılmasını bekliyor

Fatihliyle Beşiktaşlı sarmaş dolaş olacak” (Toplu Şiirler, s. 41)

¹⁵ “1939-47 yıllarında yazılan bu şiirlerde boyunları bükük, yorgun, sinirli, kinci, İstanbul insanlarını; işçi, kömür işçisi, tezgahçı kızlar, yol ameleleri, vapur işçileri, hamallar, duvarcılar, ırgatlar, kayıkçılar ile bu insanların sabah işlerine giderkenki durumlarını, iş sırasındaki gözlemlerini anlatır ... Artık İlhan Berk dünyaya, insanlara bakış açısını değiştirmiş, metafiziği bir kenara itmiştir. Maddeci bir dünya görüşü egemendir.” (Ünlü ve Özcan, 1990, s. 326)

¹⁶ Karaca, Alâattin; "Yahya Kemal'in İstanbul'undan İlhan Berk'in İstanbul'una", **Hürriyet Gösteri**, S. 296, Aralık, Ocak, Şubat 2008-2009

O, toplumun her kesiminden yoksul insanları, işçileri Nazım Hikmet'in etkisiyle, toplumcu gerçekçi bir bakış açısıyla irdelemeyi ihmal etmez.¹⁷ İşçiler, onun şiirinde tüm çıplaklığıyla tasvir edilir. Şair, hepsini çok iyi tanır, çalıştıkları, kaldıkları yerlere giderek, hepsinin ayrı trajedilerle yüklü hikâyelerini dinler ve bunları okuyucuya aktarır. İlhan Berk'in özellikle gençlik yıllarında yazdığı şiirlerde devrimci bir bakış açısıyla toplumu ve İstanbul'u işlediği görülebilir.¹⁸

*“Sarı uzun yüzlü cesur işçiler
Dört köşe halinde veya dağınık bir şekilde durmuşlar
Hiç konuşmuyorlar
(...)
Bu en önde gidenler
Tophane'de Dikimevi'nde çalışır
Sekiz kızdır ancak üçü evlenmiştir
Bu saçları darmadağın asık suratlı delikanlılar
Kömür işçisidir
Bu üç kız Beyoğlu'nda büyük bir mağazada tezgâhtar
Bunlar yol amelesidir
Bunlar vapur işçisi
Öbürleri duvarcı hamal ırgat kayıkçı
Hepsi bu gök altında sarmaş dolaş olmuş yürüyorlar.”*

(Toplu Şiirler, s. 41)

İlhan Berk, şiirini her ne kadar alegorik unsurlarla oluşturup İkinci Yeni'nin toplum üstü anlayışını benimsese de onun şiirlerinde Marksizm'e dayalı toplumsal bir duyarlılık öne çıkar. O, birçok şiirinde kullandığı imgelere sosyal bir anlam kazandırmayı başaran bir sanatçıdır.¹⁹

¹⁷ “Sanat hayatının birinci döneminde Garip hareketinden ciddi anlamda etkilendiğini görüyoruz. İkinci döneminde İkinci Yeni'nin ‘folkloru şiire düşman’ belleyen söylemine rağmen, duyuş konseptini daha da genişleterek Nazım Hikmet kaynaklı güçlü bir toplumcu gerçekçi anlayışa kaymıştır. İlhan Berk, bu döneminde halk edebiyatı motiflerinden şiirine bir hayli malzeme taşır. (...) İstanbul Şiiri, ekmeklerini alın terleriyle kazanan İstanbul'un küçük insanların macerasını anlatır.” (Korkmaz, 2005, s. 272)

¹⁸ Ovalı, Arat, **Türk Dili Dergisi**, C. 22, S. 129, Kasım – Aralık 2008

¹⁹ “İlhan Berk, İstanbul'da yıkılmış, çirkin, içten içe kaynayan bir toplumun akislerini görüyor. Bu bakış tarzında, Marksist görüş kadar, şairin şahsi psikolojik durumunun da

“İstanbul” şiirinde İstanbul’un bütün semtleriyle yeni bir güne uyanışını ressam titizliğiyle resmeden şair, o insanların umudunu, çalışkanlığını ve tevekkülünü dizelere taşımayı ihmal etmez:

“İstanbul açları tokları hastalarıyla aynı kıta üzerinde bulunuyor

Bu saatte dünyada sabahtır

Bu saatte yeryüzünün birçok limanlarına gemiler girip çıkar

Birçok insan balıktan döner

İstanbul bir göz bin dudak halinde ayakta

İşte sırayla kalkan kepenklerin gürültülerini duyuyorum

Edirnekapi tramvaylarında iğne atsan yere düşmez

Sanki bir can pazarı kurulmuştur

Uyuyan şehirler evlerini Allah’ı satıyorlar” (Toplu Şiirler, s. 42 - 43)

İstanbul’un daha çok ekonomik koşullarıyla şiire girdiği bu dizelerde çalışkan, fakir halk sosyal bir sorun olarak şiire yansır. İlhan Berk’e göre İstanbul’daki yoksul ve açlığın temelinde bu şehre göç eden insanların sayıca fazla olmasının etkisi büyüktür.²⁰ Bu fotoğrafın yarattığı mutsuzluk şairi, şiirin kollarına iter:

“Bu saatte İstanbul insanı deli eder

Bu saatte yeryüzü çalışan insanların elindedir

Bu saatte düşman uykudadır

İstanbul’un çalışkan fakir halkını

İşleri başında görüyorum” (Toplu Şiirler, s. 12)

İlhan Berk, İstanbul’un yoksul işçilerinin trajedisinden bahsederken sosyal eleştiri yapmayı da ihmal etmez. Ona göre dünya adaletsizlik üzerine bina edilmiş ve böyle devam edecektir:

“Bu defa aç fakir İstanbul’u

Büyük surların dışından seyredeceğiz

Bir anda fakirler işsizler sökün edecek

Önünden yorgun düşünceli yüzleriyle geçecekler

---

tesiri vardır. Berk, tedirgin, huzursuz, anarşik bir mizaca sahiptir.(...)” (Kaplan, 1996, s. 211)

²⁰ “Şairin deyişiyle tok İstanbul’a akan ‘aç İstanbul’dur. Sonra sokak sokak büyür kent; marangozlar, kitapçılar, manavlar, bakırcılar, berberler, terziler, eskiciler, kahveciler, mürettepler, tramvay işçileri, bekçiler, sokak kadınları, sarhoşlar yansır aynaya. Sürekli çalışır onlar” (Karaca, Alâattin; "Yahya Kemal'in İstanbul'undan İlhan Berk'in İstanbul'una", **Hürriyet Gösteri**, S. 296, Aralık, Ocak, Şubat 2008-2009)

*Yeniden açılacak köprü dükkânlar fabrikalar
Yeniden katledilecek emeği fukara halkın” (Toplu Şiirler, s.54)*

D. Gündelik Hayat

İlhan Berk'in şiirlerinde İstanbul'la ilgili göze çarpan diğer bir nokta da gündelik hayatı tasvirdir.²¹ Bu tasvir II. Yeni Akımı'nın soyut ve kapalı anlatımı²² yanında yer yer somut ve sosyal eleştiri yanıyla karşımıza çıkan bir tasvirdir:

“Durduğun yerden İstanbul köprüsü tramvayları mavnalarıyla sanki yürüyor

Bu sislerin ve bulutların arasından en son harekete geçen Kız Kulesi'dir

İşte karnı karına vermiş motorlardaki balıkların üstüne yağmur yağıyor

Bir defa olsun akıllarına gelmemiştir

Gözleri pırl pırl balıkların

Bir İstanbul göğü altında ağlamak

Hepsi denizde geçen hayatlarını düşünüyorlar

Dokunsanız ağlayacaklardır.” (Toplu Şiirler, s.42)

İstanbul'un gündelik hayatı içinde şairin gözüne en çok aç, yoksul insanlar ve balıkçılar takılır. Tramvaylarda iş dönüşü evine dönen kalabalık “Edirnekapı tramvaylarında iğne atsan yere düşmez” dizesiyle tasvir edilir:

“İstanbul açları tokları hastalarıyla aynı kıta üzerinde bulunuyorlar

Bu saatte dünyada sabahtır

Bu saatte yeryüzünün birçok limanlarına gemiler girip çıkar

Birçok insan balıktan döner

İstanbul bin göz bin dudak halinde ayakta

²¹ “Gündelik yaşayış sahnelerini tasvirden, zamanla nesre yaklaşan bir anlatıma yönelir. Zengin çağrışımlar, anlamsız, yığın tesiri uyandıran ifadeler, İstanbul yorumları, tarihe olumsuz bakış, cinsiyetle ilgili yer yer pornografiye ulaşan yoğun telmihler İlhan Berk'in şiirinden alınan ilk izlenimlerdir.” (Enginün, 2002, s.115)

²² “İkinci Yeniciler, geleneği tümüyle dışlayarak içsel, bireyci bir şiir anlayışına yönelirler. ‘Anlamsızlığın anlamı’ ve ‘anlamsızlığa kadar özgür olmak’ şiir anlayışlarının ana izleğidir. Hareketin öncülerinden İlhan Berk'in anlatımıyla; ‘Sözün üstünü çize çize yürüyen’ bir şiir dili vardır. Mitin sisli dünyasından kopardıkları nesnelere şiir dilinin buğusuyla karararak somut unsurlarından arındırılmış soyut ve belirsiz estetik bir dünya kurarlar.” (Korkmaz, 2005, s. 269-270)

*İşte sırayla kalkan kepenklerin gürültülerini duyuyorum
Camlar siliniyor
Tramvayların havayı yarıp geçtiklerini görüyorum
Tünel'de vagonların ışıkları yandı
Gülhane Parkı'na güneş vurdu
Fatih'teki "Garipler mahallesi" nde şimdi sade çocuklar kalmıştır
Edirnekapi tramvaylarında iğne atsan yere düşmez"
(Toplu Şiirler, s. 42)*

İlhan Berk'in şiirlerinde yer yer imgesel bir dil kullanması hem bağlı olduğu akımın hem de özgün karakterinin etkisiyledir. II. Yeni akımının en zayıf noktalarından biri aşırı imgeci anlayışa sahip olmasıdır. Bu anlayış, İlhan Berk de dahil olmak üzere bu akım sanatçılarında halktan uzak yaşayan aydın görünümü kazandırır.²³ Gerek imgesel dili gerekse sanatkârane kişiliği onu yaşamdan koparmaz. Zaten o, şiiri yaşamın bir ürünü olarak algılar.²⁴ "Vatandaş" şiirinde umut ve sevgiyle bağlandığı İstanbul'un gündelik yaşamını şiire yansıtan şair, bu şehirde yaşayan her insanın ayrı bir hikâyesi olduğuna değinir:

*"Bir gökyüzü gördüm ki İstanbul'da
Daha hiç biri görmemiştir insanların
Bulutlara baktım boyuna yer değiştiriyorlardı
İnsanlara baktım hepsinin bir hikâyesi vardı
Bir çocuk durmuş denize işiyordu
Vapurların biri gelip biri gidiyordu
Ölüm çıkar buradan
Ama ben çıkmam dedim." (Toplu Şiirler, s.110)*

²³ Korkmaz, 2005, s. 270

²⁴ "Şiir yaşamdan çıkar. Bu söz çok su götürür, düşünüyorum birden. Böyle söz etmişim bir yerde. Şiir, şiirin tarihine eğilerek, onu örnekleyerek, ona bata çıka yazılır. Yoksa yaşamak sözü şiirin tarihinde çok gerilerde kalır. Bir şiiri bize büyük, iyi dedirten, onun bir başka büyük, iyi bir şiirden çıkması, onu anımsatması, onunla doğrulanması; dahası onunla yorumlanmasıdır. Bir şiirde yaşam böyle perçinlenmezse, şiir böyle vurmazsa (kendi tarihi içinde doğrulanmazsa), yaşam (bu ne denli boyutlu olursa olsun) sözde kalır. Yaşam:kadar eski bir şey yoktur çünkü." (Berk, İlhan, **Türk Dili**, Eylül 1982 (Defterler I, 24 Mayıs 1982)

Şiirde gündelik bir hayatı yansıtan şairin çizdiği tabloda, gökyüzü umudu ve yaşama sevincini simgelerken²⁵ çocuğun denize işemesi, aslında yukarıda da belirttiğimiz gibi şairin bir çocuk vasıtasıyla İstanbul'a olan nefretini kusmasına karşılık gelir. İstanbul'daki olumsuzluklara rağmen şair, bu şehirden ayrılmamaya kararlıdır. Şiirde anne, umut, aşk, kadın, cinsellik, sonsuzluk gibi olumlu anlamlarla yüklü bir imge olan deniz²⁶ İlhan Berk'in şiirinde sosyal ve ideolojik bir anlama bürünerek, şairi yalnızlığa sürükleyen bir gösterge olarak karşımıza çıkar.²⁷

E. İstanbul ve Yalnızlık

Yalnızlık, şairin kaderidir. Şiirin ve şairin kaderi yalnızlık temi etrafında örülür. Divan şiirinden modern şiirimize kadar birçok şair, yalnızlık temini şiirine eksen kılmıştır. Özellikle 20. yy insanı büyük kırılmaların pençesinde, vefasızlık ve yalnızlık buhranlarıyla kıvrınmaya devam etmektedir. İlhan Berk'in yalnızlığı, çocukluğuna dayanır.²⁸ Şair, özgeçmişini anlattığı "Otobiyografi" şiirinde yaşadıklarını, kişilik yapısını, ürkek ve utangaç tavırlarını okuyucuyla paylaşır.²⁹

²⁵"İlhan Berk'in şiirlerinde de gökyüzü hürriyet ve kurtuluşun sembolü olarak sık sık tekrarlanıyordu." (Kaplan, 1996, s. 311)

²⁶ Akgün, 2002

²⁷ "Burada şairin "su" unsuruna çok belirli olmamakla beraber, sosyal veya ideolojik bir mana yüklediği hiss olunuyor. Fakat yukarıda zikretmiş olduğumuz örnekler, bu mananın altında cinsi bir mananın bulunduğunu açıkça gösteriyor. Freud, Jung ve daha başka psikologlar insanların, dış alem karşısında almış oldukları tavırlar üzerinde sosyal çevrenin tesirini kabul etmekle beraber, gayrişuuri amillerin, bilhassa cinsi temayüllerin büyük rol oynadığını ileri sürerler. Bu görüşe dayanarak biz öyle sanıyoruz ki, İlhan Berk'in asli temayülünü tayin eden başlıca amil, "su" unsurunu, yahut onun tekabül ettiği anne imagosu veya "anima archetpe"dir." (Kaplan, 1996, s. 204 – 205)

²⁸ "Manisa'da esnaf olan babasının başka bir kadınla evlenmesi nedeniyle İlhan Berk'i annesi büyütür. Demek İlhan Berk, birden bire kendi seçtiği bir yaşta doğuvermiş. Geçmişini istediği yerden başlatmış, bütün ön hazırlıklarını kendi başına ve kendi içinden halletmiş. Eskiye ödün vermeden, bir gün, hazırlıklı çıkmış ortaya. Acemilik çekmeden." (Ünlü ve Özcan, 1990, s. 325)

²⁹ "İlhan Berk, 1918, Manisa, Boy: 1.70, göz: kara, renk: buğday. Bir insan herkes gibi.

Bir fotoğrafta uzun pantolonlar, uzun saçlar, uzun kollar. Bilinmez niçin?

Bir açık hava fotoğrafı, güneşli, duru Ayaklarına düşüyor gölgesi bir ağacın

Uzun saçları uzun yüzüne vurmuş

Ve yanında duruyor deli ablası

(Hep soyunuk dolaşan ve topuklarına çıkan saçları)

Gök boş

Önüne bakıyor, ürkek, utangaç ve ayakta

“22 Temmuz 1950” başlıklı şiirinde, yaşadıklarından efkarlanan ve İstanbul’da yalnızlığına ağlayan bir İlhan Berk’le karşılaşırız:

*“Hava balık ve rakı kokuyordu İstanbul’da
Bir kış günüydü kendimde değildim
Uzakta bir pencere duruyordu
Ben pencereye bakıp ağlamıştım.”* (Toplu Şiirler, s. 105)

Şiir; şairin yalnızlığına kadının, kadının hatıralarına şairin ortak olmasıyla sürer. Şair ve kadın yalnızlığın pençesinde hatıralarına ağlarken İstanbul hayata kaldığı yerden devam eder:

*“Dünyada kadınlar erkekler çocuklar vardı
Dünyada ağlayan gülen insanlar vardı
Dünyada bir İstanbul vardı ki
Safı rakı kokardı”* (Toplu Şiirler, s. 105, 107)

“Beş Atlı Erzurum’a Geceyle Beraber İndik” şiirinde şairin yalnızlığı ve umutsuzluğu hangi şehirde olursa olsun onu bulur. Bu yalnızlık ve umutsuzluk aslında tüm insanların yüreklerini kavuran bir yaradır:

*“Sivas’ta Konya’da Bursa’da İstanbul’da
Yalnızız.
Sivas’ta Konya’da Bursa’da İstanbul’da
Umutsuzuz.”* (Toplu Şiirler, 186)

İlhan Berk, *Galile Denizi* kitabında yer alan, “Balad” şiirinde İstanbul’u kirliliği ve yalnızlığını örtemeyen bir şehir olarak tasvir eder. İstanbul’un sahip olduğu kirlilik Fikret’in *Sis* şiirinde de görülen şairin psikolojisinden kaynaklanan olumsuz bir bakıştan kaynaklanan kirliliktir. Şairin bu kitabında çizdiği manzara, toplumsal gerçekçi şiir anlayışına bağlı olarak sefalet sahnelerinin çizildiği, halkın sıkıntılarla yaşadığı bir manzaradır. İlhan Berk’in diğer şairlerden farkı sıkıntılar içinde umutlu günleri müjdeleyen bir karaktere sahip olmasıdır. Ona göre sıkıntıları aşmanın yolu aşkı yaşamaktan geçer:

*“Böyle güneşlere bayılıyorum çok güneşlere
Hafif otlar yürüyor evlere pis İstanbullara
Şey ile şeysiz geçiyorum o kapanık güneşlerde*

Böyle koşmaya başlar yeryüzünü
Önüne bakan gözleri solgun (Biliyoruz solgun okullarda) yetişmiştir ve ancak bayramları tutmuştur babasının elinden)
Bodur, kara, kunt babasının (bir yığın elli bir yığın kadınla yattığından) (T. Ş, s.697)

*Siz bir durma benim karanlığımı yadıyorsunuz
Sokağa çıkmayın diyorum çıkmayın duymuyorsunuz
Benimle gelen o büyük sıkıntıdan gelenlerdi
Ta Galile içlerinden yürüyerek gelmişlerdi
Biriniz beni görmediniz ne kadar bağırdımsa
Denizler baktığım tüm o denizler gösterdi bana
Bir yalnızlık yeryüzündeki kapılar bir o gördüm
Bir deniz size de gelir vurur elbet anlarsınız.”(Toplu Şiirler, s.245)*

F. İstanbul’da Aşk ve Şehvet

Aşk, şiirin vazgeçilmez temidir. Şairin gıdasıdır. İlhan Berk’in şiirlerinde de aşk vazgeçilmez bir temadır. O, şiirlerinde yaşadığı aşkı özlemle, tutkuyla bazen de şehvetle yaşar. Onun toplumsal temalı şiirlerden aşk temalı şiirlere geçişi kolayı seçmesi olarak yorumlansa da³⁰ o, bu konuda aşkı yalnızlıkla üleştirdiğini söylemekle yetinir: “Eskiden benim konularım özgürlük, aşk, mutluluk, baskıya karşı koyma ve Anadolu’ydu. Sonra bunların yerini salt aşk aldı. *Çivi Yazısı*, *Otağ*’da bunlara yalnızlık da karıştı.”³¹ Onun toplumsal temalı şiirlerden aşk şiirlerine geçişi, sükûneti burada bulmasına, zirveye buradan erişmesine bağlanabilir.

20 Haziran 1949 tarihli, “Sabahları” adlı şiirde aşk, İstanbul’la birlikte, yüreğinin sesine şöyle karışır:

*“Bir pazartesi sabahı seni düşündüm
Ağaçlara ve gökyüzüne bakarak
İstanbul gözlerin gibi pırıl pırıldı
Denizin dibinden geçen balıkları gördüm
Seni düşündüm de ağlamak geldi içimden
Sonra beni elimden ayağımdan
Sonra beni bu kadar senden eden İstanbul’a
Dönüp merhaba dedim.” (Toplu Şiirler, s. 102)*

³⁰ “İlhan Berk, 1940 kuşağı toplumcu şairleri arasında yer aldığında şiir anlayışının II. dönemi egemendir. 1947- 1955 yılları arasında geçen 8 yıl, yayımladığı ürünlerle toplumcu Türk şiirine, sanatına, kültürüne katkıda bulunmuş, yararlı olmuş, zengin anlatımı, ince duyarlılığı ve geniş imge gücüyle birçok toplumcu şairi de etkilemiştir. Ama 1958 sonrası için kolayına kaçıp toplumcu olmanın karşılaştığı sorunları göğüsleyemeyerek bu yoldan dönmüştür.” (Ünlü ve Özcan, 1990, s. 326)

³¹ Ünlü ve Özcan, 1990, s. 326

Bu şiirde şair, İstanbul'u sevgilisinin gözlerine eşdeğer bir şehir olarak düşler. Sevgilisini kendisinden ayıran bu şehre merhaba diyen şairin yalnızlığı yüreğine biriken gözyaşlarına siner. "Siz Ne Güzeldiniz Benimle Bilemezsiniz" adlı şiirde İstanbul, aşkın ve yalnızlığın şehri olarak şiire girer:

*"Şimdi kim bilir İstanbul'sunuz değilsiniz
Bir f'ydiniz Önyasya'larda o şey evlerde
Şimdi nasıl bir yalnızlık eser yeryüzünde
Uzun sular olur duymak gibi bir şeydiniz."* (Toplu Şiirler, s.254)

İlhan Berk'in harf simgesiyle oluşturduğu dize yapısına burada da rastlıyoruz. O, harfler ve rakamlarla oynamayı seven bir şair olarak şiirde İstanbul'u yalnızlığın şehri olarak tanımlar. Kendisini toplumsal temalardan aşk ve yalnızlığa iten en önemli sebebin, bu tür temalar için düzyazının daha uygun olduğuna inanması ve yalnızlığına olan sevgisi olduğunu ilân eder.³²

"Saint – Antoine'ın Güvercinleri" şiirinin "Eleni'nin Elleri" adlı bölümünde İstanbul, Eleni ile İlyadis adlı iki gencin aşklarını taşır içinde. Şair, çocukluğundan bir hatıra gibi taşıdığı bu aşk hikâyesini âdeta kendi aşkıyla özdeşleştirir:

*"Bir evdeydi
Eleni on sekizinde, İlyadis yirmi üç
Eleni'nin şarkıları vardı
İnsan akıl erdiremezdi
İstanbul'un her tarafı kahve
Kapalı kahve açık kahve
Şarkılar ne kadar güzel olursa olsun
Eleni'yi anlamazdı"* (Toplu Şiirler, s.202)

Eleni'nin Elleri, toplumsal temalı şiirlerden bireysel temalı aşk şiirlerine geçişin bileşkesi gibidir. O, bu şiirde 23 yaşındaki bir delikanlı ile henüz 18'inde bir genç kızın zorluklara dayalı aşkını işler. Erkek, yıllar sonra bu

³² "Salt, o eski kitaplarımdaki toplum şiirlerini, bugün, düzyazının rahat rahat yapabileceğine inanmam bir neden olabilir. Kısaca onların şiir olmadığını söylemek istiyorum, yoksa bir şiirin toplumsal olması, onun şiir olmamasını gerektirmez. Şunu demek istiyorum ben, bugün o tarzda anlamıyorum toplumsal şiiri, yoksa asıl bugün toplumsal şiir yazdığımı sanıyorum. Şiiri anlamam değişti, diye özetleyebilirim bunu. Bugün aşkları, yalnızlıkları, bunaltıyı yazıyorum. (...) Aşklar, yalnızlıklar daha bir ağır basıyor. Ben yalnız bir adamım, yalnızlığımı da korkunç seviyorum." (Menemencioğlu, Muazzez, "İlhan Berk'le Söyleşi", *Varlık Dergisi*, 1 Nisan 1962)

aşkı hatırlayıp efkârlanmıştır. İstanbul, bu aşkın belki de tek şahididir. Şâir, âşığın gözlerinden bakar Eleni'ye. Kendini âşığın yerine koyar. Hayatını Eleni'den önce ve sonra olmak üzere iki evreye ayırır. Eleni, gelince her şey değişir. İlk önce İstanbul, şiiirden çıkıp yerini alır, bir çocuk güler ve ağaçlar çiçek açar. Şair, hayatını Eleni'den sonra başlatır. Eleni, şairin hayatını anlamlandıran ve ona hayatı fark ettiren kişidir.

Eleni gelince, sokaktan bir deniz görünüyor. Deniz, burada “umut” ve “aşk”ı simgeleyen bir imge olarak kullanılır. Şiirin genelinde aslında şairin iç konuşmayla ruhuna seslendiğine şahit oluruz. “*Bak İlhan Berk köprüden geçiyor ruhum, duyuyor musun?*” dizeleri bu yaklaşımı imliyor. Şiirde, zaman zaman geriye dönüşlerle geçmişine giden şair, eski aşkları ve yaşantıları anıyor. Gerçek hayatın çelişkileri ve mutsuzluklar da bu iç konuşmalardan payını alır.

“Aldı Çiçekçi Çingene Kadın” adlı şiirde İstanbul’a renk veren Rum çiçekçilerden yola çıkan şair, şehrin değişimini ironik bir dille ele alır:

“N’ oldu bu İstanbul’a

Ne Sevim ne Yanula biri yok

Anlamıyorum doğrusu

Karidesçi bu dünyayı koyup gitsin.” (Toplu Şiirler, s.224)

İlhan Berk, şiirini kurarken sürekli bir değişimi ön görür.³³ O, bu şiirde İstanbul’un kendine has dokusunun çeşitli şekillerde yok olduğunu çiçekçilerden yola çıkarak anlatır. Sevim ve Yanula muhtemelen şairin gönlünde yer etmiş Rum güzelleridir. İstanbul, onlarla birlikte kendini de kaybetmiştir.

Çivi Yazısı kitabında yer alan “Ben Senin Krallığın Ülkene Yetiştim” başlıklı şiir, İlhan Berk’in imgesel bir dille, aşkı yoğun olarak işleyen şiirlerinden biridir:

“Sen o çıktığım sularsın, zencim benim

Denize bakan evler gibiydim seninle

Sen gittiğim o ülkesin varılmıyorsun

Vurmuş sonrasız nasıl en güzel sulara

Güzelliğin balıkları gibi İstanbul’un

³³ ‘İlhan Berk, bir dil trapezcidir ve sürekli olarak değişimi şiiri için bir çıkış yolu olarak seçmiştir. Devamlı yeni kalmak uğruna bir önceki dönemini yadsıyarak kendisine ters düşer. Aykırılık, onun şiirinin doğasını oluşturur. Sürekli değişimi şiirini ayakta tutabilmenin tek yolu olarak görür. Bunun için dur durak bilmeksizin şiir dilinin sınırlarını zorlar.’ (Korkmaz, 2005, s. 272)

*Şimdi her yerde ne güzeldiniz o kalmış
Yankımış denizlere öbür kadınlara
Dünyada sizinle İstanbul olmak varmış.*” (Toplu Şiirler, s.255)

Jose Oltegay Gasset, “Aşk Üzerine” denemesinde şöyle der: “Aşk, kişiliğimizin derinliklerinden çıkan bir soluktur. Aşk, statik bir şey değildir. Sevilen kimse için yapılan bir hamledir. Heyecansal bir eylemdir. Kendisi için sevilen bir başkasının varlığına isteyerek katılmak tarzıdır. Seven kimse, varlığının derinliklerinde aşkının konusu ile tam olarak birleştiğini sezer. Onlar “ontolojik ve hayatî bir bütünlük” meydana getirirler. Aşk, bir tamlık özlemidir. Aşkı çekici yapan şey, seven varlığın kendi varlığı karşısında metafizik anlamda saydamlaşmasıdır. Seven kimse en büyük tatmini sevdiği varlıkla tam bir kaynaşmada bulur.”³⁴ “Deniz”i sevgili veya mutluluk olarak ele aldığımızda, şair onu seyreden âşıktır. Sevgili, ona saadet bağışlayan suya benzer. Ona huzur verir. Şairin tek isteği kalır, bu aşktan geriye; o da sevgiliyle birlikte İstanbul olmak.

“Siz Dedim De F, O Denizler Aldı Beni” adlı şiirde gizemli “F” bir kez daha karşımıza çıkar ve Truva dönemi sembolleriyle İstanbul’la bütünleşen bir aşkın adı olur:

*“ Siz dedim de f, o denizler aldı beni
Sabah haliniz o eski suları geçtim
Helene ’nin baktığı denizlerde Paris ’tim
Yeni sesler buldum, renkler, diller yeni
Kral yalnızlıklarım da düşündüm sizi
O çok günler Çin denizlerinde gittim
Sular, güneşler onları karşılaştırdım
İstanbul gibiydiniz belki daha da yeni.”*(Toplu Şiirler, s.256)

Bu şiir de Antik Yunan kahramanlarından yola çıkarak aşkı işleyen bir şiirdir. Bu şiirde de içerikle teknik sağlamlığın iç içe kullanıldığına ve telmih sanatıyla, okuyucuyu geçmişle yüzleştirdiğine şahit oluruz.

“Kıyı” adlı şiirinde, sevgilinin güzelliği ve sevgiliye duyduğu aşk, İstanbul olarak yansır şiire:

*“Ey dirliğim eskim tükenmezim sen
Gögüm İstanbul ’um değişmezim sen
(...)*

---

³⁴ Schwarz, 1971, s. 160

*Yaprağım sığlığım beyaz som gülüm
Aşkım kıyım benim İlhan Berk'im sen*” (Toplu Şiirler, s.332)

Klasik şiirde de rastladığımız sevgilide / aşkta fenâ (yok olma)'ya bu şiirde de rastlarız. Şair, aşkını yaşarken sevgilide sonsuzluğa ulaşır. Ona, olan aşkını “İstanbul'um” diyerek gösterir. Sevgili, en az İstanbul kadar çekici ve etkileyicidir. Şair, hayatın kalabalığından sevgilinin kıyısına sığınır.

İstanbul, “İstanbul” adlı şiirde, yalnızca aşkın değil; şehvetin de şehri olarak şiire girer:

*“İstanbul'u ilk aydınlıkta görüyorsun
Bu şehir aşktan değil şehvetten düşüp gebermeye hazır
(...)
Seni düşünüyorum*

*Sen genç orospular ölü padişahlar frengililer şehri
Seni demir parmaklıkların arkasından seyrettim*” (Toplu Şiirler, s. 56)

İlhan Berk'in bu şiirinde İstanbul, aşktan değil, şehvetten ölmeye hazır bir şehirdir. O, kutsal aşkların olduğu gibi, aynı zamanda; “genç orospular, ölü padişahlar, frengililer şehri” dir. Şair, bu şiirinde okuyucuyu daha çok Beyoğlu, Galata gibi semtlerle öne çıkan, İstanbul'un öteki yüzüyle karşılaştırır. Şehvet ve erotizm aslında İlhan Berk'in hayatında ve şiirinde zaten vardır.³⁵ O, özellikle resimlerinde kadını çıplak ve erotik çizgilerle yansıtmaktan hoşlanan bir şairdir.³⁶

³⁵ “Doğrusu erotizm, benim büyük konularımdan biridir. Erotizm, benim kendi insan boyutum içinde, bana en yakın yermiş gibi geliyor. Çocukluğuma indiğim zaman büyük aşklar göremiyorum. Yani ben, aslında çocukluğumu yaşamadım. Bir kızın, bir kadının eline dokunmak: bir kızı, bir kadını sevmek olayı, bende sanıyorum ki, çok geç yaşlarda başladı. Sanırım, beni erotik temalara iten de bu oldu. Şiirlerimde bu konuya yönelmem de bu yüzden.” (Berk, 2005, s. 32)

³⁶ “Bir de ressam İlhan Berk vardır. Nü'ler çizer kâğıtlara, kitap sayfalarına, her yere. Nü'ler; deforme olmuş kadınlar; var olan kadınlar değil, çizgiden ibaret kadınlar; ama mutlu çizgilerdir bunlar. Çünkü İlhan Berk için resim yapmak mutluluk, yazmaksa cehennemdir. Resim aracılığıyla dünyayı olduğu gibi görmez ve en önemlisi kendisine yeryüzünü cehenneme çeviren yazmak eyleminden kurtulur. Kadınlar bu nedenle kalın birer çizgidirler şiirinde. “Mutlu insan yazmaz, yazmak mutsuzluktur” diyen İlhan Berk'in şiirinde kadının ayrıcalıklı bir yeri yoktur; “Her nesne nasılsa kadın da öyledir” hatta. Ama resminde kadın mütemediyen Nü'dür. Kadın demek resim demektir neredeyse, yani mutluluk...” Özdemirciler, Faize, “Kadın Bir Nü, Aşk Bir Resim, Şiir Büyük Eziyet...” " <http://www.afrikapazarı.net>. (28 Eylül 2008/Pazar)

Sonuç olarak İstanbul, İlhan Berk'in şiirlerine hemen bütün çehreleriyle yansır. Şair, bazı şiirlerinde bu şehri bir medeniyet merkezi, bir kültür dokusu olarak ele alırken; bazı şiirlerinde yalnızlığının, aşklarının ve çelişkilerinin kesiştiği ayna olarak algılar. İstanbul; onun şiirlerinde sadece coğrafi güzelliklerin bulunduğu mekân değil aynı zamanda toplumsal olumsuzlukların yaşandığı işçilerin, balıkçıların, aç insanların trajedilerinin tercümanı olan yerdir. Şair, İstanbul'dan yola çıkarak çıkmazlarını, çelişkilerini ve hayal kırıklıklarını da şiire yansıtır.

Kaynakça

- Akgün, Ali, **İlhan Berk Şiirinde Nesne Sorunu**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Türk Edebiyatı Bölümü, Ankara, Haziran 2002
- Akkanat, Cevat, **Gelenek ve İkinci Yeni Şiiri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002
- Berk, İlhan, **Kanatlı At**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005
- Berk, İlhan, **Toplu Şiirler**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Mart 1993
- Berk, İlhan, **Türk Dili**, Eylül 1982 (*DeFTERler I*, 24 Mayıs 1982
- Enginün, İnci, **Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2002
- Kaplan, Mehmet, "Türk Edebiyatında İstanbul", **Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999
- Kaplan, Mehmet, **Şiir Tahlilleri – II (Cumhuriyet Devri Türk Şiiri)**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1996, s. 209
- Karaca, Alaattin, "İlhan Berk'in Şiir – Resim Etkileşimi", **Türk Edebiyatı**, S. 423, Ocak 2009
- (http://www.yeniturkedebiyati.com/makale/cumhuriyet_devri_turk_edebiyati/530-ilhan-berkte-siir-resim-etkilesimi-doc.-dr..html)
- Karaca, Alâattin; "Yahya Kemal'in İstanbul'undan İlhan Berk'in İstanbul'una", **Hürriyet Gösteri**, S. 296, Aralık, Ocak, Şubat 2008-2009
- Korkmaz, Ramazan, **Yeni Türk Edebiyatı (1839-2000)**, Grafiker Yayınları, Ankara, 2005
- Menemencioglu, Muazzez, "İlhan Berk'le Söyleşi", **Varlık Dergisi**, 1 Nisan 1962
- Nesin Vakfı Yıllığı – 1976**, Tekin Yayınları, İstanbul, 1976
- Ovalı, Arat, **Türk Dili Dergisi**, C. 22, S. 129, Kasım – Aralık 2008
- Özdemirciler, Faize, "Kadın Bir Nü, Aşk Bir Resim, Şiir Büyük Eziyet..." <http://www.afrikapazar.net>
- Schwarz, Oswald, **Cinsiyet Psikolojisi**, (Çev.Halis Özgü), Özgü Yayınevi, İstanbul, 1971
- Ulutaş, Nurullah, "Ziya Paşa ve Tevfik Fikret'in İstanbul'a Bakışı", **Seyir**, S. 4, Bahar 1998, s. 31-32
- Ünlü, Mahir; Özcan, Ömer, **20. Yüzyıl Türk Edebiyatı**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1990

Koca Râgıb Paşa'nın Şiirlerinde Sebk-i Hindî Tesiri

Beyhan KESİK^a

Özet

Sebk-i Hindî, Türk edebiyatında XVII. yüzyıldan itibaren etkili olmaya başlamış ve her Şairin Şiirinde ayrı özellikleriyle karşımıza çıkmıştır. Nef'î'de mübalağa, Nâbî'de hikemî ve söylenmemiş yeni manalar şeklinde görölen bu üslup, Koca Râgıb Paşa'nın Şiirlerinde tıpkı Nâbî'de olduğu gibi, ilk plânda hikemî mana olarak karşımıza çıkmaktadır. Sebk-i Hindî, Koca Râgıb'ın Şiirlerinde hikemî mananın yanı sıra bazı dil ve muhteva özellikleri ile de etkili olmuştur. Bu özellikler, genişletilmiş tamlamalar ve birleşik yapılar, yeni-orijinal kelime ve terkipler/tamlamalar, somutlaştırma ve alışılmamış bağdaştırmalar, konuşma diline ve avâma ait kelimeler, Türkçe dil unsurları yerine Farsça dil unsurlarının kullanımı, Şiir dilinden sapmalar, mübalağa ve aşırı hayalcilik, örnekleme beyit sistemi, yeni imajlar ve kavramlar şeklinindedir.

Anahtar Kelimeler: Sebk-i Hindî, Koca Râgıb Paşa, dil, muhteva, imaj.

Sebk-i Hindi's Influence On Koca Râgıb's Poems

Abstract

Sebk-i Hindi has started to affect Turkish literature since the 17th century and has been seen as different characteristics on each poet's poems. This style which was seen as exaggeration in Nefi's poems, as hikemî and unvoiced new meanings in Nabi's poems has been seen first as hikemî meaning in Koca Râgıb Pasha's poems just like in Nabi's poems. In addition to hikemî meanings in Koca Râgıb's poems, Sebk-i Hindi has been effective with some language and content features of its. These features are extended phrases and composite structures, new-original words and combinations/phrases, formalizing and unwonted harmonizations, colloquial words, using Persian language components instead of Turkish language components, decline from poetry language, exaggeration and being overmuch unrealistic, sampling verse system, new images and conceptions.

Key Words: Sebk-i Hindi, Koca Râgıb Pasha, language, contents, image.

---

^a Yrd. Doç. Dr., Giresun Üniversitesi ,Fen-Edebiyat Faköltesi,Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
b_kesik@hotmail.com/beyhan.kesik@giresun.edu.tr, Giresun.

1. Giriş

Safevîlerin dinî ve siyasî baskıları neticesinde İran'da Samanîler döneminden beri edebiyatın gelişmesinde büyük rol oynayan sarayların şairlere kapanması ve dinî edebiyata önem verilmesi gibi iddialar sonucunda¹ İran'dan kaçıp Hindistan'daki Bâbü İmparatorluğuna sığınan Fars şairlerince meydana getirilen Sebk-i Hindî (Hint üslubu), İran'da Sâib-i Tebrizî ile en parlak şekli almıştır. Bu üslup, İran'da Kelim ve Tâlib dışında fazla sevilmemiş olmasına karşılık, Hindistan ve Afganistan'da çok ilgi toplamış, Divan edebiyatını da XVII. yüzyılın ilk yarısında Nef'î'nin şiirleriyle başlayarak şiddetle etkilemiştir (Ocak, 2002a: 66). Haluk İpekten'in ifadesiyle İran'da doğmuş, Hindistan'da gelişmiş ve XVII. yüzyıldan itibaren Türk edebiyatını etkisi altına almıştır (İpekten, 1987: 70).

Sebk-i Hindî'nin adı, menşei ve ortaya çıkışı ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bazı araştırmacılar, Sebk-i Hindî yerine, bu şiir tarzını temsil eden şairlerin birçoğunun İsfahan'da yetişmesi dolayısıyla "Sebk-i İsfahanî" tabirini de kullanmışlardır (Bilkan, Aydın, 2007: 14). Hüseyin Sadık, Sebk-i Hindî'nin menşei olarak Azerbaycanlı şairleri görür ve Sebk-i Azerbaycanî'nin daha sonra gelişerek Sebk-i Hindî olarak meşhur olduğunu söyler. Sadık daha ilginç bir iddiayla bu üslubun Türkçe düşünüş tarzı temellerinin Fuzûlî, Fars şiirindeki temellerininse Sâib-i Tebrizî tarafından atıldığını öne sürmektedir (Sadık, 1370/1990, 20). Ali Fuat Bilkan ve Şadi Aydın, Sadık'ın hataya düştüğünü belirttikten sonra, Halil Toker'in -Sebk-i Hindî temsilcileri arasında Sâib-i Tebrizî, Şevket-i Buhârî, Bidil ve Mirzâ Gâlib gibi Türk asıllı şairlerin çoğunluğu teşkil etme gerekçesinden hareketle- bu üsluba "*Sebk-i Türkî*" de denilebileceği görüşünü belirtirler." (Bilkan, Aydın, 2007: 15).

Bu tür gerekçeler, bu üslubun adının Sebk-i Hindî olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Gerçek olan bir şey var ki o da dönemin tezkirecilerinden

---

¹ İranlı şairlerin Hindistan'a gitmelerinin tek sebebini, Safevî padişahların ilgisizliğine bağlamak eksik bir yargı olur. Ancak, Safevî padişahlarının özellikle methiyelere karşı ilgisiz kaldığı da bir gerçektir. Hele ki Hint-Türk hükümdarının Unsurî'nin bir beytine yüz köle verdiği düşünülürse, İran sarayının bu yarışta ne denli geri kaldığı ortaya çıkar. Hindistan'a yönelmenin arkasında maddî çıkar ve servet biriktirme çabasının yattığını ileri süren araştırmacılar, bir bakıma haklıdırlar (Bilkan, Aydın, 2007: 18). Bu araştırmacılardan birkaçı şunlardır: Hindistan'a göçen İranlı şairler hakkında geniş bir araştırma yapan Ahmed Gülçin-i Me'ânî, Zebihullâh Safâ (Babacan, 2008: 55).

hiçbirisinin “Sebk-i Hindî” ifadesini kullanmadığıdır. Nasüriddin Şâh Hüseyinî, “Sebk-i Hindî” isminin, daha ziyade Afganistan ve Hindistan’da gelişme gösterdiğini belirtir ve bu bakımdan, onu İran’daki şiir üslubundan ayırmak için “Hint” sıfatıyla niteler (Bilkan, Aydın, 2007: 15).

Sebk-i Hindî’nin özelliklerini kısaca şu şekilde sıralamak mümkündür:²

Bu üslupta, şiirin temel iki unsurundan biri olan anlam, diğer önemli unsuru olan söze üstün tutulmuştur. İnce ve yeni manalar bulma düşüncesinin bir gereği olarak da anlam, derin ve girift, ince ve zariftir. Sâib’in “*İnce manalar bulmak için kıl gibi inceldim.*” ve Şevket’in, *anlamın bir hasırın telleri gibi örülmüş, iç içe geçmiş ve girift* olması gerektiğini ifade eden sözleri, bu durumu en veciz şekilde dile getirmektedir.

Şiirde anlamın derinliklerde ve girift olması, hayal ve heyecan unsurlarının ön plana çıkmasına, muhayyilenin önem kazanmasına neden olmuş ve dolayısıyla şiirin anlaşılmasını güçleştirmiştir.

² Sebk-i Hindî’nin özellikleri aşağıdaki çalışmalardan derlenmiştir:

Şener Demirel (2006), 17. Yüzyıl Sebk-i Hindî Şairlerinden Nâilî ve Fehîm’in Şiirlerinde Soyutlama ya da Alışılmamış Bağdaştırmalar, Sözde ve Anlamda Farklılaşma: Sebk-i Hindî, Turkuaz Yay., İstanbul, s. 35-88; Halil Toker (2006), Sebk-i Hindî: Hint Düşünce Tarzının Edebiyata Yansıması ve Urdu Dilindeki Sebk-i Hindî, Sözde ve Anlamda Farklılaşma-Sebk-i Hindî, Turkuaz Yay., İstanbul, s. 155-171; Ömer Okumuş (1989), “Hint Üslûbu (Sebk-i Hindî), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi, s.107-117; Halil Toker, (1996); “Sebk-i Hindî (Hint Üslûbu), İlmî Araştırmalar, İlim Yayıma Cemiyeti, İstanbul, s.141-150; Kamer Aryân (2006), “Fars Şiirinin İçinde Hindî Adıyla Meşhur Üslubun Ortaya Çıkışı ve Özellikleri”, Sözde ve Anlamda Farklılaşma: Sebk-i Hindî, Haz. H. Aynur, M. Çakır, H. Koncu, Turkuaz İstanbul; İsrâfil Babacan (2008), Klasik Türk Şiiri’nde Sebk-i Hindî (Hint Üslubu), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Ankara; Halûk İpekten (1987), Nâilî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Bazı Şiirlerinin Açıklanması, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum; Fatma Tulga Ocak (2002b), “XVII. Yüzyıl Şairi Nef’î ve Kaside”, Türkbilig TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sayı 3 s. 63-82); Fatma Tulga Ocak (2002b), XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Divan Edebiyatı ve Sebk-i Hindî, Türkler C. 11, Yeni Türkiye Yay., Ankara; Ali Fuat Bilkan (2007), “Orta Klasik Dönem (1600-1700) Şiir”, Türk Edebiyatı Tarihi C.II, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., İstanbul; Ali Fuat Bilkan (2004), “Nazım (Orta Klasik Dönem)”, Türk Dünyası Edebiyatı Tarihi C. 5, Atatürk Kültür Merkezi Bakanlığı Yay., Ankara; Cafer Mum (2007), “Orta Klasik Dönem (1600-1700) Sebk-i Hindî”, Türk Edebiyatı Tarihi C.II, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., İstanbul.

İnsan ruhu ve heyecanları üzerine kurulan hayaller derinleştikçe ıstırap, şiirde daha çok yer tutmaya başlamış, ifrat mesabesine ulaşarak bu üslûbun ayırt edici bir özelliği olmuştur.

Karamsarlık ve derin ıstırabın ifadesi ve bunun sonucunda dış dünyadan kaçış, tasavvufa yönelme sonucunu doğurmuştur.

Zihnin, orijinal mana ve hayaller bulmaya zorlanması neticesinde, mübalağa sanatı ön plâna çıkmıştır. şairler “gulûv” derecesinde mübalağa yapmaktan çekinmemişlerdir. Ancak bunu yaparken, belâgat ve fesahat kaidelerine de uymuşlardır.

şairlerin eşya ve olaylara –eşyanın ruh sahibi birer varlığa dönüşmesi gibi- farklı yönlerden bakma çabaları, mübalağa sanatının yanı sıra tezat ve teşhis sanatlarını da ön plâna çıkarmıştır.

Yeni mazmunlar bulmak ve daha önce söylenmemiş anlamlar keşfetmek, şairlerin başlıca uğraşı alanı olmuştur. Hayalî kavramların, ıstırabın anlatıldığı yeni mazmunlar şiire sokulmuştur.

Bu tarz şiirde yeni ve orijinal hayal ve anlam unsurlarını ifade edebilmek için ince, nazik ve süslü bir dil kullanılmış, aynı anlamı veren sözlerden, ince ve zarif olanları, anlama en uygun düşenleri seçilerek alınmıştır. Bu hususta şevket’in, “*söz ince ve narin bir örtüdür, o kadar ince olmalı ki altındaki anlamı örtmesin*” sözü dikkat çekicidir.

şiir diline yeni giren kelimelerle süslü, bedii bir üslup meydana getirilmiştir. Dolayısıyla bu üslup, muamma ve bilmece gibi anlaşılması ve çözülmesi zor, yapmacık bir şiir tarzı olması bakımından zaman zaman tenkit edilmiştir. Bu şiir tarzının temsilcilerinin realiteden kopmaları, çevreyi ve sosyal olayları görmezlikten gelmeleri de iyi karşılanmamıştır.

Bu üslupta kısa fakat özlü anlatımın bir gereği olarak sözü uzatan edebî sanatların kullanımından kaçınılmış, istiare, mecaz-ı mürsel, kinaye, telmih vb. yoğun anlatım imkânı veren sanatların kullanılması yoluna gidilmiştir. Böylelikle söz kısa fakat dolgun söylenmiş, az sözle çok şey anlatılmak istenmiştir. Sebki Hindî şairlerinin edebî sanatlara verdiği önemi ifade etmesi bakımından Tâlib-i Âmulî’nin, *istiaresiz şiirin tadı tuzu yoktur*, sözü dikkat çekicidir.

Sebki Hindî şairleri, kendinden önceki şairlerin kelime ve tabirlerini kullanmakla beraber, onlara farklı ve şahsi manalar yüklemişlerdir. Bu şekilde ortaya çıkan “ferdîlik” bu şiir tarzının önemli yeniliklerindedir.

Sebk-i Hindî şiirinin en önemli nazım şekli kuşkusuz, “gazel”dir. Gazelin ön plana çıkması sonucunda, klasik gazelin konusu olan aşk, sevgili ve şarap gibi konuların yanı sıra, yeni mazmun arama gayreti içerisinde felsefe, hikmet ve öğüt gibi konular da gazele girmiştir.

Hint üslubu, Türk edebiyatında XVII. yüzyıldan itibaren etkili olmaya başlamış ve şairlerin şiirlerinde ayrı nitelikleriyle karşımıza çıkmıştır. Nef’î’de mübalağa, Nâbî’de hikemî ve söylenmemiş yeni manalar şeklinde görülen bu üslup, Nâilî, Neşâtî, Şehrî, Fehim-i Kadim ve İsmetî gibi şairlerde ise anlam derinliği ve orijinal mazmunlarla kendisini göstermektedir (Bilkan, 2007: 267). Bu üslubun Fars edebiyatındaki iki önemli temsilcisi olan Şevket ve Sâ’ib, Türk şairleri üzerinde oldukça etkili olmuştur. XVII. asırdan itibaren, Türk şiirinde görülmeye başlanan Şevket ve Sâ’ib’in etkisi, XVIII. yüzyılda hemen göze çarpar. Bu etki iki kol halinde yani Nedîm ve Şeyh Gâlib üzerinde Şevket; Nâbî, Râgıb Paşa ve bunların muakkiplerinde Sâ’ib tesiri şeklinde görülür (Köprülü, 2006: 379-380).

Bazı araştırmacılara göre, Hint üslubunun Türk şiirine geçişinde ana kaynak Nâbî’dir. Bu araştırmacılardan Ali Nihat Tarlan, Türk şiirindeki yeniliğin toplu ve şuurlu hamulesinin Nâbî’de görüldüğünü belirttikten sonra, XVI. yüzyıl sonlarına kadar devam eden muayyen klasik müşebbehünbih ve mazmun âleminde, birden bire daha geniş bir realite ve tahassüs âlemine geçildiğini ifade etmektedir (Tarlan 1948, 223). Tarlan’ın bu ifadesi, Hint üslubunun Türk edebiyatına girişinde Nâbî’nin önemini işaret etmektedir. Nâbî’nin, Sebk-i Hindî şairleri içinde en fazla Sâ’ib’den etkilendiği bir gerçektir (Babacan, 2008: 123). Gibb ise Nâbî’yi zamanının Sâ’ib’i olarak nitelendirdikten sonra sözlerine şöyle devam etmektedir:

“Tabiatıyla bir Türk de kendine bu şairi üstat tanyacaktı. Zira o, İran’ın ölmekte olan şiirine taze bir hayat getirmek gibi bir kabiliyetin sahibi büyük bir şairdi. Celaleddin’in haleflerinin artık eskimiş tasavvuf felsefesini ve Hafız okulunun bayağılaşmış içki alemleri terennümlerini bir kenara bırakarak İran şiirinde yeni olan ve büyük bir coşkuyla karşılanan didaktik, hikmetli şiir tarzını işlemiştir” (Gibb, 1999: 222-223).

Hikemî Şiir’in Türk edebiyatında en önemli temsilcisi olan Nâbî’nin XVIII. yüzyılda en önemli takipçisi Koca Râgıb Paşa’nın şiirleri, adeta birer hikmet dükkânı gibidir. Şair, Nâbî’nin yolunda yürümekle Hint üslubunun Sâ’ib kolunun XVIII. yüzyıldaki temsilcilerinden biri olmuştur. Râgıb’ın şiirlerinde

daha çok hikmetli söyleyiş olarak kendini hissettiren Hint üslubu, muhtelif dil, mana ve muhteva özellikleriyle de kendini göstermektedir.

Bu çalışmada Hint üslubunun Koca Râgıb Paşa'nın şiirleri üzerindeki dil ve muhteva tesirleri, Türkçe divanından hareketle, değerlendirilmeye çalışılacaktır.

2. Dil Özellikleri

a. Genişletilmiş Tamlamalar ve Birleşik Yapılar: Sebk-i Hindî şiirinin dili söz konusu edildiğinde, akla ilk gelen özellik muhakkak ki üç veya daha çok unsurdan oluşan karışık genişletilmiş tamlamalar ile iki unsurlu tamlamaların ters çevrilmesinden (izâfet-i maktûb) ya da kısaltılmasından (izâfet-i maktû') oluşan birleşik yapılarıdır (Babacan, 2008: 185). Bu yapılar sayesinde Sebk-i Hindî şairleri, derin anlamlar ifade eden şiirler söylemişlerdir. Bu özellikler Râgıb'ın şiirlerinde de mevcuttur. Bunlardan birkaçı şu şekildedir:

Olmadım reh-yâb-ı sırr-ı kâkül-i ham-ber-hamın³

Çok kilîd-i müşkili etdim güşâd endîşede (G. 142/4)⁴

Sâgar-ı telh-âbe-i gam-nûş⁵ ıdır meşreb bana

Vâdî-i nâ-kâmıdır muhtâr olan mezheb bana (G. 3/1)

Neşve-i sahbâ-yı hikmet câm-ı endîşemdedir

Cilve-i şüh-ı perî-zâd-ı sühan⁶ şîşemdedir (G. 33/1)

Perde-i nâmûsa girmez berk-i 'âlem-sûz-ı 'aşk⁷

Bî-mehâba neşve-i ser-şâr kendin gösterir (G. 36/3)

Hum-ı ser-cûş-ı sahbâ-yı hıred⁸ zarf-ı cünûnumdur

Hikem-âmûz-ı Eflâtûn 'akl-ı zü-fünûnumdur (G. 42/1)

Verir Cibrîl'e hayret rif'at-ı mir'âc-ı endîşem

Burâk-ı berk-tâz-ı 'akl-ı küll⁹ esb-i harûnumdur (G. 42/4)

³ kıvrım kıvrım olan saçın sırrına vakıf olan

⁴Numaralı beyitler, Ömer Demirbağ'ın Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, 1999 yılında doktora tezi olarak hazırladığı "Koca Râgıb Paşa ve Dîvân-ı Râgıb" adlı çalışmadan alınmış olup gazel için "G.", kaside için "K." kısaltmaları kullanılmış ve bu kısaltmalardan hemen sonra beyit numaraları belirtilmiştir.

⁵ gam içenin ıstırap içkisinin kadehi

⁶ sözün periden doğmuş şuh cilvesi

⁷ aşkın âlem yakan yıldırım

⁸ idrak kadehinin saf şarabı/hum-ı ser-cûş tabirine, Afifi'de (Afifi, 1376/1997: II/1409) "ser-cûş-ı hum" şeklinde "saf şarap" anlamı verilmiştir.

Ben ol sihr-âferîn-i fitne-engîz-i pür-âşûbum¹⁰
Fesân-ı tîg-ı ebrû-yı bütân¹¹ nakş-ı füsûnumdur (G. 42/5)

Anılsun kûşe-i vîrâne-i bî-kaydî-i devlet¹²
Ser ü sâ mân-ı ârâm ile âbâd olduğum yerdir (G. 47/4)

Biz dürd-nûş-ı mey-kede-i derd-i mihnetiz¹³
Hûrşîd câm-ı bâdemiz olsa sifâl olur (G. 61/3)

Şîve-i şühî-i 'imâret-i dil¹⁴
Nigeh-i mest-i pür-âb iledir (G. 65/2)

Sakin ey herze-tâz-ı nev-süvâr-ı eşheb-i devlet¹⁵
Çıkar elden 'inânın tevsen-i nahvet licâm almaz (G. 79/2)

Tâ bilmedikce kayd-ı rehâdan halâsımız
Magrûr-ı dâm-ı şîve-i sayyâd¹⁶ olur muyuz (G. 80/3)

Dem-sâz-ı sabâ oldu Rühâvî bize Râgıb
Dil-beste-i zincir-i ser-i zülf-i Rühâyız¹⁷ (G. 89/8)

b. Yeni-Orijinal Kelime ve Terkipler: Sebki Hindî şairlerinin her geçen gün biraz daha artan yeni mazmun, anlam ve hayaller bulma çabası, yerli ve yabancı birçok kelimenin şiir diline girmesine sebep olmuştur (Mum, 2007: 384). Bunun neticesinde Sebki Hindî şairleri yeni bir şiir dili icat ederek Hint-İran sahası şairlerinden hazır kavramlar ithal etmişler ve bunları şiirlerinde kullanmaktan uzak durmamışlardır.

Hint-İran sahası Sebki Hindî şiirinden alınan hazır kavramlar, daha çok kinâye, teşbih ve temsil esasına dayanan edebî ifadelerdir. Bu tür ifadelerin anlaşılması konusunda yapılacak en büyük hata, ifadelerin kelime kelime çevrilmesidir. Oysa doğru olan bu ifadelerin, Hint-İran sahası şairlerinin şiirlerindeki manalarına bakmak ve söz konusu sahada sırf Sebki Hindî konusunda yazılan lügatlere müracaat etmektir (Babacan, 2008: 201). Râgıb

⁹ akl-ı küllün hızlı hareket eden Burak'ı

¹⁰ karışıklık dolu fitneleri harekete geçiren sihrin yaratıcısı

¹¹ güzellerin kılıç gibi kaşlarının efsanesi

¹² talih kayıtsızlığının virane köşesi

¹³ Mihnet dertleri meyhanesinde tortu içeniz

¹⁴ gönül binasının şuhluk şivesi

¹⁵ devlet kır atının acemi süvarisinin saçma sapan sözlerinin koşuşturması

¹⁶ avcının hile tuzağına aldanmış

Paşa'da az da olsa bu tür kullanımlara rastlamak mümkündür. Bunlardan bazıları şunlardır:

Lenger-i 'akl ile pâ-ber-câ¹⁸ iken mânend-i kûh
Şimdi şûr-ı 'aşka bak deryâ gibi cûş eyledim (G. 111/6)

Fârisî 'arsa-i 'irfân geçinirken şimdi
Yerlere urdu beni tevsen-i baht-ı bed-râm¹⁹ (K. III/31)

Âlemi eylemişdi dîde-be-râh²⁰
Hasret-i intikâm-ber-i dil-hâh (K. I/9)

Pür-dilân cümle dâg-ber-dil²¹ idi
Ahz-ı sârında pâ-y-der-gil²² idi (K. I/8)

c. Somutlaştırma, Alışılmamış Bağdaştırmalar ve Hiss-âmîzî:

Türlü öğretim alanlarında, sık sık başvurulan bir öğretici anlatım biçimi olan somutlaştırma, başka bir ifadeyle alışılmamış bağdaştırmalar (Dilçin, 2009: 131), soyut kavramların somut unsurlar vasıtasıyla ifade edilmesidir. Bağdaştırma, tamlama deyim gibi, söz varlığı içindeki öğeleri, tümce ya da sözceleri, anlamlı, kabul edilebilir birimler hâlinde bir araya getirmeye denir. Bağdaştırmalar, alışılmış ve alışılmamış bağdaştırmalar olarak ikiye ayrılmaktadır. Alışılmış bağdaştırma biraz önceki tanımı karşılarken, alışılmamış bağdaştırmalar, anlam belirleyicileri, anlam ayırıcıları arasında uyum bulunmayan birleştirmelerdir (Demirel, 2006: 42). Bu özellik, Sebki Hindî'ye mensup olmayan şairlerin şiirlerinde de zaman zaman görülmektedir; fakat, bu üslubun tesirinde olan şairlerin şiirlerinde çoğaldığı ve sıklıkla başvurulduğu müşahede edilmektedir (Deniz, 2006: 98-99). Koca Râgıb Paşa'nın şiirlerinde de yer yer rastladığımız bu tür bağdaştırmalarla, sözü inceltme, az sözle çok şey ifade etme, ince ve derin hayallerle yeni/orijinal mazmunlar ortaya çıkarma gayesi güdülmüştür. Aşağıdaki beyitlerde sırasıyla yer alan “bâzû-yı fitne” (fitne bazusu), “meşâm-ı hezâr-arzu” (binlerce arzunun burnu), “zükâm-ı visâl” (kavuşma nezlesi), ifadeleri bu tür bağdaştırmalardandır:

¹⁷ Urfalı(Nabi)nın saçının ucuna gönül bağlamışız.

¹⁸ kalıcı ve kuvvetli (Afifi, 1376/1997: I/334)

¹⁹ serkeş, huysuz, dik başlı baht (Afifi, 1376/1997: I/225)

²⁰ dikkatli olmak, intizar etmek (Afifi, 1376/1997: I/225)

²¹ hasret, gam ve zorlukta bırakmak (Afifi, 1376/1997: II/ 878)

Dâg-ı sahtı iken ‘âlem o kemân-ebrûdan
Bâzû-yı fitne anı taraf-ı benâgûşa çeker (G. 48/3)

Olup meşâm-ı hezâr-arzû zükâm-ı visâl
Henüz ki şemm-i gül-i kâma biz dimâg ararız (G. 83/2)

Aşağıdaki beyitlerde ise, soyut çağrışım unsurları olan “*emel, kâm, hüsne, râhat, gam, sevda, dil*”; mir‘ât ve fülk, sahil, kumaş, bâliş, zehr-âb, leşker, dûd gibi unsurlarla somutlaştırılmıştır:

Dile mir‘ât-ı emelden nice sûret görünür
Bilmez ammâ ki verâsında vehâmet görünür (G. 37/1)

Varır mı sâhil-i kâma dökündü vermeyicek
Bu yemde fülk-i emel bâr-ı bî-hesâb döker (G. 53/5)

Kumâş-ı hüsne eger gerd-i hattı verdi kesâd
Dahi metâ‘-ı gurûru girân-bahâda gezer (G. 40/2)

Hicr-i gül-i ruhsârı ile bâliş-i râhat
Bir pûte-i hâr olmadadır derd-i serimden (G. 125/4)

Elinden çekdiğim sâkî-i dehrin nîş ü semdir hep
Benim sahbâ diyü nûş itdiğim zehr-âb-ı gamdır hep
(G. 13/1)

Sevâd-ı leşker-i sevâ serinde dûd-ı dil çetri
Gedâyân-ı ser-i kûy-ı muhabbet muhteşemdir hep (G. 13/2)

Sebk-i Hindî şairlerinde, somutlaştırmaların alışılmamış bağdaştırmalarla birleşerek oluşturduğu özel bir bağdaştırma türüne de rastlanır. Hint-İran sahası Sebk-i Hindî şiirinde *hiss-âmîzî* (hislerin karışması) adı verilen bu tabir, Türkçemizde *duyular arası geçiş* olarak adlandırılabilir (Babacan, 2008: 221).

Koca Râgıb Paşa aşağıdaki beyitte, “*sükût-ı cân-güdâz-ı nâz*” (nazın can yakan/eriten sessizliğı) tabiriyle dokunma ya da görme duyusuna ait yanma özelliğini işitme duyusuna ait sessizlik ile ifade etmiştir:

Beni hem-şu‘le-i âvâz-ı bülbül eyleyen Râgıb
Sükût-ı cân-güdâz-ı nâz ile ol gonce-femdir hep (G. 13/7)

---

²² sakın ve hareketsiz olmak, incinmiş ve dertli olmak (Afifi, 1376/1997: 355)

Aşağıdaki beyitlerde ise “çeşm-i gûyâ” (konuşan göz) ve “sürme-i âvâz-ı bî-dârî-i baht” (bahtımın uyanıklık çılgılığının sürmesi, siyahlığı) terkipleriyle de işitme duyusuna ait bir özellik görme duyusuna atfedilmiştir:

Biri bîm ü biri ümmîd ile etdi kebâb âhir

Figân dest-i leb-i hâmûşdan evvel çeşm-i gûyâdan (G. 119/3)

Sürme-i âvâz-ı bîdârî-i bahtımdır benim

Ol siyehkârî-i müjgânın ki hâb olmuş sana (G. 4/3)

d. Konuşma Diline Yer Verme ve Avâma Ait Tabirler: Koca Râgıb Paşa, Klasik Türk şiirinin XVIII. yüzyıldaki genel eğilimine bağlı olarak konuşma dili özellikleri, mahallî unsurlar ve avâma ait tabirleri şiirinde çokça kullanmıştır. Bu kullanımlar, bazen bir deyim, bazen ikileme, bazen ünlem, bazen ses taklidi, bazen de redif olarak şiirin tamamına yayılmaktadır. Bunlardan birkaçı şu şekildedir:

Kapağı Şâma atmaktır dil-i şûrîdenin fikri

Rehâ bulsa eger zincir-i zülf-i şûh-ı şeydâdan (G. 119/9)

Hayli demdir atdı tutdı zülf-i dil-berden sabâ

Sen de var ‘uşşâk için bir tâze tel ey şâne at (G. 19/2)

Zahm-ı hadeng-i gamzesi cân u cigerededir

Göz degmesin efendi meded gizli yerededir (G. 29/1)

Efendi kanlı bıçaklıdır câm-ı sâkî ile

Ne oldu zâhide şimdi enîs ü hem-demdir (G. 56/2)

Bir âh-ı huşk ise işin Allaha kaldı bil

Hiç kûy-ı yâre nâme-berin yok mudur senin (G. 106/2)

Sevâd-ı perde-i hatta tevârî itme ‘illette

Kıyâmet kopsa geçmez yek-ser-i mû dil o sevdâdan (G. 119/4)

Hâh Mısır u hâh Bagdâd işte şehbâ işte Şâm

Var mudır İstânbulun mümtâz u müstesnâları (G. 171/6)

e. Cümlede Farsça Dil Unsurlarının Türkçe Dil Unsurlarının Yerine Kullanımı: Sebk-i Hindî döneminden önce de görülen bu özellik, Sebk-i Hindî şairlerinde gözle görülür bir şekilde artmıştır. “Üslûp bilimi açısından, üslûp tespitini kolaylaştıran söz konusu durum, dil gelişimi açısından sağlıklı sayılamaz. Cümle sentaksında Farsça unsurların ağırlık kazanması yine, başta Hint-İran sahasından hazır kavramlar almak ve Farsça cümle sentaksının Türkçe

cümle yapısında (hazf, eklerden tasarruf vs.) kısaltmaya neden olan etkilerinden dolayı tercih edilmiştir.” (Babacan, 2008: 266).

Bu söyleyiş özelliğinin Râgıb’ın şiirlerinde de önemli bir yere sahip olduğu gözlemlenmektedir. Ancak, bu durum Sebk-i Hindî’ye ait olmayıp yukarıda da belirtildiği gibi sayıca artışı bakımından dikkat çekicidir. Râgıb, *ne zamana kadar* soru zarfını, Farsça *şeb-tâ-seher* (geceden sabaha kadar) ve *nereye kadar* soru zarfını da Farsça *şark-tâ-garb* (doğudan batıya kadar) şeklinde –e hâl ekini Farsça “-tâ” ekiyle karşılamakla oluşturmuştur:

Tâbiş-i fikr-i ruhuyla ol bütün şeb-tâ-seher

Külbe-i şevkımda rûşen revgân-ı gülden çerâg (G. 98/5)

Nice feth-i cedîde mazhar ola

Şark-tâ-garb ana musahhar ola (K. I/20)

Yukarıdaki örneklerle benzer kullanımların “-tâ” ekiyle birlikte “-be” ekinin birleştirilmesi suretiyle de oluşturulduğu gözlemlenmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır: *tâ-be-nâf* (göbeğine kadar), *ser-tâ-be-pâ*, *ser-tâ-be-kadem* (baştan ayağa kadar):

Mest olup etmiş giribânın güşâde tâ-be-nâf

Vaktidir ol mâh ile istersen olmak sine-sâf (G. 99/1)

Hâhiş-i dilden sadâ-yı gonce-i peykânına

Gül gibi ser-tâ-be-pâ her zahmumu gûş eyledim (G. 111/4)

Ser-tâ-be-kadem gül gibi ol gûş-ı hakikat

Bülbülden işit nâliş-i hayret neye derler (G. 62/2)

Şu beyitlerde kullanılan “*pâ(y)-der-gil*” (sakin, hareketsiz, incinmiş ve dertli olmak), “*dâg-ber-dil*” (gamlı olma, hasret ve zorlukta bırakma), “*ıyd-ber-bâlâ-yı ‘ıyd*” (bayram bayram üstüne), “*dâg-ber-bâlâ-yı dâg*” (yara yara üstüne), “*tekellüf-ber-taraf*” (aradaki resmiyeti kaldırma), “*dest-ber-kemer*” (hazır bekleme), “*hâk-ber-ser*” (yerle bir etme), “*nâ-be-hengâm*” (zamansız) gibi durum zarfları hâl ekleriyle beraber tamamıyla Farsça dil kaidelerine uygun olarak teşkil edilmiştir:

Cûları pâ-der-gil etdi bülbül-i gûyâyı lâl

Bâg-ı hüsnün cünbiş-i serv-i semen sîmâları (G. 171/2)

Kemâlınden degildir dâg-ber-dil kimseye kimse

Medâr-ı hıkd u kîn gavgâ-yı dînâr ü dirhemdir hep (G. 13/6)

Böyle zâtın müsned-i fetvâyı teşrîf etmesi

Oldu erbâb-ı kemâle ‘ıyd-ber-bâlâ-yı ‘ıyd (K. V/9)

Dâg-ı nevdır raks-ı mâh üzre kelef zan eyleme

Eyledi hüsnün sipihri dâg-ber-bâlâ-yı dâg (G. 98/4)

Saf-ı çîn-i cebîne böyle tâb-âver midir diller

Cesâretle tekellüf-ber-araf imdâd-ı gamzendir (G. 38/4)

‘Aceb mi hayret ile dest-ber-kemer olsa

Şu bezm-i bî-mezenin vaz‘ına sebûlarımız (G. 90/3)

İdersin hâk-ber-ser hânümân-ı zühd ü takvâyı

Gel ey burc-ı şehâmet zûr-ı meyden böyle bel verme

(G. 140/3)

İztırâb-ı nâ-be-hengâm istemez tahsîl-i kâm

Mevki ‘inde bî-tekellüf kâr kendin gösterir (G. 36/2)

2.2. Mana ve Muhteva Özellikleri: Hint üslubunun asıl önemli

özelliği, mana üzerine bina edilmiş olmasıdır. Belâgat ve fesahat kurallarının her zaman daha önemli kabul edildiği klâsik şiir anlayışının aksine, bu şiir anlayışında mana ön plâna alınmıştır (Bilkan, Aydın, 2007: 132-133). Sebk-i Hindî şairlerinin peşinden koştuduğu mana, yeni mazmunlar ve yeni hayallerle ifade edilmiştir. Klâsik tarzda kullanılan klişeleşmiş mazmunları büyük oranda terk eden şairler, bunların yerlerini alabilecek yeni mazmunlar ibda edebilmek için olağanüstü bir çaba sarf etmişlerdir. Yeni mazmun arayışında olan şairler, dikkatlerini tabiata ve topluma çevirmişlerdir (Mum, 2007: 389). Başka bir ifadeyle şairler, “mânâ-yı bîgâne”²³ peşinde koşmuşlardır.

Sözü mümkün olabildiğince kısa tutma ve az sözle çok şey anlatma düşüncesinde olan Sebk-i Hindî şairleri, anlamın tamamını yalnızca bir beyitte, hatta bir mısradâ toplayabilmek için sözü uzatan lafzî sanatlardan uzak durmuşlar, teşbih, istiare, telmih ve kinaye gibi sözü kısaltma özelliği bulunan sanatları fazla kullanmışlardır (Mum, 2007: 388).

Bu üslûpta duygunun yerine akla önem verilmesinin bir sonucu olarak gücünü şairlerin kendi şahsî gözlemlerinden ve hayat tecrübelerinden alan *hikmet*, asıl konusu aşk ve rintlik olan gazelin aslî konularından biri hâline gelmiştir (Mum, 2007: 385). Fars şiirinde Sâib-i Tebrizî, Türk şiirinde ise XVII. yüzyılda Nabi ve XVIII. yüzyılda Koca Râgıb Paşa bu hikemî tarzın en önemli

²³ Bîgâne mana, başkasına görünmeyen manadır (Babacan, 2008: 100).

uygulayıcıları olmuşlardır. Dolayısıyla “*Nabi’de hikemî ve söylenmemiş yeni manalar şeklinde görülen bu etki*” (Bilkan, 2007: 266), Koca Râgıb Paşa’da da benzer etkiler şeklinde karşımıza çıkar. “Râgıb Paşa’nın şiirleri sağlam ve ahenkli bir nazma, ağırbaşlı, seçkin ve açık bir söyleyişe, insanı düşünce yoluyla saran hikmetli bir muhteva özelliğine sahiptir.”(Kesik 2009).²⁴

a. Sebk-i Hindî’nin hikemî muhteva dışında Râgıb’ın şiirlerine tesirlerinden biri de –kısmen de olsa- mübalağa ve aşırı hayalcilik şeklindedir.

Aşağıdaki beyitlerde sırasıyla, güneşin kadehe benzetilmesi, sonra bu güneş kadehinin testi gibi değersiz kabul edilmesi, kurt ile kuzunun dost olması, vücutta meydana gelen yaraların ay ışığının fitilinden daha parlak olması, ölmeye güç kalmaması, güzelliğin güneşe ışık kaynağı olması gibi garip hayallerle yüklü mübalağalar içermektedir:

*Biz dürd-nûş-ı meygede-i derd-i mihnetiz
Hûrşîd câm-ı bâdemiz olsa sîfâl olur (G. 61/3)*

*Pâsbân-ı re’s’e hulk olalı insâfi
Gürg ile eylediler ‘akd-ı uhuvvet agnâm (K. III/24)*

*Ne hâcet pertev-i dil-sûz-ı yârân-ı bî-mihre
Olur dâgım fitîl-i penbe-i meh-tâbdan rûşen (G. 127/2)*

*Etdi ten-i nizârımı feryâd u nâle hâl
Kaldım o rütbe za’f ile yok irtihâle hâl (G. 108/1)*

*Tâb-ı şikest-i leşker-i zulmet muhâl idi
Hüsn olmasaydı pençe-i hûrşîde fer veren (G. 128/6)*

b. Sebk-i Hindî’nin muhteva özelliklerinin Râgıb’ın şiirlerine örnekleme beyit sistemi (üslûb-ı muâdele) şeklinde de yansıdığını söylemek mümkündür.²⁵

²⁴ Bu çalışmada, Koca Râgıb Paşa’nın şiirlerine Sebk-i Hindî’nin hikemî muhteva dışındaki tesirleri üzerinde durulduğundan, Paşa’nın şiirlerindeki hikemî muhtevaya temas edilmedi. Koca Râgıb Paşa’nın şiirlerindeki hikemî muhteva özellikleri için şu çalışmaya bakılabilir: Beyhan Kesik, “**Koca Ragıb Paşa’nın Şiirlerinde Hikemî Tarz**” Uluslar Arası V. Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu, 16-18 Ekim 2009, Mardin (Basılmamış Bildiri).

²⁵ İran sahasında bir şekil özelliği taşıyan bu nitelik, şiirin muhtevasına katkısı nedeniyle Osmanlı sahası Sebk-i Hindî şiiri araştırmalarında bir muhteva özelliği olarak kabul edilmiştir (Babacan, 2008: 447).

Sebk-i Hindî Őiirinde gazel -daha önce de değindiğimiz gibi- Őairlerin en fazla ilgi gōsterdiđi nazım Őekli olmuş, kafiye veya kafiye-redif bağları ile birbirine bağlanan “tek beyit”ler üzerine kurulmuştur. Bu tek beyitlerin özel bir yapısı vardır. “Kedkenî tarafından “*üslûb-ı muadele*” olarak adlandırılan bu özel yapı, bir beyti oluşturan mısraların gerek gramer gerekse anlam bakımından birbirinin tamamen bağımsızlığını esas almaktadır.” (Mum, 2007: 386). Türk Őiirine, Sebk-i Hindî yoluyla girmeyen, ancak Sebk-i Hindî Őairlerince ustalık ve sıklıkla kullanılarak yeni manalar ile mazmunlar bulmada bir vasıta olarak kullanılan bu beyit yapısı, bir mısradaki ifade edilen herhangi bir soyut dūřuncenin, diğer mısradaki gözlem ve deneyime dayanan başka somut bilgiyle örneklendirilmesine imkân sağlamaktadır. Soyut dūřuncenin dile getirildiği mısraa “*mısra-ı makûl*” veya “*pîř-mısra*” somutlaştırmanın yapıldığı diğer mısraa ise “*mısra-ı mahsûs*” veya “*mısra-ı berceste*” denmektedir. Mısralar arasındaki ilişki teşbih, temsil, leff ü neřr, hüsn-i ta’lil gibi sanatlarla kurulabilmektedir. Özellikle teşbih, mısralar arasındaki ilişkiyi sağlayan en önemli unsurdur. Bōyle bir durumda, soyut dūřuncenin anlatıldığı mısra/pîř-mısra, benzeyen; gözlem ve deneyime dayalı somut bilginin verildiği diğer mısra, mısra-ı mahsûs/mısra-ı berceste ise benzetilen olmaktadır (Babacan, 2008: 316; Mum, 2006: 122).

Aşağıdaki beyitte birinci mısra, mısra-ı makûl/pîş-mısra, ikinci mısra ise mısra-ı mahsûs/mısra-ı bercestedir. Pîş-mısradaki kelimelerin mısra-ı mahsûsta somutlaştırıldığı hemen görülecektir. Şair, kelâli/bıkkınlığı hâba/uykuya, zühhâdı/ham sofuları kec-nazarâna/kıskançlara, hüsnü/güzelliği de kitaba benzetmekle anlatmak istediklerini somutlaştırmış, bōylelikle okuyucuyu ikna etme ve anlattıklarını okuyucunun zihninde canlandırma yolunu seçmiştir:

Kelâl verdi temâşâ-yı hüsnü zühhâda

‘Aceb mi kec-nazarâna getürse hâb kitâb (G. 12/2)

(Zâhitlere güzelliği seyretmek usanç ve bıkkınlık verdi. Kitap okumak, eğri bakışlılara/hata arayanlara uyku verse şaşılır mı?)

Koca Râğıb Paşa’nın Şiirlerinde dikkati çeken üslûb-ı muâdele tarzında söylenmiş beyitlerden birkaçı şunlardır:

Kendi ‘aybından olur rûy-nümâ ‘ayb-kesân

Olsa âyîne şikeste olur endâm şikest (G. 18/3)

(Kusurlu kimselerin kusurları, kendi yaptıklarından anlaşılır. Ayna kırık olunca yansıması da kırık olur.)

Olan hem-vâr-ı tıynet ıztırâb etmez havâdisden

Ki hââmûn eylemez pâ-mâlî-i seyl-âbdan feryâd (G. 25/2)

(Yaradılışı düzgün olanlar başa gelenlerden incinmez. Çünkü, bozkır sele maruz kalmakla feryat etmez.)

Olayım kayddan âzâde diyen kayda düşer

Deliden uslu haber nâle-i zencîr verir (G. 27/5)

(Bağdan/endişeden kurtulayım diyen kişi yine bağa/endişeye düşer. Deliden en doğru haberi zincir sesleri verir.)

Giryedir mâye-i teskîn-i gubâr-ı hâtır

Gerd çıksa felege nâzil olur reş basılır (G. 30/4)

(Gönül tozunun teskinlik mayası ağlamaktır. Toz, göğe çıksa da yağmurla birlikte aşağı iner.)

Pest-fitratlara zînet ile rif'at gelmez

Olsa her tarz ile kalîçe münakkaş basılır (G. 30/2)

(Alçak yaradılışlı kimselere süs, yücelik vermez. En küçük, en basit halı bile nakışlı olur.)

Eylemez îrâs-ı hüsn ârâyişi bed-tıynetin

Zînet olmaz mâra endâmındaki nakş u nigâr (G. 57/4)

(Yaratılışı kötü olanların süsü, onlar için güzellik sebebi olmaz. Yılanın üzerindeki şekiller süs olmaz.)

Pîc ü tâb-ı sîneden efkâr kendin gösterir

Cevher-i âyîneden jengâr kendin gösterir (G. 36/1)

(Sıkıntılı gönülden, fikirler meydana çıkar; aynanın pası da cevherinden meydana gelir.)

Hûb u zişt âsârıdır âyîne-i girdâr-ı halk

Her ne sûret tarh eder sehâr kendin gösterir (G. 36/6)

(Halkın gidişatını yansıtan ayna güzellik ve çirkinlik eserleriyle doludur. Sihirbaz, oyunu hangi şekilde ve nasıl düzenlerse düzenlesin, yine kendini öne çıkararak hokkabazlığını gösterir.)

Tecellî neş'esin ehl-i şikem idrâk kâbil mi

Behişt andıkca zâhid ekl ü şürbün lezzetin söyler (G. 36/8)

(Dünyaya midесinden bağlı kimselerin tecellî neşesini anlaması mümkün mü? Zâhit, cenneti ve cennet nimetlerini andıkça, daima oradaki yeme içmenin lezzetini söyler.)

Meyân-ı güft u gûda bed-meniş ihâm eder kubhun

Şecâ'at 'arz ederken merd-i kıbtî sirkatin söyler (G. 39/5)

(Kötü huylu kimseler, dedi kodu yaparken kendi çirkinlik ve kötülüklerini hatırlatırlar. Çingene, kahramanlık göstereyim derken kendi hırsızlığını söyler.)

Derd ü gamdan ıztırâb etmez hevâvî-meşrebân

Keştiye bâr-ı girân bâ'is-i temkîn olur (G. 44/4)

(İsteklerinin peşinden koşan kimse dertten ve gamdan incinmez. Gemiye ağır yük, temkinli gitme nedeni olur.)

İmtiyâz-ı sâbit ü seyyârı müşkildir hayâl

Zan eder sükkân-ı keştî sâhil-i deryâ yürür (G. 46/3)

(Hareketli ve hareketsiz nesnelere tamamen ayırt edilmesini hayal etmek güçtür. Geminin üzerindeki, gemi hareket ettikçe sahilin yürüdüğünü sanırlar.)

Sâf tynet sâf dillerden mükedderdir yine

Hâtır-ı âyîne de âb u hevâdandır gubâr (G. 57/6)

(Yaratılışı saf/temiz olanlar yine gönlü temiz olanlardan incinir. Aynanın üzerindeki toz, su ve havadandır.)

Feyz-i Hakdır eserin bâ'isi esbâb değil

Dest-i cinnîde nigîn mühr-i Süleymân olmaz (G. 91/2)

(Bir eserin ortaya çıkmasının nedeni sebepler değildir, Allah'ın feyzidir. Yüzük, cinin elinde Hz. Süleyman'ın mührü olmaz.)

Mâye-i feyz verir revnâkı zînet vermez

Zîver-i cevher ile rûşen olur mu kandîl (G. 110/4)

(Parlaklığı/güzelliği bilgi verir, süs vermez. İçindeki süsle kandil ışık vermez.)

c. Sebki Hindî'nin Râgıb'ın şiirleri üzerindeki tesirlerinden biri de *ateş ve Musa-Tûr-tecellî* gibi, bazı önemli imajlar ve kavramlar şeklindedir.

Sebki Hindî şairlerinin, gerek beşerî aşkın halleri olduğu düşünülen durumlarda gerekse tasavvufî aşkın boyutlarını tasvir ettikleri şiirlerinde en çok kullandıkları hayal ve imajlardan biri "*ateş*"tir.²⁶ Koca Râgıb Paşa da, iç

²⁶ Sebki Hindî'de ateş imajı için bakınız (Babacan, 2008: 379-384).

dünyasındaki yanışın bir hezeyanı olarak sevgilinin ayrılığında dış dünyaya bir ateş yumağından bakar ve gözlemediğı her nesnede -tıpkı Şeyh Gâlip gibi-²⁷ ateşi görür. Şair, aşağıda iki beytini verdiğimiz “sensiz” redifli gazelinde birtakım somutlaştırmalarda ve benzetmelerde “ateş” imajını en veciz şekliyle kullanmıştır. Sevgilinin hayaliyle ayrılık gecesinde, gönüldeki hasretle şairin ah fidanı, ateşler yağdıran bir fidandır. Böyle bir ruh hâliyle şair, çiy tanesini kıvılcım, gülü ateş, serkeş serviyi/sevgiliyi şu‘le/parıltı, sümbülü duman olarak görmektedir:

*Şeb-i firkat tecellî-zâr-ı hasretdir hayâlinle
Nihâl-i medd-i âhum nahl-i âteş-bârdır sensiz (G. 81/2)*

*Şerer şebnem gül âteş serv-i ser-keş şu‘le sünbül dîd
Ser-â-pây gülistân ‘ayn-ı âteş-bârdır sensiz (G. 81/3)*

Sebk-i Hindî şairleri tarafından, özellikle Tûr²⁸ ağacı ve tecellînin çeşitli hâlleri, sevgili ve aşkın hâllerinin benzetilene olarak kullanılmıştır. Buna benzer kullanımlara Râgıb Paşa’nın şiirlerinde de rastlamak mümkündür. Şair, güzelliğın tecellî ettiğı yerin kimseyi bu güzellikten mahrum bırakmayacağın, dağın hareketlerinden sevgilinin/Allah’ın kendini göstereceğini ifade ederken Allah’ın Tûr Dağı’ndaki tecellîsini ifade etmektedir:

*Kimseyi mahrûm-ı feyz etmez tecellî-zâr-ı hüsn
Cünbiş-i kûhsârdan dîdâr kendin gösterir (G. 36/4)*

Aşağdaki beyitte ise, ayrılık gecesinde hasret tecellîsiyle yanarak ah eden gönle her şey, adeta ateş yağdıran bir fidan olmaktadır. Buradaki fidanla da Tûr Dağı’nda Musa’nın ateş gördüğü ağaca işaret edilmektedir:

*Şeb-i firkat tecellî-zâr-ı hasretdir hayâlinle
Nihâl-i medd-i âhum nahl-i âteş-bârdır sensiz (G. 81/2)*

Sonuç

Râgıb Paşa’nın şiirlerinde Sebk-i Hindî tesiri öncelikle hikmetli mana olarak görünmüştür. Hikmetli söz söylemenin dışında Koca Râgıb Paşa’nın

²⁷ Ateş imajını en iyi ifade eden şiirlerden biri Şeyh Gâlip’in “âteş” redifli gazelidir. Bu gazel ve izahı hakkında bilgi için bakınız (İpekten, 1991: 107-112).

²⁸ Mûsâ’nın ilahî hitâbı işittiğı ve “tecellî”nin gerçekteştiğı yer olan Tûr, tasavvufta gönle işaret eder. Klasik şiirde gönül, Tûr Dağı’na benzetilerek tecellî edilen mahal olduğı anlatılır. Mûsâ, Tûr ve tecellî kelimeleri tenasüp içinde ele alınır (Üstüner, 2007: 189). Tûr tasavvufta ayrıca, insanın maddî yapısını da temsil eder. Nitekim bu maddî

şiiirlerinde Sebk-i Hindî'nin bazı dil ve mana özelliklerini gözlemlenmek mümkündür.

Koca Râgıb Paşa'nın şiiirlerinde yer alan Sebk-i Hindî şiiirinin dil özelliklerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

Sebk-i Hindî'nin önemli dil özelliklerinden olan üç veya daha çok unsurdan oluşan karışık genişletilmiş tamlamalar ile iki unsurlu tamlamaların ters çevrilmesinden (izâfet-i maktûb) ya da kısaltılmasından (izâfet-i maktû) oluşan birleşik yapılara çokça başvurulmuştur.

Hint-İran sahası Sebk-i Hindî şiiirinden alınan *pâ-ber-câ* gibi hazır kavramlara yer verilmiştir.

Sebk-i Hindî şiiirinin önemli dil özelliklerinden olan somutlaştırmalar ve alışılmamış bağdaştırmalar ile bunların birleşerek oluşturduğu özel bir bağdaştırma türü olan ve Hint-İran sahası Sebk-i Hindî şiiirinde *hiss-âmîzî* (hislerin karışması) adı verilen *duyular arası geçişin* örneklerine yer verilmiştir.

Klasik Türk şiiirinin XVIII. yüzyıldaki genel eğilimine de bağlı olarak konuşma dili özellikleri olan mahallî unsurların ve avâma ait tabirlerin çokça kullanılmasına mukabil, Türkçe dil unsurları yerine Farsça dil unsurlarına da hemen aynı oranda ilgi gösterilmiştir.

Sebk-i Hindî şairlerinde sıkça görülen şiiir dilinde sapmaların örneğine az da olsa rastlanmaktadır.

Sebk-i Hindî'nin dil özelliklerinden başka bazı muhteva özelliklerinin de Koca Râgıb'ın şiiirlerine etki ettiği gözlemlenmiştir. Bu özelliklerin başında, hikmet gelmektedir. Muhteva özelliği olarak hikemî mana dışında –kısmen de olsa- mübalağa ve aşırı hayalcilik vardır.

Râgıb'ın şiiirlerinde muhteva özelliği olarak dikkati çeken hususlardan biri de, Türk şiiirinde Sebk-i Hindî'den önce de var olan; fakat, bu üslûbun şairlerince sıkça başvuru olan üslûb-ı muâdele/örnekleme beyit sistemidir. şair, düşüncelerini, irfan ve halk hikmetine dayanan özlü sözlerini örnekleme beyit sisteminin etkileyici ve pekiştirici özelliğinden bolca istifade ederek dile getirmiştir.

Sebk-i Hindî'nin Râgıb'ın şiiirleri üzerindeki tesirlerinden biri de *ateş ve Musa-Tûr-tecellî* gibi, bazı önemli imajlar ve kavramlar şeklinde dir.

---

yapı, Allah'ın tecellisi ile yok olur. Bunun için önce varlığı yok etmek gerekir (Pala, 1998: 401).

Sözün özü, Koca Râgıb Paşa, şiirlerinde Sebki Hindî'nin bazı dil ve muhteva özelliklerinin tesirinde kalmış ve bu özelliklerden bazılarına çok, bazılarına da az yer vermiştir. Ancak, Sebki Hindî'nin dil özellikleri, mana ve muhteva özelliklerine oranla daha belirgindir. Bu özelliklerden dolayı Koca Râgıb Paşa'ya doğrudan Sebki Hindî şairi demek yerine, onun bu üslûbun bazı dil ve muhteva özelliklerinin tesirinde kalmış bir şair olduğunu söylemenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Babacan, İ. (2008), Klasik Türk Şiiri'nde Sebki Hindî (Hint Üslubu), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üni. Sos. Bil. Ens., Ankara.
- Bilkan, A. F. (2004). "Nazım (Orta Klasik Dönem)", Türk Dünyası Edebiyatı Tarihi C. 5, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları
- Bilkan, A. F. (2007). "Orta Klasik Dönem (1600-1700) Siir", Türk Edebiyatı Tarihi C.II, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları
- Bilkan, A. F.; AYDIN, Ş. (2007). Sebki Hindî ve Türk Edebiyatında Hint Tarzı, İstanbul: 3F Yayınevi
- Demir, S. (2006), "Tecellî'nin İki Beyti Üzerinde Sebki Hindî ile İlgili Yorumlar", Sözde ve Anlamda Farklılaşma: Sebki Hindî (Haz. H. Aynur, M. Çakır, H. Koncu), İstanbul: Turkuaz Yayınları
- Demirbağ, Ö. (1999), Koca Râgıb Paşa ve Dîvân-ı Râgıb (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Van.
- Demirel, Ş. (2006), "17. Yüzyıl Sebki Hindî Şairlerinden Nâilî ve Fehîm'in Şiirlerinde Soyutlama ya da Alışılmamış Bağdaştırmalar", Sözde ve Anlamda Farklılaşma-Sebki Hindî (Haz. H. Aynur, M. Çakır, H. Koncu), İstanbul: Turkuaz Yayınları
- Dilçin, C. (2009), "Divan Şiirine Stilistik Yaklaşım", Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi, C. 2 (Bildiriler-Türk Edebiyatında Üslûp Arayışları), İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları: 121-137
- Gibb, E. J. W. (1999). Osmanlı Şiir Tarihi, C. III-IV (Çev. Ali Çavuşoğlu), Ankara: Akçağ Yayınları
- Hüseyin Muhammedzâde Sadık (1370/1990), Şerh-i Gazelhâ-yı Sâib-i Tebrizî, Tahran: İntişârâtî-i Elest
- İpekten, H. (1987), Nâilî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Bazı Şiirlerinin Açıklanması Erzurum: Atatürk Üni. Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları
- İpekten, H. (1991), Şeyh Gâlib, Edebî Kişiliği ve Bazı Şiirlerinin Açıklanması, Erzurum: Atatürk Üni. Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları

- Kamer Aryân (2006), “Fars Şiirinin İçinde Hindî Adıyla Meşhur Üslubun Ortaya Çıkışı ve Özellikleri”, Söзде ve Anlamda Farklılaşma, Sebki Hindî (Haz. H. Aynur, M. Çakır, H. Koncu), İstanbul: Turkuaz Yayınları
- Kesik, B. (2009), “Koca Râgıb Paşa’nın Şiirlerinde Hikemî Tarz” Uluslar Arası V. Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu (Basılmamış Bildiri), Mardin.
- Köprülü, F. (2006), Divan Edebiyatı Antolojisi (Yay. Haz., Ahmet Mermer), Ankara: Akçağ Yayınları
- Mum, C. (2007), “Orta Klasik Dönem (1600-1700) Sebki Hindî”, Türk Edebiyatı Tarihi C.II, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları
- Mum, C. (2006), “Sebki Hindî’de Beyit Yapısı, Paradoksal İmajlar ve Çoklu Duyulama”, Söзде ve Anlamda Farklılaşma: Sebki Hindî (Haz. H. Aynur, M. Çakır, H. Koncu), İstanbul: Turkuaz Yayınları
- Ocak, F. T. (2002a), “XVII. Yüzyıl Şairi Nefî ve Kaside”, Türkbilig Türkoloji Araştırmaları, Hacettepe Üni. Edebiyat Fakültesi, S.3: 63-82
- Ocak, F. T. (2002b), “XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Divan Edebiyatı ve Sebki Hindî”, Türkler C. 11, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları
- Okumuş, Ö. (1989), “Hind Üslubu (Sebki Hindî), Atatürk Üni. Fen-Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi: 107-117.
- Pala, İ. (1998), Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, İstanbul: Ötüken Yayınları
- Rahim Afifi (1376/1997), Ferheng-name-i Şiirî, C. 2, Tahran: İntişarat-ı Surûş
- Tarlan, A. N. (1948), “Şehrî”, İÜEF Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. II, S. 3- 4: 225.
- Toker, H. (1996), “Sebki Hindî (Hint Üslubu), İlmî Araştırmalar, İlim Yayıma Cemiyeti, İstanbul: s.141-150.
- Toker, H. (2006), “Sebki Hindî: Hint Düşünce Tarzının Edebiyata Yansıması ve Urdu Dilindeki Sebki Hindî”, Söзде ve Anlamda Farklılaşma: Sebki Hindî (Haz. H. Aynur, M. Çakır, H. Koncu), İstanbul: Turkuaz Yayınları
- Üstüner, K. (2007), Divan Şiirinde Tasavvuf, Ankara: Birleşik Yayınları.

Klâsik Şiirimizde Ölüm Teması ve Ölümle İlgili Bazı Âdetler

Ömer SAVRAN*

Özet

Klâsik şiirimizde şairlerce en fazla sözü edilen konulardan biri de ölümdür. Şairler, değişmez bir yazgı oluşu nedeniyle başlangıçtan bu yana insanoğlunun zihnini en çok meşgul eden konulardan biri olarak kabul edilen ölüm temasıyla ilgili düşüncelerini/tasavvurlarını bağlı oldukları sanat anlayışı çerçevesinde, içinde yaşadıkları toplumun inanç ve adetlerine göre ele almışlardır.

Anahtar Kelimeler: Divan şiiri, ölüm, âşık-sevgili-rakip, ölümle ilgili adetler

The Theme of Death in Classical Turkish Poetry and Customs

Related to It

Abstract

One of the themes which was referred by poets of Classical Poetry is death. Since ancient times, poets have studied on death theme in a way of their own literal sight and according to society's beliefs and opinions. Death theme is accepted as one of the most issues obsessing human's mind since it is a certain destiny.

Key words: Diwan poems, death, lovers-beloved-rival, customs related to death.

Giriş

İnsanların zihinlerini başlangıçtan bu yana en çok meşgul eden konulardan biri de ölüm konusudur.¹ İnsanoğlu açısından değiştirilemeyen bir yazgı, bir gerçek olan bu kavramı insanlar, inançları ve düşünceleri doğrultusunda anlamaya çalışmışlardır. Bütün insanlar için alın yazısı olan ölüm, edebiyat, sanat gibi alanları da meşgul etmiş ve bu konuyu ele alan bazı edebî türler ortaya çıkmıştır.

Türk edebiyatında ölüm duygusu² ve düşüncesinin ele alındığı edebî türlere İslâmlıktan önceki Türk edebiyatında "sagu", halk edebiyatında "ağıt"³,

* Yrd. Doç. Dr., Karabük Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, savranomer@hotmail.com

¹ 25-26 Kasım 2004 tarihinde Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi'nce düzenlenen *Uluslararası Türk Kültüründe Ölüm Sempozyumu*'nda "Divan Edebiyatında Ölüm Teması ve Neşâtı'nin İki Mersiyesi" adıyla sunulan bildirinin bir bölümü makaleye dönüştürülmüştür.

² Bu konudaki diğer çalışmalar için bkz. Emine Yeniterzi, "Divan şiirinde ölüme Dair Bazı Hususlar" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl:1999, S.5, s. 115-139; Mahmut Kaplan, "Divan Şiirinde Ölüm Düşüncesi", *Divan Şiirinin Kıyısında*, Kaşgar Neşriyat, 2003, s. 51-78; H.Dilek Batislam, "Divan Şiirinde Âşık,

divan edebiyatında ise "mersiye"⁴ denildiği bilinmektedir.⁵ Mersiye ve ağıt türlerinde genelde ölen kimse için duyulan üzüntü; ölenin yiğitlik, cömertlik, iyilik gibi meziyetleri dile getirilir.

Divan şairlerinin ölüm konusuna bakışları, İslâm kültürü ve tasavvufi düşüncenin etkisindedir. Divan şairleri açısından ölüm, kabul edilmesi gereken bir gerçektir. Bu sebeple beyitlerde bu konuyla ilgili ifade edilen düşünceler, ölümü sorgulamaktan çok şâirlerin içinde buldukları kültür çerçevesinde bu konuyla ilgili şahsî fikirleridir. Ölüm kavramı, şâirlerce tasavvufî açıdan yorumlandığında ise, bir kavuşma, büyük bir bayram (şeb-i arûs) olarak değerlendirilir.⁶

Bu çalışmamızda, divan şiirinin geleneksel üçlüsü -âşık, sevgili, rakip- açısından ölümün yanında, divan şairlerinin genel olarak ölüme bakışları, tasavvufi düşünceye göre ölüm, ölümle ilgili bazı âdetler hakkında bilgi vermeye çalışacağız. Yukarıda belirtilen başlıklarla ilgili verilecek örnek beyitler, Nesimî (öl. 1404), Şeyhî (öl.1431), Ahmet Paşa (öl.1497), Necâfî (öl.1509), Hayâlî (öl.1557), Yahyâ Bey (öl.1582), Nefî (öl.1635), Neşâtî (öl.1674), Ş.Yahyâ (öl.1644) ve Enverî (XVI. yy. ikinci yarısı-XVII. yy. ilk çeyreği)⁷ gibi şairlerin divanları taranmak suretiyle oluşturulmuştur. Dolayısıyla değerlendirmemizde, belirtilen şairlerin divanlarından seçilen örnekler esas alınacaktır.

Divan şairlerinin ölüm konusundaki değerlendirmeleri

Bu başlık altında, divan şairlerinin yetişmiş oldukları kültüre bağlı olarak, ölüm konusundaki genel değerlendirmeleri, bir başka deyişle ölümü tarif ediş biçimleri ele alınacaktır. Şâirlere göre, insanoğlu bu dünyaya uryan gelip

---

Sevgili, Rakip Üçlüsü ve Ölüm”, **Folklor/Edebiyat**, S.34, 2003/2; H.Dilek Batislam, "Gazellerdeki Ölüm ve Mezar Konulu Beyitler Üzerine Bir Değerlendirme", Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü vs İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu Bildirileri, Mezarlıklar Vakfı Yayını, ist. 1999, s.271-288.

³ Elçin, Şükrü, "Ağıt", **Türk Dünyası El Kitabı**, III. Cilt, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1992.

⁴ İsen, Mustafa, **Acıyı Bal Eylemek (Türk Edebiyatında Mersiye)**, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1994.

⁵ Pala, İskender, **Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü**, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1995, s. 368.

⁶ Uludağ, Süleyman, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Dergah Yay., İstanbul, 1996, s. 363.

⁷ Süleymaniye Kütüphanesi, 07 Tekeli 750 numara ile kayıtlı bulunan "**Enverî Divanı**" tarafımızdan yayına hazırlanmış ve basım aşamasındadır.

uryan gider, ölümün yüzü soğuktur ve kimseyi koymaz. Bu konuyla ilgili diğer değerlendirmeler aşağıdaki şekildedir:

Ölüm kimseyi ayırmaz:

Kimi önümce ağlar kimi vây der

Ölüm koymaz kamu yahşı yamanı (Nesîmî⁸, S.346- 439-32)

"Kimi önünde ağlar, kimi vay eder; iyi kötü demeden herkesin başına gelecektir." Ölüm karşısında insanlar çâresizdir. O, iyi kötü, zengin fakir ayırmaksızın herkesin başına gelecektir.

Ölü yüzü soğuktur kimse ona bakmaz:

Ölü yüzü sovuktur kimse bakmaz

Âkîbet unutularmış öleni (Nesîmî, S.346- 439-26)

"Ölü yüzü soğuktur kimse bakmaz; olan biten sonunda unutulur." İnsanlar en yakınlarına bile ölümlemlerinden sonra bir başka gözle bakarlar. Ölen kişi, eninde sonunda unutulacaktır. Benzer bir düşünce Ş. Yahyâ'nın aşağıdaki beytinde de dile getirilir:

Kim anar yolına cân virdüğünü ey Yahyâ

Unudurlar seni bî-çâre hemân ölmeyi gör (Ş. Yahyâ, 124-5)

Ölüm güzel bir uykudur:

Encüm-i seyyâre-veş gözi açuklar bana

Ölmege Yahyâ gibi bir güzel uyhu didi (Yahyâ Bey⁹, S. 272- 70-7)

"Yıldızlar gibi gözü açıklar bana 'Yahyâ gibi ölmek, bir güzel uyku' dedi." Kalp gözü açık insanlar, ölümü "bir güzel uyku" diye tanımlamışlardır.

Beyazlaşan sakallar ölümün habercisidir:

Ey kara günlü seher gibi agardı sakalun

Haberün yok kefenün boynuna takdı ecelün (Yahyâ Bey, S. 196-32-1)

"Ey talihsiz, kederli kişi, sakalın seher vakti gibi ağardı; ölümün, senin kefenini boynuna taktığının farkında değilsin." Şâire göre, beyazlaşan sakallar, ölümün habercisidir. Aslında sakallar, bir manada ecel tarafından, kefenin boyna takılmasıdır. Fakat insanlar bunu göremez.

Ecel, iki kapı arasında harâmî gibi soyup öldürmek için beklemektedir:

Seni mânend-i harâmî soyup öldürmek için

Geliser yoluna derbend-i fenâda ecelün (Yahyâ Bey, S. 196-32-8)

⁸ Ayan, Hüseyin, **Nesîmî Divanı**, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1990.

⁹ Çavuşoğlu, Mehmed, **Yahyâ Bey Ve Divanından Örnekler**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983.

"Ecel, seni bir harâmî gibi soyup öldürmek için, dünya geçidinde önüne geçecektir."

Ölüm herkesin başına bir gün gelecektir. Ecel adeta bir harâmî gibi insanları dünya geçidinde beklemektedir.

Ecel ile ilgili ifade edilen bir başka husus ise "ecel gelmeden kimsenin ölmeyeceği" düşüncesidir:

Yaklaştı diyü hattını geçme o güzelden
Kim gördü ki evvel öle bir kimse ecelden (Ş. Yahyâ, 291-1)

Ölüm hoş bir vuslat, büyük bir bayramdır:

Halk ölüm sandığı hoş-vuslat imiş ey Hakkî

İd-i ekberdir o sanma ki memâtım geldi (İ. Hakkı¹⁰, S. 485-349-7

"Ey Hakkî, halkın ölüm sandığı hoş bir vuslat imiş; o büyük bir bayramdır, ölümüm geldi sanma." Şâire göre ölüm, insanın yok olması değil, sevgiliye kavuşmasıdır. Bu yönüyle ölüm, beklenen bir bayramdır.

Ruh, aslına rücû eder:

Rûhum aslına rücu ide gibi ey Yahyâ

Pîr olup gerdenümi cânib-i hâke saldım ((Yahyâ Bey, S. 214- 41-5)

"Ey Yahyâ, ruhum aslına döneceğe benziyor; ihtiyarlayıp boynumu toprağa saldım." Doğan her insan, zamanı gelince, ölecektir. İhtiyarlayan insan, ölüme yaklaşmıştır. Ölümle ruh Allah'a; beden ise, toprağa dönecektir.

Ölüm Allah'ın emridir:

Ölmek dirilmek emr-i İlâh idigin bilir

Şol kimsenin ki fehm ile tab'-ı selîmi var (Hayâlî¹¹, S. 319, Mukattaat,

3)

"Anlayışı, akli selimi olan kimse, ölmenin de dirilmenin de emr-i İlâhî olduğunu bilir."

Sevgili, Âşık ve Rakip Üçlüsü Bakış Açısından Ölüm

Divan şirinde sevgili, acı ve ıstırap verici bir varlıktır. O, daima doğrudan doğruya âşığın canına kasteder ve zulüm adına elinden ne gelirse bundan geri kalmaz. Onun gönlü taş gibi katı olduğu için âşığın ağlaması, inlemesi ona kâr etmez. Merhametsiz ve gaddar olan sevgili için âşığın ağlayıp inlemesi adeta ona zevk verir. Sevgili, vefâsızlığının yanında yalancı ve dönektir. Yolunda ölmeye razı olan âşığına öldüreyim, diye söz verdiği halde bunu yapmaz. Sevgili; göz, kaş, gamze gibi güzellik unsurları ile âşığa eziyet

¹⁰ Külekçi, Numan- Karabey, Turgut, **Erzurumlu İbrahim Hakkı Divanı**, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum, 1997.

¹¹ Kurnaz, Cemal, **Hayâlî Bey Divanının Tahlili**, MEB. Yay., İstanbul, 1996.

verir. Bu sebeple çeşitli beyitlerde, yağmacı, cellât, kâfir gibi benzetmelerle anılır. Bazı beyitlerde sevgili, dudak, ağız gibi unsurlarıyla ise, âşık için diriltici olması yönüyle anılır.

Âşık öldürmek güzellik gereğidir:

Âşık öldürmek turalım muktezâ-yı hüsn imiş

Tîg-i hicrân ile katl etmek kimin fermânıdır (Ahmed Paşa¹², S. 161-89-

5)

"Farz edelim ki, âşık öldürmek güzellik gereği imiş; ayrılık kılıcı ile katletmek kimin fermanıdır?" Âşığa göre, sevgilinin öldürmesi, güzelliğinin gereğidir. Âşığa zor gelen, ayrılık içinde ölmektir.

Dilberin muhabbet edene kini olur:

Dilber oldur ki mahabbet eden kîni ola

Âşık öldürmek anın san'at ü âyîni ola (Hayâlî, S. 95-18-1

"Sevgili odur ki, kendini sevene her zaman fenalık etmeyi düşünsün; âşıkların öldürmek, alışkanlığı ve hüneri olsun." Beyitteki sevgili tipi bir bakıma divan edebiyatındaki geleneksel sevgili tipidir, denilebilir. Sevgili için öldürme bir sanat, bir hünerdir.

Sevgili, âşığını öldürürken kör kılıç kullanır:

Ölümlüsine cefâsın ziyâde itmek için

Înâd ider kılıcım yâr-ı bî-vefâ bilemez (Yahyâ Bey, S. 178-23-5)

"Sevgili, ölümlü âşığının çilesini artırmak için kılıcını bilememekte inat eder." Öldürmeyi sanat haline getiren sevgili, âşığın çilesi artsın diye kör kılıç kullanır.

Sevgili, sarhoş bakışlıdır:

Cibrîl değil Hızır u Mesîha da olursa

Öldürmemeğe çâre mi var ol nîgeh-i mest (Nefî¹³, S. 291-22-2)

"Sevgilide öyle bir bakış vardır ki, değil Cebrail, Hızır ile Mesih (Hz. İsa) bile olsa ölmemeye çaresi yoktur." Sevgili oldukça etkili bir bakışa sahiptir. Sarhoş gözleriyle baktığında, Cebrail, ölümsüzlük suyunu bulan Hızır hatta ölüleri diriltten Mesih'in bile çâresi yoktur.

Sevgilinin harâmî gözlerine âşığın kanları helâldir:

Dedim ki Şeyhî'yi aşkın dedi ki öldüriser

Dedim harâmî gözüne dedi ki kanı halâl (Şeyhî¹⁴, S. 200-104-5)

"Şeyhî'ye olan aşkın dedim, dedi ki, ölecek. Harâmî bakışlı gözlerine dedim, dedi ki, kanı helâldir." Sevgili, fütursuz, kavgacı, öfkeli bakışları ile âşık

¹² Tarlan, Ali Nihat, **Ahmet Paşa Divanı**, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1992.

¹³ Akkuş, Metin, **Nefî Divanı**, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1993.

¹⁴ İsen, Mustafa-Kurnaz, Cemal, **Şeyhî Divanı**, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1990.

tarafından harâmî olarak nitelendirilir. Bu hâliyle sevgilinin gözü kan dökmekten geri kalmaz.

Öldürmek için kemend, göz, kaş kullanır:

Zülfün kemendi câna yeter göz ü kaş nedir

Hâcet mi bunda düşmüşe fîr ü kemân dahı (Şeyhî, S. 269- 173-5)

"Ey sevgili, âşığın canını almak için, saçının kemendi yeter, göze ve kaşa gerek yoktur. Çaresiz durumdaki âşığa ok ve yay kullanmaya ne gerek var." Bu beyitte ise, âşığı öldürmek için sevgilinin güzellik unsurlarından saç, göz, kaş bir araya gelmiştir. Âşık, sevgilinin saçının kemendi varken göze ve kaşa gerek olmadığını söyler.

Sevgilinin gözleri öldürücüdür:

Öldürür gözlerin ey yâr elimden ne gelir

Mest oluptur iki hûn-hâr elimden ne gelir (Ahmed Paşa, S. 146- 57-1)

"Ey sevgili, gözlerin öldürür, elimden ne gelir. Kan dökücü, zâlim gözlerin sarhoş olmuştur." Sevgilinin gözleri sarhoş olduğu için ne yaptığını bilmemektedir. Ne yaptığını bilmeyen sevgilisine, âşığın da diyebileceği bir şey yoktur.

Tarafımızdan yayına hazırlanan "Malatyalı Sabrî Divanı"¹⁵ndan seçtiğimiz aşağıdaki örnek beyitte ise, sevgilinin gözlerinin âşık öldürmeyi adeta mutad bir davranış haline getirdiği düşüncesi dile getirilir. Çaresiz âşık, sevgilisinden en azından hatasının ne olduğunu öğrenmek ister:

Cemâliñde olan gamzeñ içer kanını uşşâkiñ

Nedir cürmi anıñ bir kerre lutfile su'al eyle (Malatyalı Sabrî, vr. 64)¹⁶

Sevgili, kasap gözlüdür:

Hışm ile tigin bileyip cevri ile cân almağa

Vermiş ol hûn-rîze Hak hâra gönül kassab göz (Ahmed Paşa, S. 178-123-3)

"Hak, o sevgiliye hışm ile kılıcını bileyip eziyetle can almak için taş gibi bir gönül, kasap gibi bir göz vermiş." Sevgili, âşık tarafından acımasızlığı ile taş gönüllü, kan dökücülüğü ile ise, kasap olarak nitelendirilir.

Gamzesi öldürmenin günah olduğunu bilmez:

Çeşmi merdümlük ederken öldürür âşıkların

Gamzesi bilmez günâh-ı katl-i merdüm n'eydügin (Nefî, S. 324-90-3)

¹⁵ "Malatyalı Sabri Divanı", basıma hazır proje.

¹⁶ Süleymaniye Kütüphanesi, Kemal Edip Kürkçüoğlu, 48)

"Sevgilinin gözü, âşıklarını iyilik ederken öldürür; gamzesi insan öldürmenin günah olduğunu bilmez." Sevgilinin, âşığa cevretme unsurlardan biri de gamzesidir. Şâire göre, sevgilinin gamzesi insan öldürmenin günah olduğunu bilmemekte, hatta iyilik yaptığını sanmaktadır.

Âşığı kâh öldürüp kâh dirilten sevgilinin gamzesidir:

Âşık-ı şûrîdesin gah öldürüp geh dirgüren

Gamze-i düzdîdesiyle hande-i pinhânıdır (Ahmed Paşa, S. 161-89-7)

"Akli başından gitmiş âşığını kah öldürüp kah dirilten sevgilinin hırsız gamzesi ile gizli gülüşleridir." Sevgilinin hırsız olarak nitelendirilen gamzesi, kaçamak bakışları ile âşığı öldürürken, gizli gülüşleri ise, diriltir.

Âşık öldürmekte sevgilinin gamzesi cellât istemez:

Ölü dirgürmekde la'lin cânâ dermândır velî

Âşık öldürmekde gamzen tîg-i cellâd istemez (Ahmed Paşa, S. 174-116-

2)

"Ölü diriltmekte dudağın cana dermandır, ancak gamzen âşık öldürmekte cellâdın kılıcını aratmaz." Sevgili, öldürmekte o kadar mâhirdir ki, âşık tarafından cellât olarak nitelendirilir. Sevgilinin dudağı ise, âşık için diriltici olur.

Gamze öldürse de cür'a diriltir:

Sâkîyâ gamzen beni öldürse hâk olsam ne gam

Dirgürür cür'ân kaçan dökse yere kanım gibi (Ahmed Paşa, S. 266-306-9)

"Ey sâki, gamzen beni öldürüp toprak olsam ne gam. Kanım gibi cür'anı ne zaman yere dökse beni tekrar diriltir." Ölüp toprak olan âşığı, sevgilinin ağızı değmiş cür'a yeniden diriltir.

Âşık kendini öldürmesi için sevgilisine yalvarır:

Öldür ne denlü zahmet ise eyle ihtiyâr

Ne âhum al efendi benüm ne figânım al (Yahyâ Bey, S. 200-34-6)

"Senin için her ne kadar zahmet ise de beni öldür; ne âhımı al, ne de şikâyetimi duy." Sevgili, âşığa ne yüz verir, ne de onu öldürür. Bu sebeple sevgili, âşığın ahımı alır. Beyit bu özelliğiyle divan şiirinin geleneksel sevgili ve âşık tipini gösteren güzel bir örnektir.

Âşık sevgilinin cefâsından vazgeçmesini istemez:

Lâyık degülüz çünkü senün mihr ü vefâna

Hîç olmaz ise bâri cefâ vü sitem eyle (Yahyâ Bey, S. 246-57-2)

"Mademki, senin sevgine ve vefâna layık değiliz, hiç değilse bizi üz ve incit (bizimle ilgilen de nasıl ilgilenirsen ilgilen)" Sevgili vefâsızdır ve âşık ile ilgilenmez. Sevgilinin bu hali, âşığa acı ve ıstırap verir.

Âşık sevgilisine kerem edip bir gün önce öldür, diye yalvarır:

Öldür beni gel bir gün önürdi kerem eyle

Kanımı döküp cânımı al dem kadem eyle (Yahyâ Bey, S. 246- 57-1)

"Lutfedip cömertlikte bulun da beni bir gün önce öldür (yarına bırakma); kanımı dök, canımı al ve hayırlı bir iş yap." Sevgilinin âşığı öldürüp kanını alması âşık tarafından bir lütuf, cömertlik olarak değerlendirilir. Fakat sevgili bundan uzak durur.

Sevgili ne öldürür ne de cefâdan vazgeçer:

Bir şûh-ı şîvekâra esîr etti kim beni

Ne öldürür cefâsı ne gamdan amân verir (Nefî, S. 56-5-16)

"Öyle nazlı, cilveli bir güzele esir oldum ki, ne cefâsı ile öldürür, ne de gamdan aman verir." Sevgili tabiatı gereği âşığını ne öldürür ne de gamdan azat eder.

Ölmek kolay fakat ayrılığa dayanmak güçtür:

Ölmek âsân âşıkâ bir dem firâk-ı yâr güc

Böyle müşkil derd esîri hasteye tîmâr güc (Nefî, S. 293-26-1)

"Âşık için ölmek kolay fakat sevgiliden bir an olsun ayrılık güçtür. Böyle zor bir derde düşmüş hastanın iyileşmesi güçtür." Âşık için ölmek değil, sevgiliden ayrı kalmak, güçtür. Ayrılık derdine düşmüş hastanın iyileşmesi zordur.

Sevgili naz ve itabı ile de öldürür:

Öldürür gamzesi nâz ile seni ey Nefî

Sakin aldanma anın ruhsat-ı nezzâresine (Nefî, 333-108-5),

"Ey Nefî sevgilinin gamzesi naz ile öldürür; onun kendine baktırma ruhsatına sakın aldanma!" Sevgilinin âşığa sıkıntı veren yönlerinden biri de naz ve azarlamadır. Bir başka özelliği ise, sözünde durmamasıdır.

Sevgili âşığa öldüreyim der, fakat bu sözünde durmaz:

Der imiş görürsem helâk eyleyem

Ne minnet ana intizâr öldürür (Şeyhî, S. 151- 55-3)

"Görürsem helâk eyleyeyim dermiş. Ne minnet ona (fakat) ayrılık öldürür." Sevgili söz verdiği halde bu sözünde durmaz. Âşık, ayrılık içinde ölmektense, sevgilinin elinden ölmeyi tercih eder.

Yukarıda da ifade edildiği üzere tarafımızdan yayına hazırlanan "Enverî Divanı"ndan alınma aşağıdaki örnekte yine benzer bir düşüncenin ele alındığını görürüz:

Lutf idüb cevri ile öldürmek idi va'de-i yâr

Turmadı va'deye ömrüm bu gam öldürdü beni (Enverî Divanı, vr. 63b)¹⁷

"Sevgili lutfedip eziyet ve sıkıntı ile öldüreceğini söylemişti ancak ömrüm sevgilinin vadelerine dayanamaz hale geldi, bu gam öldürdü beni."

Âşığa bir bakış yeter:

Yeter bir nazar bin benim bigiye

¹⁷ Süleymaniye Kütüphanesi 07 Tekeli 750.

Niçin hecr ile zâr zâr öldürür (Şeyhî, S. 151-55-4)

"Benim gibisine bir bakış yeter, niçin ayrılık derdi ile yavaş yavaş öldürürsün." Sevgili, bir bakışıyla binlerce âşığını öldürecek güçtedir fakat bunu âşığı için yapmaz.

Sevgilinin dudağı dirilticidir:

Lebin Mesîhi ki ihyâ kılar gam ölmüşünü

Belî çü şâh-ı keremsin kerâmetin görünür (Şeyhî, . 169-73-3)

"Hz. İsa gibi diriltici olan dudağın gamdan ölmüş âşığını diriltir. Zira sen şâh-ı keremsin, keramet gösterebilirsin." Sevgilinin dudağı, diriltici olma vasfıyla Mesih'e teşbih edilir. Bilindiği gibi, Hz. İsa, ölüleri diriltme kabiliyeti vardı.

Sevgilinin âşığı öldürmesi onu himâyedir:

Demişsin öldürem ivmezse bu sözünde şehâ

Şükr ki Şeyhî kuluna himâyetin görünür (Şeyhî, S. 169-73-6)

"Ey sevgili, bu sözünden dönmezse öldüreyim demiş; şükür ki, Şeyhî kuluna himâyen görünür." Sevgilinin âşığını öldürmesi âşığıyla ilgilendiğini gösterir. Fakat sevgili, bunu pek yapmaz.

Sevgili sözünde durmaz:

Cevr ettiğime kalmasın uş öldürem demiş

Yazığa girdiğine bak andan yalan dahı (Şeyhî, S. 269-173-6)

"Eziyet ettiğimle kalmasın hemen öldüreyim, demiş yalancının yazığa girdiğine bak." Âşığın istediği zaten sevgilisinin elinden ölmektir. Fakat âşık sevgilisinin sözünde duracağına pek inanmaz.

Sevgili öldüreceğim der, fakat tehir eder:

Fürkat öldürdü Hayâli bendeni lûtf et yetiş

Sen mürüvvet kanına lâyıık mıdır te'hirlir (Hayâlî, S. 126-107-5)

"Hayâlî kulunu ayrılık öldürdü lûtfet, yetiş. Senin gibi iyilik severe geriye bırakmalar yakışmaz." Ayrılık derdi yüzünden sevgilisinin elinden ölmeye teşne olan âşık, sevgilisinden tehirlerine artık bir son vermesini ister.

Sevgili öldüreyim der, ahde vefâ göstermez:

Ahmed'i öldüriserin dir idin

Ahde vefâ eylemedin öyle mi (Ahmed Paşa, S. 267-308-5)

"Ahmed'i öldüreyim der, idin. Ahde vefâ eylemedin öyle mi?" Sevgilinin en meşhur özelliklerinden biri de ahde vefâ göstermemesi, sözünde durmamasıdır.

Sevgilinin âb-ı hayat olan dudağı bir anda ölüler diriltir:

Lebini depredecek lûtf ile ey âb-ı hayat

Ölü kalmaz dirilir şöyle ki ihyâ göresin (Ahmed Paşa, S. 228-229-5)

"Ey dudağı âb-ı hayât gibi diriltici olan sevgili, lütfunla dudağımı kıdıldatsan ölü kimse kalmaz." Divan şiirinde sevgilinin dudağı, âşık için şifa kaynağıdır. Diriltici özelliği vardır.

Her gece ayrılık öldürse de, köyünün rüzgarı diriltir:

Öldürür her şeb beni hicrân-ı yâr illâ yine

Dirgürür her subh-dem kûyundan uğrayan nesîm (Ahmed.Paşa, S. 218-205-5)

"Her gece beni sevgiliden ayrılık, öldürürken; her sabah sevgilinin köyünden esen sabah rüzgârı ise, diriltir." Âşık öyle bir haldedir ki, her gece ayrılık derdi ile ölürlen sevgilinin köyünden gelen rüzgâr ile dirilir.

Divan şiirinde âşık, her dem gönlüne taht kuran sevgilinin rızasını kazanma, ona ulaşabilme çabası içindedir. Sevgilinin herhangi bir güzellik unsuru ile kendisine yönelmesi onu mutlu eder, adeta ona sarhoşluk verir. Âşık, sevgiliden gelebilecek en küçük ilgiye dahi canını verecek kadar cömerttir. Sevgiliye canını sunabilmek için fırsat arar. Sevdikinden ayrı kalmak, adeta onun ölümüdür. Bu sebeple âşık ayrılık derdi çekmektense, bir an önce öldürmesi için sevgiliye yalvarır.

Âşık, sevgilisi uğrunda ölmeye hazırdır:

Ölürüm derd ü gamını vermezim nâ-ehle ben

Şimdi mi oldu beğim yoldaş yoldaş üstüne (Necâtî Bey¹⁸, S. 395-550-2)

"Ölürüm de dert ve gamı ehil olmayanlara vermem; ey beyim, şimdi mi oldu yoldaş yoldaş üstüne?" Divan şiirinde sevgili birdir fakat âşıklar binlercedir. Âşığın ıstırabını artıran unsurlardan biri de, sevgilinin başkalarına yüz vermesidir.

Binlerce âşık kurban olmaya hazırdır:

Işk ile Yahyâ kulun gibi hezâr-ender-hezâr

Ölmege cânlar virür yolında kurbân olduğum (Yahyâ Bey, S. 218- 43-5)

"Ey kurban olduğum sevgili, Yahyâ gibi, binlercesi aşk ile yolunda ölmeye canlar verirler." Bir önceki beyit gibi bu beyitte de âşığın sevgili yolunda ölmeye istekli olduğuna işaret edilir. Aşk yolunda Mecnun ve Ferhat gibi nice âşık can vermiştir:

Aşk derdi degme derde benzemez ey Enverî

Nice Ferhâd u nice Mecnûn siret öldürür (Enverî Divanı, vr.25a)

"Ey Enverî, aşk derdi başka dertlere benzemez. Bu dert nice Ferhatlar, Mecnunlar öldürmüştür." Şair, meşhur aşk kahramanlarını anarak aşk derdine tutulan kişinin bir bakıma Ferhad ve Mecnun gibi çeşitli zorluklara katlanması hatta ölümü dahi göze alması gerektiğini söylemektedir.

¹⁸ Necâtî Beg Divanı, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1992.

Âşık acıyanı olmayan kimse gibi ölüp gider:

Zahmum gibi acır yüreğim şol zaîfe kim

Yahyâ gibi öle gide bir acır olmaya (Yahyâ Bey , S. 258-63-5)

"Yüreğim, Yahyâ gibi bir acıyanı olmadan ölüp giden yoksul kişiye yaram gibi acır." Âşık, aşk derdiyle zayıf, halsiz düşmüştür. Diğer taraftan aşkı sebebiyle âşığa adeta cihan halkı muhaliftir. Bu hâl içinde âşık, adeta acıyanı olmayan birisine benzer.

Âşık, sevgilisinden cenazesi önü sıra gitmesini ister:

Cenâzem önüne düş gönderi git bâri bir lahza

Cihânda gerçi cân ardınca cism-i nâtüvan gitmez (Yahyâ Bey , S. 180-24-3)

"Dünyada gerçi can ardınca dermansız cisim gitmez ama, sen cenazemin önüne düş ve hiç olmazsa beni bir süre uğurla." Sevgilisine kavuşamayan âşık, hiç olmazsa bir süre sevgilisinden kendini uğurlamasını ister.

Âşık, mezarında eğri ot bitmeyen kişidir:

Seni togrulug ile sevdi çün kim ey sehî-kâmet

Ölürse meşhed-i Yahyâda bitmez bir giyâh eğri (Yahyâ Bey , S. 276-72-9)

"Ey servi boylu güzel, seni doğrulukla (içinde kötü duygu, fikrinde fenalık olmadan) sevdiği için Yahya öldüğünde mezarında bir ot bile eğri bitmez." Âşık, sevgilisinin yolunda sadık olduğu için, öldüğünde mezarında bir tane bile eğri ot bitmez."

Âşık, köpekler gibi ölünceye kadar sadıktır:

Yahyâ ölüp gidince kûyî kilâbı gibi

Var iken âsitânı gayrı mekânda yatmaz (Yahyâ Bey , S. 174-21-7)

"Yahya, kapısının köpekleri gibi, onun eşiği varken, ölüp gidinceye kadar başka yerde yatmaz." Âşık bir an olsun sevgilisinin eşiğinden ayrılmaz. Onun yeri, ölünceye dek, sevgilisinin yanındır.

Sevgiliden ayrı ölürse cennette bile yüzü gülmez:

Cennette dahî gönlüm açılmaya zerrece

Bir gün ölürsem ol meh-i zerrîn külehsiz (Yahyâ Bey , S. 188- 28-4)

"O sarı veya (altın işlemeli) külahlı sevgilimden ayrı olarak ölürsem, cennette dahî gönlüm açılmaz (neşelenmez)." Âşık, sevgilisini görmeye o kadar heveslidir ki, onu görmeden ölürse, cennette bile yüzü gülmez.

Canını armağan olarak sunar:

Çok çok cefânı çekdüm azırganma cânımı

Mülk-i fenâ müsâfiriyem armağanun al (Yahyâ Bey , S. 200-34-5)

"Senin cefâlarımı çok çektim, yokluk ülkesine yolcuym; canımı azımsama, armağanım olarak al." Sevgilisi uğrunda türlü sıkıntılara katlanan

âşık, canını armağan olarak sunar. Beyitte, misafirlerin armağan verme veya getirme adetine de işaret edilir.

Gerçek âşık ölünceye kadar sabreder:

Cefâya sabr ider ölüp gidince âşık-ı sâdık

Adavet idemez yâra mahabbet itmez ağyâra (Yahyâ Bey, S. 236-52-4)

"Gerçek âşık ölüp gidinceye kadar cefâya sabreder; kendisine zulmetti diye sevgilisine gücenmez, başkalarını da sevmez." Gerçek âşık, ölünceye dek, sevdiğine de, rakiplerine de gücenmeden, sabretmek durumundadır.

Ölüm konusunda âşık kendini Circis'e benzetir:

Öleyim dirileyim dünyâda Circis gibi

Günde bir kez kılayım cânım o hünkâra fedâ (Nefî, S. 284-7/2-4)

"Circis gibi dünyada öleyim, dirileyim; o sevgiliye canımı günde bir kez feda edeyim." Âşık, sevgilinin yolunda ölme vasfıyla kendini -dinine davet ettiği milleti tarafından yetmiş kez öldürüldüğü halde her seferinde tekrar dirildiğine inanılan- Circis'e¹⁹ benzetir.

Âşık gamdan ya da ayrılıktan değil, sevgilinin elinden ölmek ister:

Diridir şu kimse ki yâr öldürür

Ne gam ana ki gamgüsâr öldürür (Şeyhî, S. 151-55-1)

"Sevgili tarafından öldürülen kişi diridir. Ne yazıktır o kişiye ki, gam öldürür." Âşık, ayrılıktan değil, sevgilinin elinden ölmek ister.

Âşık her şeyiyle sevgiliye teslimiyet içindedir:

Gamzesinden dembedem yağsa başıma tig ü tîr

Hükm anundur kavlı anun tutduk boyun fermânına (Şeyhî, S. 261-165-2)

" Gamzesinden durmaksızın başına kılıç ve ok yağsa da hüküm onundur, söz onundur, onun fermanına boyun tuttuk." Sevgilisi yoluna başını koyan âşık, her yönüyle sevdiğine teslim olmuştur. İrade sevgilinin elinde olduğu için, âşığın yapabileceği bir şey yoktur.

Âşık adeta kanına susamıştır:

Teşne cânım kan yutar la'line karşı eylemez

Gamzen okundan hazer benzer susadı kanına (Şeyhî, S. 261-165-5)

"Dudağına teşne canım kan yutar, gamzenin okundan kanına susamış gibi sakinmaz." Ölümüne istekli olan âşık, kanına susamışçasına kendini gamze oklarının önüne atar.

Aşk uğrunda şehit olan âşık sevgilinin köyüne gömülmek ister:

Gam-ı aşkında ölürsem ser-i kuyunda defn eylen

Şehîd olanların çünkim yeri Firdevs-i a'lâdur (Hayâlî, S. 140-149-3)

¹⁹ Pala, a.g. e., s. 116.

" Aşkının üzüntüsü ile ölürsem, beni köyünün başına defnedin. Çünkü şehit olanların yeri Firdevs cennetidir." Âşık için sevgilinin bulunduğu yer, cennetten bir köşe gibidir. Bu sebeple âşık, sevdiğinin köyüne gömülmek ister.

Aşk derdinin çâresi ölmektir:

Yok derdümüze ölümden özge dahı çâre

Hâsıl bu ki mihnet-zede bî-çâre-i işkuz." (Neşâtî²⁰, 48-2)

"Derdimize ölümden başka çare yoktur; hasılı, aşk yolunda mihnet çeken biçâreleriz." Sevgilisi uğrunda türlü sıkıntılara katlanan âşık, çareyi yine bu uğurda ölmekte bulur.

Kan pahasına da olsa bir buse almak ister:

Şevkin vedâ içinde çün öldürdü Ahmed'i

Bir bûse ile bâri buyur kan-bahâcığım (Ahmed Paşa, S. 214- 197-7)

"Mademki şevkin vedâ içinde Ahmed'i öldürdü; kan pahasına da olsa, bari bir öpücük ver." Sevgiliye kavuşma yolunda ölen âşık, ondan kan pahası olarak, en azından bir öpücük vermesini ister. Sevgilinin öpmesi, âşığı diri tutacaktır.

Öldürürse, en azından eteğini kanına bandırmasını ister:

Öldürürsen nola tek gâh gehi anmak için

Bâri dâmanın ucun bandırasın kanımıza (Ahmed Paşa, S. 250-273-8)

"Öldürürsen ne olur zaman zaman anmak için, bari eteğinin ucunu kanımıza bandır." Sevgili uğrunda ölmeye hazır olan âşık, zaman zaman kendini ansın diye, sevgilisinden eteğinin ucunu kanına bandırmasını ister.

Âşık; tabutunun şimşad ağacından olmasını ister:

Serv-i kaddin hasretinden ölice tâtütumu

Eylerim şâhim vasiyyet k'edeler şimşâddan (Ahmed Paşa, S. 235- 241-

4)

"Şahım, servi boylu sevgilinin hasretinden ölürsem, tabutumun şimşad ağacından yapılmasını isterim." Divan şiirinde sevgilinin boyu, şimşada benzetilir. Âşık, servi boylu sevgilisinin hasreti ile ölürse, tabutunun şimşad ağacından yapılmasını vasiyet eder. Âşık, böylece sevgilisine tabut içinde kavuşmuş olacaktır.

Âşık, sevgilinin ölüm defterine girerek unvan almak ister:

Suçsuzlar öldürmek için defter yazarsın ey sanem

Devletli başınçün ana lûtf eyle unvân et beni (Ahmed Paşa, S. 271-317-

3)

"Ey güzel, suçsuzları öldürmek için defter tutarsın. Devletli başın adına lutfedip beni de defterine ekle." Âşık, sevgilisinin yolunda ölecek adını aşk defterine yazdırmak ister. Bunun gerçekleşmesi için her mihnete kabuldür.

²⁰ Kaplan, Mahmut, *Neşâtî Divanı*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1996.

Âşığı kavuşma ihtimali bile öldürür (mutlu eder):

Va'de-i vaslın işitsem ölürüm şevkimden

Döyemez yüregim ol va'de kaçandır demeye (Ahmed Paşa, S. 254-281-

6)

"Kavuşma gününü işitsem şevkimden ölürüm. O va'de ne zamandır demeye yüreğim dayanamaz." Âşık, sevgilisine kavuşabilme ihtimaliyle bile mutlu olur. Bu konuda o kadar kanaatkârdır ki, o ihtimalin ne zaman olduğunu bile sormaz.

Derdim ile ölmesin ben onu öldürürüm dermiş, o bana yeter:

Derdimle ölmesin ben anı öldüreyim demiş

Bir olmayası dirlik için ol bana yeter (Ahmed Paşa, S. 170-107-3)

"(Sevgili) derdimle ölmesin ben onu öldüreyim demiş. Bir olmayası dirlik için o bana yeter." Âşık için, sevgiliden gelebilecek en küçük işaretin bile büyük bir anlamı vardır. Çünkü bu sevgilinin onunla ilgilenmesi anlamına gelir.

Âşığın felsefesinde, sevenler ölmez:

Yüz çevirme inen be hey kâfir

Ölmek olmaz seven be hey kâfir (Ahmed Paşa, S.305, 40-1

"Behey kâfir, çok da yüz çevirme zira sevenler ölmez." Şâire göre, sevenler ölmez.

Divan şiirinde rakip âşığın bakış açısına göre yansıtıldığı için, onun hakkında söylenenler genelde olumsuzdur. Rakip, sevgiliye âşıktan daha yakındır. Bu sebeple âşık çoğu zaman kendisinden çok rakibine ilgi gösteren sevgilisine sitem eder. Âşığa göre rakip, öldürülmesi gereken bir ittir. Ancak sevgilinin başkalarına ilgi göstermekten uzak kalmayacağını bildiği için rakiplerinin yaptıklarına da sabretmeye çalışır. Hatta şâirin, "Yahyâ hemîşe ol gözi bîmâra hoş gelür/Ayb olmaya rakîbine hürmetler itdüğüm" (Yahyâ Bey, S. 210- 39-5) şeklinde ifade ettiği üzere sevgilinin köpeklerini dahi sevmeye çalışır.

Sevgili o yüzü karadan vazgeçmek istemez:

Ne yüz ağardasun Ahmed reh-i aşkından

Ki rakîbe uyar ol yüzü karadan geçmez (Ahmed Paşa, S. 171-110-7)

"Ey Ahmet, sevgilinin aşkından ne beklersin; o rakibe uyar ve o yüzü karadan geçmez." Âşığa ıstırap veren unsurların başında, sevgilinin başkalarıyla ilgilenmesi gelir. Fakat gerçek âşık için bu duruma katlanmaktan başka bir çâre de yoktur.

Öldüğüme ağlamam:

Öldüğüm ağlamazın korkum odur kim ölicecek

Seni kimler seve ben âşık-ı mahzûn yerine (Yahyâ Bey, S. 256-62-3)

"Öldüğüme yanmıyorum, ben ölünce hüznü âşık yerine seni kimler sevecek? Endişem ve korkum bundandır." Rakip endişesi yüzünden âşık,

mezarında bile rahat değildir. Necâtî'ye ait aşağıdaki beyit de benzer anlamdadır:

Öldüğüme kayırmazın ey kaşları kemân

Gamzen okuna ben gidicek kim diker nişân (Necâtî Bey, S. 98-21-40)

"Ey keman kaşlı güzel, öldüğüme üzülmem; ben gidince gamzen okuna kim nişân diker."

Âşık ile rakip arasında sulh olmaz:

Sulha yer yoktur ölürsen dahi ey bed-hû rakîb

Üstühanın saf tutup ceng ediser satranc-vâr (Ahmed Paşa, S. 149-64-3)

"Ey kötü huylu rakip, ölsek bile seninle sulh etmeyeceğim; kemiklerim santranç gibi saf tutup seninle mücadele edecektir." Âşık ile rakip arasında sulh olmaz ve sürekli bir mücadele vardır. Âşık, ölse bile onunla mücadelesi bitmez.

Sevgili bir nefes olsun âşığı anmaz:

Cân verir her nefeste bin ölüye

Bizi anmadı bir nefes n'idelim (Ahmed Paşa, S. 214- 196-3)

"Sevgili her nefeste bin ölüye can verirken, bizi bir nefes dahi anmaz, ne yapalım." Yine bu beyitte de, âşık sevgilinin kendisine olan kayıtsızlığından şikayetçidir.

Rakip öldürülmesi gereken bir ittir:

Görsem rakîbi verhem ile letlerem velî

Öldürmeli bir ittir ana let ne fa'ide (Ahmed Paşa, S. 244- 261-5)

"Rakibi görsem, onu azarlar kovarım; ancak ona azarlama fayda etmez, o öldürülmesi gereken bir ittir. " Divan şâirleri tarafından rakip, köpek olarak nitelendirilir. Âşığa göre o, öldürülmesi gereken bir ittir.

ÖLÜME TASAVVUFÎ BAKIŞ

Tasavvufî bakış açısına göre, "ölmeden ölmek" dünya isteklerinden ve heveslerinden nefsin arınmasıdır. Buna mevt-i ihtiyârî (isteyerek ölüm) de denilir.²¹ Şâirlerin bu konudaki düşünceleri şöyledir:

---

²¹ Uludağ, a.g.e., s. 363.

Allah'tan başka herkes geçicidir:

Yâ ölür yâ ayrılır yâ terk eder

Her kim andan gayrı yâr oldu sana (İ. Hakkı, S. 164-28-3)

Allah'tan başka herkes geçici, ölümlüdür.

Aşk sarhoşu hayattan da ölümden de, azat olmuştur:

Aşk mesti fârig olmuştur hayât u mevtden

Gülşen ü kül-hen ana hoşdur yâ cennet yâ sakar (İ. Hakkı, S.258- 122-5

"Aşk sarhoşu olan âşık, hayat ve ölümden uzaktır; onlar için gül bahçesi ile külhan veya cennet ile cehennem aynıdır." Aşk sarhoşu olanlar için yaşama ya da ölme kaygısı yoktur. Bu hâl içinde olanlar için cennet de, cehennem de aynıdır.

Ölüme fakir -zengin bakışı:

Fakir eder ki ölümdür katımda şehd ü şeker

Emîr eder ki ölümden katı cebân oldum (İ. Hakkı, S.397-261-6)

"Fakir der ki, ölüm benim katımda bal ve şekerdir; emir der ki, ölümden çok korkar oldum." Şâire göre, insan dünya ve dünyalık şeyler ile ne derece ilgileniyorsa, ölümden de o oranda korkmaktadır.

Ölümlle ilgili bazı âdetler

Çeşitli beyitlerde ölüm anı ve sonrasında yapılan bazı âdetlere de rastlanır. Sınırlı da olsa bunlardan bazıları aşağıdaki şekildedir:

Öleceği düşünülen kişi ile helalleşme

Şehîd-i tîr-i müjgânuñ olupdur Sabrî-i zârı

Cihândan gidecek gayrı aña sen de helâl eyle (Malatyalı Sabrî, vr. 64)²²

"Kırpık oklarının şehidi olan Sabri, cihandan gidecek artık ona sen de hakkını helal et." Bilindiği üzere öleceği düşünülen insanlarla helalleşme toplumumuzda önem verilen bir âdettir. Kendisini aşk şehidi olarak tanımlayan âşık da sevgilisinden helallik dilemektedir.

---

²² (Süleymaniye Kütüphanesi, Kemal Edip Kürkcüoğlu, 48)

Hastaya su vermek iyidir:

Cân virürken hançeründen sun bana bir pâre su
Hâlet-i nez' üzere gâyet hoş gelür bîmâra su (Yahyâ Bey, S. 230-49-1)
"Hançerinin vuruşuyla can verirken bana bir parça su ver; can çekişme halinde su içmek hastaya hoş gelir." Ölüm döşeğinde yatan hastaya su vermek, iyi bir davranıştır.

Çene bağlamak

Ak ridâdur enegün bağlamağ için meselâ
Senün ol târ-ı kefen gibi ağarmuş sakalun (Yahyâ Bey, S. 196-32-5)
"Senin o kefen ipliği gibi ağarmış sakalın, çeneni bağlamak için bir beyaz kumaştır." Şâire göre, beyazlamış sakal, çeneyi bağlamak için beyaz bir kumaş gibidir. Fakat insanlar bunu görmekten uzaktır.

Şehitler yıkanmaz

Aşkın şehîdiyem sanemâ silme kanımı
Kan yutup ölmüşem yine kan ile yu beni (Şeyhî, S. 289- 193-6)
"Ey güzel, ben senin aşkının şehidiyim, kanımı silme; kan yutarak ölmüş âşığını, yine kan ile yıka."

Mezar taşı dikme: Âşğın halini mezar taşları anlatır

Ölsek Hayâli derdimizi âleme yine
Söyler zebân-ı hâl ile seng-i mezârımız (Hayâlî, S. 155-193-5)
"Biz bu hal ile ölürsük, derdimizi hâl diliyle mezar taşlarımız anlatır." Sevgilisi yolunda, dimdik duran âşğın derdini, ölmesi durumunda, hâl diliyle mezar taşları söyleyecektir.

Ölüyü yıkamak için su ısıtılması: Âşık, suyunun şeftali dalı ile ısıtılmasını ister

Almadan bûse-i yârı ger ölem ey hemdem
Suyum ısıtmaga şeftali budağın yakasın (Hayâlî, S. 230- 405-4)
"Ey dostum, sevgilinin yanağını öpme arzusuyla ölürsem, suyumu ısıtmak için şeftali ağacı yakılsın." Divan şiirinde rengi ve tüyleri yönüyle sevgilinin yanağı ile şeftali dalı arasında ilgi kurulur. Sevgilinin yanağını öpemeyen âşık, bari suyum şeftali dalı ile ısıtılsın, temennisinde bulunur.

Günlük yakmak

Ruhu nârındaki hâli buhûru bûyun istersen
Ölüne dahi günlük vermez der gör o fettânı (Hayâlî, S. 305- 621-2)
"Sevgilinin ateşi andıran yanağı içindeki benden oluşan tütsü kokusunu istersem; gör o fettan güzeli ki, ölüne dahi günlük vermem, der." Beyitteki 'ölüne dahi günlük vermez' ifadesinden, ölenin ardından günlük yakıldığı anlaşılmaktadır.

Ölü adına helva dağıtma

Acır isen gel Necâtî derd-mende acı kim

Ne leb-i dilber nasîb oldu ne helvâ-yı rakîb (Necâtî, S.162- 25-8)

“Acıyacaksan derdli Necâtî’ye acı ki ne dilberdudağı ne de rakibin helvası nasip oldu.” Şair, ne (leb-i dilbere)²³ sevgilinin dudağına kavuşabildiğini ne de rakibinin ölümünü görebildiğini belirtir. Necâtî divanında ölümle ilgili adetler hususunda “ölüm döşeginde su verme, ağza pamukla su verme, kefene sarılma, mezar üstüne çiçek dikme, ölü arkasından hayır verme” gibi zengin bir dil ve kültür malzemesinin yer aldığını görmekteyiz.²⁴

Telkin verme

Öliceğ üstümde bulunsun imâm-ı aşk kim

Kurtaran şeytândan îmânım anın telkînidir (Necâtî, S. 266, 167-6)

“Öldüğümde aşk imamı başımda bulunsun zira imanımı şeytandan kurtaracak olan onun telkînidir.” Şâir, ölüyü gömdükten sonra imam tarafından söylenen söz anlamındaki telkin verme işlemini kendisine aşk imamının yapmasını ister.

Sonuç

Divan şiirinde ölüm, özellikle sevgili, âşık, rakip üçlüsü açısından bakıldığında çokça ele alınan bir temadır. Bunun yanında şairlerin ölümün bir alın yazısı, zamanı gelince gerçekleşecek bir emr-i ilâhî olduğu noktasında da değerlendirmeleri vardır. Divan şairlerine göre ölüm, ölümsüz olan ruhun bedenden ayrılarak fânî dünyadan, bâkî âleme gitmesidir. Konuya tasavvufî açıdan bakıldığında ise ölüm, hasretle beklenen bir vuslat, bir bayram olarak algılanır. Beyitlerde ölümle ilgili gerek Türk kültürüne, gerekse dini kültüre ait bazı âdet ve geleneklere de rastlamak mümkündür.

Şairlerimize ait bu eserlerin incelenmesi ile ölüm konusunda bugün olduğu gibi geçmişte de çok zengin bir kültür birikimimizin olduğunu görmekteyiz. Bu da bize kültürümüzün gelecek kuşaklara aktarılması konusunda, edebî eserlerimizin farklı bakış açılarına göre dikkatli bir şekilde incelenip değerlendirilmesinin önemini ortaya koymaktadır.

²³ Ahmet Talat Onay, beyitte geçen “nasib” sözünün Kastamonu’da önceden helva manasına kullanıldığını “leb-i dilber” ifadesinin ise “dilberdudağı” tatlısı manasına geldiğini belirtir. Bkz.Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı (Hazırlayan: Cemal Kurnaz), Akçağ, 200, s. 359.

²⁴ Bkz. Ömer Savran, “Necâtî Bey’in Şiirlerinde Sosyal Hayata İlişkin Unsurlar”, “Ölümünün 500. Yılında Şair Necâtî Beğ Anısına” **I. Uluslararası Türk Dili Ve Edebiyatı Sempozyumu**, Kocaeli, 15-17 Nisan, 2009, s. 555.

Kaynakça

- Akkuş, Metin, **Nef'i Divanı**, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1993.
- Ayan, Hüseyin, **Nesîmî Divanı**, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1990.
- Batıslam, H.Dilek, "Gazellerdeki Ölüm ve Mezar Konulu Beyitler Üzerine Bir Değerlendirme", Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü vs İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu Bildirileri, Mezarlıklar Vakfı Yayını, ist. 1999, s.271-288.
- ....., "Divan Şiirinde Aşık , Sevgili, Rakip Üçlüsü ve Ölüm", **Folklor/Edebiyat**, S.34, 2003/2.
- Çavuşoğlu, Mehmed, **Yahyâ Bey Ve Divanından Örnekler**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983.
- Elçin, Şükrü, "Ağıt", **Türk Dünyası El Kitabı**, III. Cilt, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1992.
- İsen, Mustafa, **Acıyı Bal Eylemek (Türk Edebiyatında Mersiye)**, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1994.
- İsen, Mustafa-KURNAZ, Cemal, **Şeyhî Divanı**, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1990.
- Kaplan, Mahmut "Divan Şiirinde Ölüm Düşüncesi", **Divan Şiirinin Kıyısında**, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 2003.
- ....., **Neşâtî Divanı**, Akademi Kitabevi, İzmir, 1996.
- Kurnaz, Cemal, **Hayâlî Bey Divanının Tahlili**, MEB. Yay., İstanbul, 1996.
- Kavruk, Hasan, **Şeyhülislam Yahyâ Divânı**, MEB Yay., Ankara, 2001
- Külekçi, Numan- Karabey, Turgut, **Erzurumlu İbrahim Hakkı Divanı**, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum, 1997.
- Onay, Ahmet Talat; **Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar Ve İzahı**, Akçağ Yayınevi, Ankara, 2000.
- Pala, İskender, **Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü**, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1995.
- Savran, Ömer, "Necâtî Bey'in Şiirlerinde Sosyal Hayata İlişkin Unsurlar", "Ölümünün 500. Yılında Şair Necâtî Beğ Anısına" **I. Uluslararası Türk Dili Ve Edebiyatı Sempozyumu**, Kocaeli, 15-17 Nisan, 2009.
- Şentürk, Ahmet Atilla, **Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Rakîb'e Dair**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1995.
- ....., **Osmanlı Şiiri Antolojisi**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1999.
- Tarlan, A. Nihat, **Necâtî Beg Divanı**, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1992.
- ....., **Ahmet Paşa Divanı**, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1992.
- Uludağ, Süleyman, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Dergah Yay., İstanbul, 1996.
- Yeniterzi, Emine "Divan şiirinde ölüme Dair Bazı Hususlar" **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl:1999, S.5, s.115-139.

Edebiyat Kuramları Açısından Bir Zengin Metin Olarak “Şeftali Bahçeleri”

Zekeriya BAŞKAL^a

Özet

Bu çalışmada Refik Halit Karay’ın “Şeftali Bahçeleri” adlı hikâyesi incelenmiştir. Şeftali Bahçeleri, edebiyat kuramları açısından farklı ve zengin malzemeler sunabilecek muhtevadadır. Çalışmada Şeftali Bahçeleri’nin biyografik eleştiri, sosyal eleştiri ve okur algılama kuramına göre çıkarılabilecek yorumları verilmiştir. Hikâye, söz konusu üç kuramın bakış açısıyla yorum yapmaya uygun öğelerle yüklüdür.

Anahtar kelimeler: Refik Halit Karay, Şeftali Bahçeleri, biyografik eleştiri, sosyal eleştiri, okur algılama kuramı.

“Şeftali Bahçeleri” as a Rich Text in Terms of Literary Theories

Abstract

In this work, “Şeftali Bahçeleri” by Refik Halit Karay was analysed. Şeftali Bahçeleri has the potential for providing various and rich materials in terms of literary theories. In this work, the possible interpretations of the work according to biographical criticism, social criticism and reader response criticism. The story allows the interpreters to come up with a meaningful perspective with each literary theory.

Key words: Refik Halit Karay, Şeftali Bahçeleri, biographical criticism, social criticism, reader response criticism

Giriş

Refik Halit Karay’ın 1919 yılında yayımladığı “Şeftali Bahçeleri” adlı hikâyesi, edebiyat kuramları açısından son derece zengin bir metindir. Bu yazıda “Şeftali Bahçeleri” adlı hikâye, uygulanabilir edebiyat kuramları kullanılarak tahlil edilecektir. “Şeftali Bahçeleri” biyografik kuram, sosyal eleştiri kuramı ve okur algılama kuramı açısından bize zengin imkânlar sunmaktadır. Mevcut tahliller genellikle Mehmet Kaplan’ın “çevre yalnız ve şahsiyetsiz bir insanı kendisine benzetir” şeklinde özetlenebilecek yargısı

---

^a Yrd.Doç.Dr. Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, zekeriyaabaskal@yahoo.com

çevresinde dolaşmış, hikâyenin başka katmanları fazlaca irdelenmemiştir.^b (Kaplan, 1994: 94)

“Şeftali Bahçeleri”nde Avrupa’da eğitim görmüş ve bazı siyasi olaylardan dolayı İstanbul’da hapis yatmış Âgâh Beyin nüfuzlu bir tanıdığıının aracılığıyla Anadolu kasabalarından birine tahrirat müdürü olarak atanması ve orada yaşadıkları anlatılır. Kasabadaki ilk zamanlarında diğer memurlarla uyuşamayan, kasabanın kalkınması için kafasında pek çok proje tasarlayan ve bunları diğer memurlara anlatmaya çalışan Âgâh Bey kısa bir süre sonunda oradaki memurlara benzer ve eski halini acemilik olarak niteler.

Biyografik Eleştiri

“Şeftali Bahçeleri” hikâyesi biyografik kuram açısından zengindir. Bu kuramın en kısa tanımı edebi eser, yazarın hayatıdır ya da edebi eserle yazarın hayatında arasında bir ilişki vardır şeklindedir. Elbette bu yaklaşımın zaafı da vardır. Örneğin yazar edebi eserde hayatının dışında hayal ettiği ya da dış dünyadan aldığı malzemeleri de kullanabilir. Ancak biyografik kuram bu hikâyede işe yaramaktadır. “Şeftali Bahçeleri” adlı hikâyeyi ve Refik Halit Karay’ın bu hikâyeyi yazdığı 1919 yılına kadarki hayatını incelediğimizde bu yargıyı doğrular cinsten malzemeler bulmak mümkündür. İttihat Terakki Refik Halit’in yazılarından kurtulmak için onu İstanbul dışına göndermek ister. Sadrazam Mahmut Paşa vurulduktan sonra yazar Sinop’a sürgün edilir. Bu sürgün macerası Sinop’tan sonra Çorum, Ankara ve Bilecik şeklinde uzun süre devam edecektir. (Aktaş, 2004: 36-39)

Yazarın Sinop’taki sürgün hayatı “Şeftali Bahçeleri” hikâyesinde anlatılan hayata son derece benzemektedir. Yazar Sinop’ta geçirdiği günlerle ilgili şunları söyler: “Birinci Dünya harbinden önce Sinop, üç tane büyük oteli, deniz üstünde meyhaneleri, sokaklarında mandolin sesleri işitilen ve genç kız silüetleri dolaşan Rum mahallesi ile İç Anadolu’nun değme vilayet merkezlerinde rastlanması imkânsız, şen, şirin bir kasaba idi. Boğaziçi’nin -hatta Rumeli kıyısındaki- bir köyünü andırıyordu; tabiat güzelliği de Boğaziçini aratmıyordu. Memnunduk.” (Karaosmanoğlu:1969: 74)

“Şeftali Bahçeleri” adlı hikâyede anlatılan kasaba da bahçeleriyle, meyhaneleri olmasa bile birer meyhane haline gelmiş memur evleri ya da

^b Bu hikâyeyi bir sosyal eleştiriden çok yeni bir dünya özlemi olarak okuyan bir makale için bkz: Yunus Balcı, “Şeftali Bahçeleri ve Yeni Dünya Tasarımı,” Türk Edebiyatı Dergisi, Aralık 2005, s. 43-47.

konaklarıyla, çalgı fasıllarıyla, Evkaf memurunun evinin alt katında buluşulan ve ince bir şiveyle konuşan kadınlarıyla Refik Halit'in özlemle tarif ettiği Sinop'a çok benzemektedir.

Hikâyeyle yazarın hayatı arasında sadece mekânlar açısından değil, yazarın ve kahramanın hayat anlayışı açısından da bir benzerlik vardır: Hikâyeye göre Âgâh Bey Avrupa'da eğitim görmüş, nazariyatla büyümüş biridir. Ancak zaman ve şartlar onu hayatın tadını çıkararak, insana kaygı verecek işlerden uzak tutan, hayattaki her fırsatı bir zevke dönüştürecek bir bakış açısını edinen bir adam haline getirir. Başta hayatı tanımayan, nazariyatla büyümüş Âgâh Bey hikâyenin sonunda o günleri toyluk olarak anar.

Şimdi de yazarın kendisini gençliğinde nasıl gördüğüne, daha sonra da oğlunun ve yakın arkadaşı Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun onu nasıl gördüğüne bakalım:

Yazar Fecr-i Atideki gençlik günlerini şöyle anlatmaktadır: “Ne yapmak istediğimizi ben bilmezdim. Birçok ateşli gençlerdik. Toplandıkça sonu gelmez manasız münakaşalarla oyalanırdık. .... Hayatın açlığını, memleketimizin yaslarını henüz tatmamış avare kayıtsız çocuklardık. Birçoğumuz da petant, züppe, rokoko...” (Ünaydın, 1972:231) Refik Halit Avrupa'da bulunmuş ve İstanbul'a döndükten sonra İttihat ve Terakki'yle arası açılmıştır.

İlerleyen yıllarda çevresi tarafından yaşamayı seven bir adam olarak değerlendirilen Refik Halit adeta hayattaki her türlü nimetten zevk almayı düşünür. Refik Halit hayat felsefesini şöyle özetler: “Olmuştan soğumak, olana sevinmek ve olacağına rıza göstermek... İşte rahatlık felsefesi benim felsefem...” (Aktaş, 2004: 53)

Yazar Âgâh Beyi kendisini ve arkadaşlarını yukarıda anlattığı cümlelere çok benzeyen cümlelerle şöyle anlatır: “Âgâh Bey dünya ahvalinden habersiz, nazariyatla büyümüş, dik başlı kuru zevkli bir adamdı. Mülkiyeden çıktuktan sonra Avrupa'ya kaçmış, fakat nüfuzlulardan birinin tavassutuyla İstanbul'a dönmüştü. Tam dört ay Zaptiye Nezareti tevkifhanesinde sebepsiz alıkonulduktan sonra, nihayet buraya Tahriyat müdürlüğüyle atılmıştı.” (Karay, 1979: 40)

Gerçekleştirmeyi planladığı tasarımlardan bir süre sonra vazgeçen Âgâh Bey o günlerin bahsi geçince arkadaşlarına “Toyluk, ne yaparsın der.” (Karay, 1979: 49)

Âgâh Bey’le yazar, yazarın 1919’a kadarki yaşantısı, yazarın ve hikâyedeki Âgâh Bey’in başından geçenler, her ikisinin hayata bakışı, daha önceki hayatlarını değerlendirileri son derece birbirine benzemektedir.

Edebi eser yazarın hayatının bir kopyası değildir. Ancak bu örnekte de görüldüğü üzere yazar kendi hayatından parçalar alıp edebi eserde kullanabilir. Bu hikâyede bu durumun örneğini görebiliriz.

Sosyal Eleştiri

“Şeftali Bahçeleri” adlı hikâyeye bir sosyal eleştiri olarak da okunabilir. Yazar, Âgâh Bey’den hareketle bürokrasiyi, yarı aydın ya da sözde aydın denilen tipi, devletin halk karşısındaki konumunu ve güvenlik güçlerinin devleti temsil eden bürokrasiyle halk arasında gördüğü işlevi eleştirmektedir. Elbette bütün bunlar hikâyeye çerçevesi içinde ve hikâyeye türünün sağladığı imkânlar veya getirdiği sınırlamalar çerçevesinde yapılmaktadır.

Bu hikâyedeki kahraman ideal memur ya da idealist memur olarak anılsa da aslında Âgâh Bey’e ideal ya da idealist demek zordur. (Aktaş, 2004: 74; Kaplan, 1994: 91) Yolda gelirken, planlı, programlı bir düşünce, planlama, karar alma aşaması söz konusu olmadan Anadolu’yu kalkındırmaya aniden, yol üstünde karar vermiştir. Yazar bu durumu şöyle anlatır: “Âgâh Bey Anadolu içlerinden hanlarda kalıp köylerde yatarak memuriyetine gelirken yüreğini keder, gam kaplamış memlekete ciddi hizmet etmek kararını almış”tır. (Karay, 1979: 40) Yani Âgâh Bey’in memlekete hizmet etme düşüncesi hayattan habersiz de olsa, sonunda fedakârlık ya da dirayet göstermese de başlangıçta belli bir düşünme çabasının ürünü değil yolda gelirken anlık alınmış bir karardır. Türkçeyi en iyi kullanan yazarlardan biri olarak anılan Refik Halit bu noktayı tek cümleyle ifade etmiş ve geçmiştir.

Yazarın Âgâh Bey’e seçtiği isim de rastgele bir isim değildir. Âgâh kelimesi Farsça uyanık ya da uyanmış anlamına gelmektedir.^c Münevver ya da aydın kelimeleri de benzer anlamlar taşımaktadır. Uyanmış bir insanın etrafındakileri uyandırması, ya da aydınlanmış bir insanın aynı aydınlığı başkalarına aktarmayı istemesi son derece doğaldır. Hikâyedeki kahraman da kendisini uyanmış, ülkenin sorunlarını bilen ve bu sorunları ve kalkınma yollarını etrafına anlatan biri olarak çizilir. Hikâyede kahraman kendisini gerek kasabadaki memur takımından gerekse halktan daha bilgili, daha görgülü, daha

^c Âgâh: 1. Bilgili, haberli, uyanık 2. erkek adı. Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara: Aydın Yayınevi, 1993, s.12.

uyanık görür ve onlara uzun uzun ülkenin gelişmesi için nelerin gerekli olduğu konusunda nutuklar çeker. “Başının içinde kasabaya indiği gün ıslahat, teşkilat, imarat gibi ağır düşünceler doluydu. Bu küçük belde kocaman işler göreceğini, herkese parmak ısırtacak eserler çıkartacağını zannediyordu. Durmayacak, dinlenmeyecek, çalışacaktı. Cüret lazım diyordu, mutasarrıftan tutarak amir ve memurlardan hepsini yola getireceğinden emindi. Memleketi kaplayan durgunluğu, tembelliği kafası almıyordu. “Bu uyuşukluk, bu kayıtsızlık ne?” diye kendi kendine soruyor, cevabını bulamıyordu.

Hayır, kendisi büsbütün başka türlü bir memur, Avrupalı bir hükümet adamı olacaktı... İşte şu ufak memuriyet ne iyi bir deneme alanıydı.” (Karay, 1979: 40)

Bu satırlarda yazar kendini Avrupalı görmesiyle, halkı tanımamasıyla, halkın şartlarına uymayan kuramsal bazı hazır kalıplarla sorunları çözmek istemesiyle, değişikliğin yukarıdan aşağıya olacağını düşünmesiyle bir yarı aydın portresi çizer.

Âgâh Beyin yanı sıra hikâyede anlatılan memurlar ya da aydınlar takımının bariz vasfi halkı kendilerine hizmetçi olarak görmeleridir. Devlet hizmet eden değil kendisine hizmet edilen konumundadır. “Bütün kasaba, memurlarının zevkine hizmetle mükellef”tir. (Karay, 1979: 47)Yönetici sınıf devletin imkânlarını halkın sorunlarını çözmek, onlara ticaret, sanayi, eğitim alanlarından yeni ufuklar göstermek için değil, kendi zevk ve sefaları için kullanmaktadırlar. Halk, her ne kadar örnek aldığı bu sınıfa çok benzemiş, adetlerini, geleneklerini onlara göre değiştirmişse de hâlâ memurlardan farklı kalmış yönleri vardır. Yazar kasabayı şöyle anlatır: “çapkın mutasarrıflarla rindmeşrep kadıların uğrağı olmaktan kasaba öyle serbestleşmiş, ahali öyle açılıp, zevke safaya dalmıştı ki artık mubah görülmeyen günah kalmamıştır.” Memur takımı da sazlar çalıp, çengiller oynar, mevsimine göre eğlenceler düzenler ve yine mevsimine göre içkiler hazırlarlar. Örneğin Anadolu’da 1910’lu yılların bir kasabasında tatil günü olan bir Cuma gününü memurlar şöyle geçirmektedir: “Ertesi günü Cuma idi. Erkenden arkadaşları haber gönderdiler, ırmağa, yıkanmağa gideceklerdi. Avdette değirmende öğle yemeği yiyecekler, akşam rakısını mutasarrıfın yeni yaptırdığı havuz başında içeceklerdi.” (Karay, 1979: 45)

Ancak halk eğlenceye düşkün memur takımı sayesinde ne kadar rahat bir yaşantı tarzını benimserse benimsesin yine de memur takımıyla dünyaları uyuşmamaktadır. Bu uyuşmazlık hikâyede tek bir yerde bahsedilir. Bu uyuşmazlık kadar uyuşmazlığın çözümü de hikâyenin bir sözde aydın ya da yönetici eleştirisi olarak okunması-yorumlanması açısından önemlidir. Hikâyede memur takımı her türlü eğlenceyi düzenlemektedir. Kasaba halkı

bunlara alıştığı için ya da kendilerini alakadar etmediği için karışmazlar. Ancak kasabada kasabanın ahlak anlayışına uymayan iki kadın vardır. Yazar bu kadınları ve kasabada oynadıkları rolü şöyle anlatır: “Karanlık bir gecede, Evkaf memuru onu arka kapıdan evinin zemin katında basık bir odaya soktu. İçeride iki kadın vardı. İkisi de şöhret kazanmış, güzel dolgun kadınlardı, erkeğe alışkın görgülü tavırlarla sigara içiyorlar, uzun bir memur nesline böyle yarı gizli hizmet etmekten şiveleri nazikleşmiş, ince lisanlarıyla ferah ferah konuşuyorlardı. ...

Esmeri, temkinli, tok, dolu bir sesle türküler söyledi, sarışını kırılı döküle, çocuksu tavırlarla oyunlar oynadı. Âgâh Bey bu âlemi ümidinden fazla iyi bulmuştu. “Vallahi, hoş latif şey” diye arkadaşına teşekkürler ediyordu. Öbürü kasabaya ait tafsilat veriyordu. Bazen azılılar bu cins kadınların evleri önünde toplaşır, ağızdan dolma, pis barutlu hantal tabancalar patlatarak gece yarısı mahalleyi korkuya verirlerdi. Ertesi günü jandarmalar kabahatlıleri yakalar, koğuştta bir temiz döverlerdi; mesele de kapanmış olurdu.” (Karay, 1979: 48)

Burada dikkati çeken en önemli nokta yarı aydınların, memur kesiminin ya da daha genel bir ifadeyle kasabada bürokrasiyi temsil eden insanların halka hizmet etmek, onlara yardımcı olmak bir tarafa onları kendi menfaatleri ve zevkleri için kullandığı, halk itiraz ettiği zaman da yine devlet gücünü yani jandarmayı kullanarak bu itirazı güçle bastırmasıdır. Yazarın Evkaf memurunun ağzından halkın muhalefetini tasvir ederken kullandığı kelimeler son derece anlamlıdır: Evkaf memuru bahsettiği türden kadınların mahallerinde yaşamasına ya da mesleklerini icra etmesine itiraz eden kişileri genellikle Türkçede genellikle katil ya da domuz sıfatının başına eklenen bir sıfatla, ya da domuz yerine kullanılan bir isimle yani azılı kelimesiyle anar.^d Devamında kullanılan “pis barutlu, ağızdan dolma hantal tabancalar” ifadesi de yine bu insanlara bürokrasinin bakışını göstermesi açısından önemlidir.

Kolluk kuvvetlerinin bürokrasinin tensel zevklerine hizmet eden kadınları mahallerinden istemeyen adamları susturmak için kullanılmasının yanında benzer bir işlev için daha kullanıldıklarını görüyoruz. Kasabada memurlar mevsime uygun eğlenceler düzenlerler. Yaz sonu ve kış av için uygun zamandır. Yazar bunu şöyle anlatır: “ Ağustos içinde av başladı, erkenden kalkıp bağlara yayılıyorlar, çil keklik vuruyorlardı. ... Günlerce jandarma köylerden şöhretli zağarlar getiriyorlar, kış için tavşan avına tazılar peyliyordı. Bu mükemmel bir damat hayatıydı.” (Karay, 1979: 47)

^d *Büyük Türkçe Sözlük*,

<http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&kelime=az%FDI%FD&ayn=tam>
(19.03.2010)

Burada söz konusu olan bürokrasinin ya da yarı aydınların kendi çıkarlarını ve zevklerini temin etmek amacıyla devletin ve halkın imkânlarını kullandığını görüyoruz. Bu kısa hikâyeyi bir sosyal eleştiri olarak okursak burada siyaset bilimcilerin baba devlet dediği kavramı görebiliriz. Aynı şekilde bu hikâyeyi bürokrasi / yarı aydınlar ve halk arasındaki kan uyuşmazlığının bir örneği olarak da okumak mümkündür.

Okur Algılama Kuramı

Bu hikâyede zengin metin malzemelerinden biri de okur algılama eleştirisinin önemli kavramlarından biri olan “belirsizlik” kavramıyla ilgili oluşudur.⁶ Buna göre edebi eserde yazar kullandığı kelimeler aracılığıyla okurla bir iletişim kurar. Metinde bir odadan söz edilmişse bu oda yazar tarafından ne kadar anlatılırsa anlatılsın boşluklar olacaktır ve okur kendi dünyasına, birikimine, beklentilerine göre bu boşlukları dolduracaktır. Edebi eserdeki belirsizlik, okurun kendi anlamını oluşturması ve anlamsızlık arasında bir denge kurmalıdır. Yani edebi eserdeki belirsizlikler ne sadece tek bir anlamı çıkaracak kadar az ne de hiçbir anlam çıkarılamayacak kadar çok olmalıdır. Yazarın bıraktığı ya da doldurduğu boşluklar okurun metinden çıkaracağı anlamları belirleyebilir, sınırlayabilir ya da zenginleştirebilir. Edebi eserdeki belirsizlik kavramına Türk şiirindeki örneklerden biri Yahya Kemal’in “Mehlika Sultan” adlı şiiridir. Bu şiirde “Mehlika Sultan”ın gerçek bir kadın mı, bir ideal mi, bir medeniyet mi olduğu net değildir ve bu durum şiiri zenginleştirmektedir.

Benzer bir belirsiz ve bu belirsizliğin şiirde anlamı zenginleştirilmesi örneği Türkçedeki o zamirindedir. İngilizce veya Arapça karşılıklarında kadın mı, erkek mi olduğu, İngilizce’de kadın mı, erkek mi, hatta nesne mi olduğu belirlenmesi gereken ve bu yönüyle anlamı sınırlandıran o zamiri, Türkçe’de hem kadın, hem erkek, hem de nesnelere için kullanıldığından anlamı zenginleştirebilmektedir. Örneğin bir şiir içerisinde geçen “Onu seviyorum” cümlesinin nesnesi bir kadın, erkek ya da cansız bir varlık olabilir.

Şeftali Bahçeleri adlı hikâyede yazar belirsizlik kavramının kastettiği manayı olumsuz anlamda kullanmış ve anlamı sınırlandırmıştır. Yazar hikâyede küçük bir kasabadan bahseder. Bu kasabanın mekân olarak bariz vasfı şeftali

---

⁶ Belirsizlik kavramının okur algılama kuramı içindeki yeri için bkz.: Encyclopedia of Contemporary Literary Theory, Approaches, Scholars, Terms, ed. Irene R. Makaryk, Toronto: University of Toronto Press, 1995, s. 562-563.

bahçelerinin bol olmasıdır. Yazar kasabayı şöyle anlatır: “Irmağa giden yol, kasabadan kurtulunca, göz alabildiğince uzanan sayısız şeftali bahçeleri arasından geçerdi. Haziran içinde bile taşkın dere ayaklarının çamurlu ıslak tuttuğu bu gölgeli yerlerde otlar bütün bir yaz mevsimi yeniden yeniye sürer, kızgın güneş, ağaçların tepelerinde meyveleri pişirirken, rutubetli toprakta birbiri arkasına yoncalar fişkirir, çayırlar kabarırdı.... Her tarafa taşkın bir şeftali rayihasının dolup sindiği.... Burası Anadolu’nun Sadabad’ı idi. Tıpkı Sadabad gibi burada da mütemadiyen sazlar çalınıp çengiller oynar, gazeller okunup şiirler yazılırdı....” (Karay, 1979: 39)

Hikâyede anlatıldığı haliyle bu kasaba Anadolu’nun her yerinde olabilir. Hatta 1919’da yazıldığı düşünülürse ve o tarihlerde Reşat Nuri’nin *Çalılıkusu* romanında olduğu gibi Bursa’nın bile uzak olarak değerlendirildiği hatırlanırsa günümüz şartlarında İstanbul yakınlarından bir yer bile olabilir. Yazarın hikâyede anlattığı mekân tasvirleri kasabayı anlatacak kadar ayrıntılı ve okurun bu kasabayı istediği, hayal ettiği herhangi bir kasabanın yerine koyabileceği kadar da belirsizdir.

Ancak yazar hikâyede anlattığı mekâna hiçbir zenginlik katmadığı halde hikâyenin okur tarafından her yerde olabilir şeklinde hayal edilmesini sınırlandıracak bir tasarrufta bulunmaktadır. Hikâyenin ilerleyen aşamalarında şu ifadeler vardır: “Kış, zaten Akdeniz sırtındaki bu memlekette sonbahar gibi hafif geçerdi. Biraz rüzgâr soğukça esse tavan boyu ocaklara kuru zeytin kütükleri atıyorlar, hindiler doldurarak, kazlar kızartarak kışın da keyfini çıkarıyorlardı.” (Karay, 1979: 49)

Burada “Akdeniz sırtındaki bu memleket” ve “kuru zeytin kütükleri” ifadelerinin hikâyeye kattıkları herhangi bir zenginlik yoktur. Hikâyenin geçtiği mekân zaten uzun uzun anlatılmıştır. Bu ifadeler tam tersine hikâyenin anlamını sınırlandırmaktadır. Bu ifadeler olmasaydı okur, hikâyenin Anadolu’nun herhangi bir yerinde geçebileceğini hayal edecek ve hikâye daha geniş bir okur kitlesi bulabilecekti. Ancak yazar bu ifadeleri kullanarak, yani okur algılama kuramının çok üzerinde durduğu belirsizlik kavramını kısmen ortadan kaldırarak metnin daha geniş bir okur kitlesi tarafından benimsenmesi ve hikâyede geçen kasabanın farklı bölgelerden mekânlarla özdeşleştirilmesi ihtimalini azaltmıştır diyebiliriz.

Belirsizlik kavramının hikâyede kullanıldığı ve bir anlamda hikâyeyi zenginleştiren bir yer de hikâyenin anlamı konusundadır. Başlangıçta okur, yazar anlatıcının Âgâh Bey’e karşı eleştirel bir tavır aldığını hisseder. Âgâh Bey “nazariyatla büyümüş”tür, “dik başlı, kuru zevkli bir adam”dır. Şartları, kasabanın zevklerini tanıyan Âgâh Bey yavaş yavaş değişir ve rindmeşrep, epiküryen bir kişiliğe bürünür. Hikâyenin sonunda yazar anlatıcı şunları söyler:

“Sinirleri gevşeten olgun bir meyva kokusu sıcak rüzgârlara karışarak pencereden odaya doluyor, herkesi göz alabildiğine uzanan sayısız şeftali bahçelerine çağırıyordu. Daha geçen sene dar redingotu sırtında uyuşukluk aleyhine nutuklar veren Âgâh Bey şimdi bu rayihayı havayı ciğerlerine kadar derin derin çektikten sonra yenleri sıvalı bol entarisi içinde rahat rahat geriniyor, yeni atılmış minderin üzerine yan gelip: -Gel keyfim gel!.. diye söyleniyordu.” (Karay, 2000: 49)

Yukarıdaki değişimi “mubah görünmeyen günah kalmayan” kasabanın sosyal atmosferiyle ve Freudçu bir yorumu güçlü bir şekilde çağrıştıran “benat-ı Havva” ile birlikte okuduğumuzda yazar anlatıcının bu eserde bir sosyal eleştiri yapmak yerine, adeta yapay ve günah duygusu olmayan bir dünya cenneti tasvir ettiği yorumunu da çıkarımlar olacaktır. Bu çıkarım hikâyenin sosyal eleştiri yaptığı yorumuna tezat teşkil etse de metindeki malzemelerden kendisine dayanak bulabilir ve anlaşılabilir bir yorum olarak değerlendirilebilir. İşte her iki yoruma hayatiyet kazandıran hikâyede var olan belirsizliktir.

Sonuç

Sonuç olarak “Şeftali Bahçeleri” adlı hikâyenin edebiyat kuramları açısından zengin bir hikâye olduğunu söylemek mümkündür. Okurun ya da inceleme yapanın ilgisine ve vurgulamak istediği noktalara göre hikâye biyografik kuram, sosyal eleştiri ve okur algılama kuramının bakış açılarına uygun olarak yorumlanabilir. Metindeki malzemeler bu yorumları doğrular niteliktedir.

Kaynakça

Aktaş, Şerif (2004), *Refik Halit Karay*, Ankara: Akçağ.

Balcı, Yunus (2005), “Şeftali Bahçeleri ve Yeni Dünya Tasarımı” *Türk Edebiyatı Dergisi*, Aralık 2005, s. 43-47.

Büyük Türkçe Sözlük,

<http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&kelime=az%FDI%FD&ayn=tam>
(19.03.2010)

Devellioğlu, Ferit (1993), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Yayınevi.

Encyclopedia of Contemporary Literary Theory, Approaches, Scholars, Terms (1995), ed. Irene R. Makaryk, Toronto: University of Toronto Pres.

Kaplan, Mehmet (1994), *Hikâye Tahlilleri*, İstanbul: Dergâh.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri (1969), *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, Ankara: Bilgi.

Karay, Refik Halid (1979), *Memleket Hikâyeleri*, İstanbul: İnkılap ve Aka.

Ünaydın, Ruşen Eşref (1972), *Diyorlar ki*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.

Denetim Sürecinde İlköğretim Okul Müdürlerinin Değerlendirilme Formu Üzerine Değerlendirme ¹

Nail YILDIRIM^a

Özet

Araştırmanın amacı, ilköğretim müfettişlerinin yönetici teftiş formu kullanarak okul müdürlerini denetim sonrasında yeterliklerine ilişkin yapmış oldukları değerlendirme ile yeterlik anketi kullanarak yapmış oldukları değerlendirme arasındaki farkları ortaya koyarak yönetici teftiş formu üzerine bir inceleme yaparak öneri geliştirmektir. Araştırma tarama modelinde betimsel bir çalışmadır. Bu çalışmada, ilköğretim müfettişlerince ilköğretim okul müdürlerinin değerlendirmesine yönelik olarak; uygulanan yönetici denetim formu doldurularak ilköğretim müfettişlerinin okul müdürlerine verdikleri değerlendirme puanları ile; Okul müdürlerine yönelik olarak araştırmacı tarafından hazırlanan yeterlik anketine (Yıldırım, 2007) ilköğretim müfettişleri tarafından verilen cevaplar karşılaştırılmış ve yönetici denetim formu üzerine bir öneri geliştirilmiştir. Araştırmanın çalışma evreni Tokat ilinde görev yapan ilköğretim okul müdürleri ve ilköğretim müfettişleridir. Müfettişlerin ve okul müdürlerinin tamamı örneklem olarak alınmıştır. Yönetici teftiş formu kullanılarak yapılan değerlendirmede ilköğretim müfettişleri, okul müdürlerini oldukça yeterli bulurlarken, yeterlik anketiyle değerlendirmede kısmen yeterli bulmaktadırlar. Yönetici teftiş formuyla, kurum teftişi birbirinden ayrılabilir.

Anahtar Kelimeler: Kurum teftişi, İlköğretim okul müdürlerinin yeterlikleri, Yönetici teftiş formu.

A Review On The Assessment Form Of Primary School Principals In The Auditing Process

Abstract

The purpose of this research study is to conduct an analysis on the administrator inspection form by establishing the differences between the primary school supervisors' assessment of principals' competencies after the audit obtained by using an administrator supervision form and the assessment obtained as a result of a competency questionnaire and to develop suggestions. The research is a descriptive study using survey methodology. In this research, for the assessment of primary school principals by primary school supervisors, the assessment scores of primary school supervisors given to the principals by completing the applied administrator inspection form and the primary school supervisors' answers to the competency questionnaire that is prepared

¹ 1.Uluslararası Katılımlı Denetim Kongresi'nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

^a Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, nailsan60@hotmail.com, Tokat.

by the researcher for principals (Yıldırım, 2007) are compared and a suggestion is developed about the administrator supervision form. Target population of the study involves the primary school supervisors and the primary school supervisors who are officiated in Tokat province. All of the supervisors and principals are included in the sample. While in the assessment performed by using the administrator supervision form, the primary school inspectors determine that the principals are quite sufficient; they determine that the principals are partially sufficient in the assessment performed by using the competency questionnaire. Administrator supervision form and institutional inspection can be separated from each other.

Keywords: Institutional supervision, competencies of primary school principals, administrator supervision form.

Giriş

İlköğretimin toplum ve birey için taşıdığı önem her türlü tartışmanın dışında tutulmaktadır. Çünkü, ilköğretim çocuk için gerçek fırsat eşitliği ve şanstır. Çocuğun yaşadığı topluma ait bir varlık ve öge olması ancak ilköğretim sayesinde olmaktadır. Rosovsky (1990: 99)' nin "Dünya'da Temel Eğitim problemini çözersek, 3. dünya savaşını önleriz" sözü, ilköğretimin dünya barışı için de önemli olduğunu vurgulamaktadır. Öyle ise, ilköğretim bir toplumun varlığı ile eşdeğerdedir. Bu kadar önemli eğitim kurumlarını amacına uygun yönetmek için belirli ölçülerde yeterliğe ulaşmış yöneticilere ihtiyaç duyulmaktadır.

Okul müdürlerinin yeterlikleri kurumun amacına ulaşmada etkili görülmektedir. Bu anlayıştan hareketle son yıllarda *bir okul yöneticisi kadar okuldur anlayışı* oluşmuştur. Bu anlamda ilköğretim müfettişleri okulun amacına ulaşip ulaşmadığının denetleyip değerlendirirken aslında okul yönetiminin yeterliğini değerlendirmektedirler.

Okulun amaçlarını gerçekleştirecek, yapısını yaşatacak ve havasını koruyacak iç öğelerin lideri okul yöneticisi olmalıdır. Okul denilen sosyal sistemin birey ve kurum boyutlarını dengede tutabilmesi, okul yöneticilerinin bir örgüt mühendisi kadar sosyal mühendis olmasını da gerektirmektedir (Bursalıoğlu: 2000).

Okul yöneticileri yukarıda sayılan yeterliklere sahip olarak etkili olabilmek için hem yönetim kavram ve kuramları hem de insan ilişkileri alanında bir takım bilgi ve becerilere sahip olmaları gerekir.

Yeterlik, bireyde verilen görevleri başarması için gerekli özelliklerin varlığının, bu görevleri başarmasına engel durumların yokluğunun derecesini anlatır.

Diğer bir deyişle yeterlik, bireyden beklenen rolleri oynama gücüdür (Açıkalın, 1998: 69).

Yönetimin görevi; insan ve madde kaynaklarını etkili bir şekilde kullanarak örgütü amacına ulaştırmaktır (Taymaz, 2003). Yönetim sadece tek bir aşamadan oluşan bir mekanizma değildir. Yönetimin karmaşık bir mekanizma olması, çeşitli süreçlere ayrılarak incelenmesini zorunlu kılmıştır. Campbell özellikle eğitim sisteminde yönetim süreçlerini “karar verme planlama, organize etme, iletişim sağlama, etkileme, koordinasyon sağlama ve değerlendirme” olmak üzere yedi ögeye ayırmıştır (Akt: Taymaz, 2003).

Demirel’e (2001; 31) göre değerlendirme: “ölçme sonuçlarını bir ölçütlerle karşılaştırılarak bir yargıya ulaşma süreci”dir. Değerlendirme, örgütün, programın ve etkinliklerin gerçekleştirmeye çalıştığı amacı ne ölçüde ya da ne kadar iyi gerçekleştirdiklerinin saptanmasıdır. Değerlendirme bir açıdan, yetersizliklerin ortadan kaldırılması için başvurulan bir araçtır (Erdoğan, 2000; 81). Bu araştırmada da okul müdürlerinin yeterliklerine ilişkin denetimde görülen sorun ele alınmaktadır.

Şubat 2001 tarih ve 2521 sayılı Tebliğler Dergisi’nde yayınlanan Milli Eğitim Bakanlığı İlköğretim Müfettişleri Başkanlıkları Rehberlik ve Teftiş Yönergesi’nin yürürlüğe girmesi ile birlikte ilköğretimde yeni denetim esasları getirilmiştir. İlköğretim okullarında görev yapan yöneticilerin teftişinin nasıl ve hangi ölçütlere göre yapılması gerektiği zaman zaman tartışma konusu olmuştur. Yönergede yer alan yönetici teftişine ilişkin olarak madde 19’da: “Kurumlarda görevli yöneticilerin gözlenen çalışmalarının değerlendirilmesidir. Yöneticilerin teftişinde kurumların özelliğine göre "Yönetici Teftiş Formu" kullanılır” ifadesinin yer aldığı ilgili yönerge ile yönetici teftiş formuna eklenen yeni denetim alanları ve bu denetim alanlarındaki gözlenen davranışların yeterlikleri bu araştırmanın konusunu oluşturmaktadır.

Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, ilköğretim müfettişlerinin yönetici teftiş formu kullanarak okul müdürlerini denetim sonrasında yeterliklerine ilişkin yapmış oldukları değerlendirme ile yeterlik anketi kullanarak yapmış oldukları değerlendirme arasındaki farkları ortaya koymaktır.

Araştırmanın Önemi

Araştırma, eğitim denetiminde bulunan ilköğretim müfettişlerinin okul müdürlerini değerlendirme süreçlerine ilişkin olup, performans değerlendirme uygulamalarına da katkıda bulunacağı düşüncesiyle önemli görülmektedir.

Bu amaçla aşağıdaki sorulara yanıt aranacaktır;

1. İlköğretim müfettişlerinin okul müdürlerinin yeterlikleri konusunda “**yeterlik anketi**” kullanılarak yapmış oldukları değerlendirme, öğretmen, müdür, müdür yardımcısı görüşlerine göre farklılaşmakta mıdır?
2. İlköğretim müfettişlerinin okul müdürlerinin yeterlikleri konusunda “**yönetici teftiş formu**” kullanılarak yapmış oldukları değerlendirme düzeyleri nasıldır?
3. İlköğretim müfettişlerinin okul müdürlerini “yeterlik anketi” kullanarak yapmış olduğu değerlendirme ile “yönetici teftiş formu” kullanarak yapmış olduğu değerlendirme arasında farklılık var mıdır?
4. Okul müdürlerinin yeterlik alanlarına ilişkin yönetici teftiş formunda görülen eksiklikler ve öneriler nelerdir?

2.Yöntem

Araştırma tarama modelinde olup betimsel bir çalışmadır. Bu araştırmada, ilköğretim müfettişlerince ilköğretim okul müdürlerinin değerlendirmesine yönelik olarak;

- Uygulanan yönetici denetim formu doldurularak ilköğretim müfettişlerinin okul müdürlerine verdikleri değerlendirme puanları ile
- Okul müdürlerine yönelik olarak araştırmacı tarafından hazırlanan yeterlik anketine (Yıldırım, 2007) ilköğretim müfettişleri tarafından verilen cevaplar karşılaştırılmıştır.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın çalışma evreni Tokat ilinde görev yapan ilköğretim okul müdürleri ve ilköğretim müfettişleridir. Müfettişlerin ve okul müdürlerinin tamamı araştırmaya alınmıştır. Müdür yardımcısı ve öğretmenlerde ise oranlı küme örnekleme yoluna gidilmiştir. Örneklemeye ilişkin veriler Çizelge 1’de verilmektedir.

Örneklemin oranları: İlköğretim okulu müdürlerinin tamamı: n= 224, % 100, İlköğretim müfettişlerinin tamamı: n = 46, % 100; öğretmen seçimi: n = 414, % 15; müdür yardımcılarının seçimi: n= 110, % 20.

Çizelge 1. Anketin Geri Dönüş Oranı

Anket verilenler	Okul Müd.	Müd. Yard.	Müfettiş	Öğretmen
Dağıtılan anket	224	120	46	450
Geri dönen anket	222	110	45	430
Değerlendirilen anket	222	100	45	414
%	99	85	97	92

Veri Toplama Araçları

İlköğretim okulu müdürlerinin yeterliklerini ölçmek amacıyla Yıldırım(2007) tarafında “yeterlik anketi” geliştirilmiştir. Yeterlik alanları olarak; Töremen (2003: 160), Başar (1993), Açıköz (1994)’ün de belirlemiş olduğu yeterlik alanlarına ilişkin toplam 90 yeterlik maddesi elde edilmiştir. Yeterlik alanları belirlenirken, yenilenen ilköğretim programı gereği yapılandırmacı yaklaşımda okul müdürlerinin görevleri ve rollerine ilişkin alanlar da belirlenmiştir.

Anketin geçerlik çalışması için için Gaziosmanpaşa Üniversitesi ile İnönü Üniversitesi’nde görev yapmakta olan 15 öğretim üyesinden uzman görüşü alınmıştır.

Ayrıca ilköğretim müfettişlerinin yönetici teftiş formu kullanarak okul müdürlerini değerlendirmesine ilişkin verdikleri puanların incelenmesine yönelik olarak ilköğretim müfettişleriyle görüşmeler yapılarak 140 okul müdürüne ilişkin puan elde edilmiştir.

Verilerin Analizi

Yeterlik anketinin birinci bölümünde aritmetik ortalama, standart sapma sonuçlarının puan aralıkları ölçütünde analizi yapılmıştır. Çoklu gruplarda “tek yönlü varyans analizi” (F-testi), ikili gruplarda “t testi” yapılmıştır. İlköğretim müfettişlerinin yönetici teftiş formu kullanarak okul müdürlerini değerlendirmelerine yönelik olarak vermiş oldukları puanlara ilişkin frekans, yüzde ve aritmetik ortalama hesaplanmıştır.

3.Bulgular

3. 1. Öğretmen, müdür yardımcısı, okul müdürlerinin kendileri, ilköğretim müfettişlerinin okul müdürlerinin yeterlikleri konusunda “yeterlik anketi” kullanarak yapmış oldukları değerlendirme;

Yeterlik anketi kullanılarak, öğretmen, müdür yardımcısı, müdür, ilköğretim müfettişleri algısına göre ilköğretim okul müdürlerinin yeterlikleri Tablo 1’de verilmektedir.

Tablo 1.İlköğretim Okulu Müdürlerinin Yeterliklerinin Tamamına İlişkin Müdür, Müdür Yardımcısı, Öğretmen, Müfettişlerin Görüşleri

öğretmen (n = 414)		Müd.yard (n = 100)		müfettiş (n = 45)		müdür (n = 222)		F	P	Farkın Kaynağı
$\bar{x}$	SS	$\bar{x}$	SS	$\bar{x}$	SS	$\bar{x}$	SS	sd=(3,777)	,000*	Müd.-md yrd.-öğr.- müf.
3,57	,857	4,42	,53	2,86	,56	4,21	,43			

* $p < .05$

Tablo 1’de ilköğretim okulu müdürlerinin yeterliklerinin tamamında müdür, müdür yardımcısı, öğretmen, müfettişlerin görüşlerine göre yeterlik düzeylerinin varyans analizi bulguları verilmiştir. Tabloya göre, ilköğretim okulu müdürlerinin yeterliklerinde, müdürlere, müdür yardımcısına, öğretmenlere, müfettişlere göre anlamlı farklar görülmektedir (F= 91,127; $p < .05$). Grupların ortalamaları incelendiğinde fark müdürlerle, müfettişler ve öğretmenler arasındadır.

İlköğretim okulu müdürleri yeterlik maddelerinin tamamının ortalamasına göre kendilerini ($\bar{x}=4,210$) “**tamamen**” düzeyinde yeterli görmektedirler.

İlköğretim okullarında görev yapan müdür yardımcısı ($\bar{x}=4,427$) “**tamamen**” düzeyinde okul müdürlerini yeterli görmektedirler.

İlköğretim okullarında görev yapan öğretmenler, ilköğretim okulu müdürlerini genel olarak ($\bar{x}=3,572$) “**büyük ölçüde**” düzeyinde yeterli görmektedirler.

İlköğretim okullarının denetim, rehberlik görevlerini yapan, ilköğretim müfettişleri okulu müdürlerini genel olarak ($\bar{x}=2,864$) ise “**orta**” düzeyde yeterli görmektedir. İlköğretim müfettişleri okul müdürlerini genel olarak “**orta**” düzeyde yeterli görürken; “Birlikte çalıştığı meslektaş ve öğrencilerine insani saygıyı gösterme” ($\bar{x}=3,511$), “Çevresindekilerle iyi ilişkiler kurma” ($\bar{x}=3,400$), “Giyim kuşamında alçak gönüllü özenlilik içinde bulunma” ($\bar{x}=3,577$), “Okulun bina, tesis ve demirbaşlarının bakımında, kullanımında gerekli önlemleri alma” ($\bar{x}=3,577$) maddelerinde “**büyük ölçüde**” yeterli görmektedirler.

“Eğitim, güncel, ekonomik kültürel ve sanatsal konuları takip etme” ($\bar{x}=2,511$), “Okulun hedefleri ile öğretmenlerin, öğrencilerin, velilerin hedeflerini dengeleme” ($\bar{x}=2,422$), “Okulda bulunanları okulun geleceğini paylaşan bir grup haline getirme” ($\bar{x}=2,488$), “Okulda ortak değerler geliştirerek, güçlü okul kültürü oluşturma” ($\bar{x}=2,377$), “Okulun hedeflerini çalışanlarla, velilerle amaçlara uygun saptama” ($\bar{x}=2,355$), “Yetkiden çok etki yollarını deneme” ($\bar{x}=2,511$), “Toplam kalite yönetimi uygulamaları hakkında bilgi sahibi olma”, ($\bar{x}=2,400$), “Kendini geliştirme çabası gösterme” ($\bar{x}=2,488$), “Okulda yapılan çalışmaları ölçerek değerlendirmeler yapma” ($\bar{x}=2,311$), “Öğrenen okul felsefesinin yerleşmesi için öğrenme ortamları oluşturma” ($\bar{x}=2,266$), “Ödül sistemini etkili kullanma” ($\bar{x}=2,266$), “Yasal yaptırımları (ceza) yerine getirmede gerekli önlemleri alma” ($\bar{x}=2,466$), “Kantin veya kooperatifi verimli çalıştırabilme” ($\bar{x}=2,577$), “Kaos durumlarına karşı uyanık olma” ($\bar{x}=2,577$), “Öğrencilerin gelişim özellikleri hakkında bilgi sahibi olma” ($\bar{x}=2,488$), “Eğitim-öğretim etkinliklerinde öğretmene rehberlik etme” ($\bar{x}=2,488$), “Rehberlik hizmetlerini öğrencilerin gelişim gereksinimlerine dayandırma” ($\bar{x}=2,355$), “Zamanını etkili yönetme” ($\bar{x}=2,488$), “Öğretim ilke ve yöntemleri konusunda öğretmene rehberlik etme” ($\bar{x}=2,222$) maddelerinde “**çok az**” yeterli görmektedirler.

İlköğretim müfettişleri okul müdürlerinin yeterlikleri konusunda müdürlerin kendisinden, müdür yardımcılardan ve öğretmenlerden daha olumsuz düşünmektedirler.

Bu durum, okullara eleştirel gözle bakma, görevleri gereği hatalı yapılan işleri görme ve rehberlik etme, okulun gelişimsel sürecini takip etme, başka ilköğretim okulları ile karşılaştırma yapma olanağının olmasına ve aldığı farklı formasyona bağlanabilir.

Bu durumun, müfettişlerin denetim sonrasında okul müdürlerine verdikleri değerlendirme puanlarıyla benzerlik gösterip göstermediklerine ilişkin inceleme Tablo 2’de gösterilmektedir:

3. 2. İlköğretim müfettişlerinin okul müdürlerinin yeterlikleri konusunda “yönetici teftiş formu” kullanarak yapmış oldukları değerlendirme;

Bu bölümde, İlköğretim müfettişlerinin denetim sonrasında verdikleri değerlendirme puanları incelenmektedir. İlköğretim müfettişlerinin okul müdürlerini denetim sonrasında değerlendirmelerine ilişkin verdikleri puanlar Tablo 2’de verilmektedir.

Tablo 2. İlköğretim Müfettişlerinin Denetim Sonrasında Okul Müdürlerine Verdikleri Puanlar

N	PUAN	FREKANS	YÜZDE %	TOPLAM PUAN
140	60	1	0,71	60
140	63	1	0,71	63
140	65	2	1,42	130
140	70	3	2,14	210
140	73	1	0,71	73
140	75	2	1,42	150
140	76	2	1,42	154
140	77	1	0,71	77
140	78	3	2,14	234

Tablo 2'nin devamı

N	PUAN	FREKANS	YÜZDE %	TOPLAM PUAN
140	80	10	7,14	800
140	81	1	0,71	81
140	82	3	2,14	164
140	83	4	2,85	332
140	84	3	2,14	252
140	85	12	8,57	1020
140	86	4	2,85	344
140	87	5	3,50	435
140	88	1	0,71	88
140	90	28	20	2520
140	91	2	1,42	182
140	92	7	5	644
140	93	11	7,88	1023
140	94	7	5	658
140	95	13	9,21	1235
140	96	6	4,28	576
140	97	4	2,85	388
140	98	2	1,42	196
140	99	1	0,71	99
TOPLAM	28	140	100	12188/140= $\bar{X}$ = 87,06

Tablo 2'de ilköğretim müfettişlerinin okul müdürlerine denetim sonrasında verdikleri puanlar ve frekanslar verilmektedir. İlköğretim müfettişlerinin denetim sonrasında verdikleri değerlendirme puanlarından 140

tanisi incelendiğinde, puanların 80 ile 100 arasında yığıldığı görülmektedir. 140 değerlendirme puanından 16 tanesi 80 ve altı iken 124 değerlendirme puanının 80'in üzerinde olduğu görülmektedir. En fazla verilen değerlendirme puanı 90'dır. İlköğretim müfettişlerinden 28 tanesi okul müdürlerine 90, 13 tanesi 95, 12 tanesi 85, 10 tanesi 80 verdikleri görülmektedir. Toplam ortalamasının $x=87,06$ olduğu ve ilköğretim müfettişlerinin okul müdürlerini “ **oldukça iyi**” düzeyde yeterli buldukları görülmektedir.

Bu bulguyu; Aslan (2000) tarafından yapılan “İlköğretim Okullarında Yöneticilerin, Yönetici Teftişine Konu Olan Görevlerinin Değerlendirilmesi (Kahramanmaraş İli Örneği)” adlı yüksek lisans çalışmasında, değerlendirme açısından yeterliklerin olumlu algılandığı bulgusunu desteklemediği görülmektedir.

İlköğretim müfettişleri, okul müdürlerini yeterlik anketi ile değerlendirdiklerinde, genel olarak ($\bar{x}=2,864$) ise “**orta**” düzeyinde yeterli görmekte iken; denetim sonrasında 140 okul müdürüne verilen değerlendirme puanlarının aritmetik ortalaması $\bar{X} = 87,06$; ile “**oldukça iyi**” düzeyinde yeterli görmeleri düşündürücüdür. Bu durum, ilköğretim müfettişlerinin denetim esnasında durumsallık ilkesinden ve öznel davranmasıyla açıklanacağı gibi, yönetici teftiş formunun okul müdürlerinin olması gereken mesleki yeterlikleri tam olarak içermemesiyle de açıklanabilir.

3.3. Yönetici teftiş formuyla yeterlik anketi arasındaki farklar ve öneriler

İlköğretim müfettişlerinin kullandıkları yönetici değerlendirme formu incelendiğinde yönetici yeterlikleri açısından formda aşağıdaki noktaların eksik kaldığı görülmektedir;

Yönetici Teftiş Formunda İnsani Yeterlikler Yönünden Eksiklikler

- Kurumu Temsiliyet; Kılık Kıyafet; İkna Yeteneği; Türkçe'yi Kullanma; İnanma ve Adanmışlık; Demokratik Tutum; Ruhsal ve Fiziksel Sağlık; Kendini Geliştirme (Sürelî Yayın, Katıldığı Seminerler, Hizmet-İçi Eğitim, Geliştirdiği Materyal,)

Yönetici Teftiş Formunda Kavramsal Yeterlikler Yönünden Eksiklikler

- Eğitim Ve Yönetim Literatürüne Sahiplik Yeterliği; Yönetim Süreçleri (Karar, Eşgüdümleme, Planlama, Örgütleme, Bütçeleme, Değerlendirme, Denetleme yeterlikleri)

Yönetici Teftiş Formunda Yöneticinin Teknik Yeterlik Yönünden Eksiklikler

• Zaman Yönetimi, Bilgi Yönetimi, Çatışma Yönetimi, Sorun Çözme becerisi, Liderlik

Anket yoluyla değerlendirmeyele denetim esnasındaki değerlendirme arasındaki fark bu eksikliklerden de kaynaklanabilir.

Bu bulguyu, Öztürk (2001)'ün yapmış olduğu “İlköğretim Okulu Yöneticilerinin Denetiminde Kullanılan Ölçütlerin Yeterliklerine İlişkin Olarak İlköğretim Müfettişlerinin Görüşleri” adlı yüksek lisans çalışması desteklemektedir. Öztürk'ün araştırma bulgusunda; Araştırmaya katılan tüm müfettiş grubu, ilköğretim okulu yöneticilerinin denetiminde kullanılan ölçütlerden, kurumun eğitim-öğretim ve değerlendirme durumunu denetleme ölçütlerini, kurumun yönetim ve çevre ilişkilerini denetleme ölçütleri ile yöneticilerin denetiminde kullanılan toplam ölçütlerin yeterliğini “az yeterli” olarak algılamışlardır.

Aynı şekilde bu araştırmanın bulgusunu, Kılıç (2006)'ın, ilköğretim okullarında; yönetici teftişinde kullanılmakta olan yönetici teftiş formuna eklenen ölçütlerin (yeterliklerinin), ilköğretim müfettişleri ve okul yöneticileri tarafından değerlendirilmesi çalışmasının bulguları desteklemektedir. Araştırma bulgusuna göre; kurumun fiziki durumu denetim alanında her üç grup tarafından “yeterli”, eğitim öğretim ve değerlendirme denetim alanında ilköğretim müfettişleri tarafından “az yeterli”, okul yöneticileri ve okul yönetici yardımcıları tarafından “yeterli”, büro işleri denetim alanında her üç grup tarafından “yeterli”, yönetim ve çevre ilişkileri denetim alanında ilköğretim müfettişleri tarafından “az yeterli”, okul yöneticileri ve okul yönetici yardımcıları tarafından “yeterli”, kendini geliştirme denetim alanında ilköğretim müfettişleri tarafından “az yeterli”, okul yöneticileri ve okul yönetici yardımcıları tarafından “az yeterli” bulunmuştur.

Demirtaş (2004)'ın yapmış olduğu “İlköğretim Okulu Yöneticilerinin Başarımlarının Değerlendirilmesinde Yeni Bir Model Önerisi Üzerine Uygulamalı Bir Araştırma” adlı doktora çalışmasında getirmiş oldukları öneri bu araştırmanın bulgusunu desteklemektedir. Zira Demirtaş (2004)'e göre, “ilköğretim okul yöneticilerinin başarımlarının değerlendirilmesinde kullanılmakta olan sistem yeterli değildir. Yönetici başarımları, Sicil Raporu ve Yönetici Teftiş Formu ile ayrı ayrı değil, bunların ikisinin de niteliklerini

taşıyan Başarım Değerlendirme Raporu ile değerlendirilebilir” diyerek yönetici teftiş formunun tam anlamıyla yöneticilerin yeterliklerini ölçmediğini ifade etmektedir.

4. Sonuçlar

1. İlköğretim okulu müdürlerinin yeterliklerinde, müdürlere, müdür yardımcılara, öğretmenlere, müfettişlere göre anlamlı farklar görülmektedir. İlköğretim okulu müdürleri yeterlik maddelerinin tamamının ortalamasına göre kendilerini “**tamamen**”, müdür yardımcılarını “**tamamen**”, ilköğretim okullarında görev yapan öğretmenler, “**büyük ölçüde**”, ilköğretim müfettişleri ise okulu müdürlerini “**orta**” düzeyde yeterli görmekte-dirler.

2. Yeterliklere madde madde bakıldığında; İlköğretim müfettişlerinin okul müdürlerini “**büyük ölçüde**” düzeyinde gördükleri yeterlikler; “Birlikte çalıştığı meslektaş ve öğrencilerine insani saygıyı gösterme”, “Çevresindekilerle iyi ilişkiler kurma”, “Giyim kuşamında alçak gönüllü özenlilik içinde bulunma”, “Okulun bina, tesis ve demirbaşlarının bakımında, kullanımında gerekli önlemleri alma” .

İlköğretim müfettişlerinin okul müdürlerini “**çok az**” düzeyinde gördükleri yeterlikler; “Eğitim, güncel, ekonomik kültürel ve sanatsal konuları takip etme”, “Okulun hedefleri ile öğretmenlerin, öğrencilerin, velilerin hedeflerini dengeleme”, “Okulda bulunanları okulun geleceğini paylaşan bir grup haline getirme”, “Okulda ortak değerler geliştirerek, güçlü okul kültürü oluşturma”, “Okulun hedeflerini çalışanlarla, velilerle amaçlara uygun saptama”, “Yetkiden çok etki yollarını deneme”, “Toplam kalite yönetimi uygulamaları hakkında bilgi sahibi olma”, “Kendini geliştirme çabası gösterme” , “Okulda yapılan çalışmaları ölçerek değerlendirmeler yapma”, “Öğrenen okul felsefesinin yerleşmesi için öğrenme ortamları oluşturma”, “Ödül sistemini etkili kullanma”, “Yasal yaptırımları(ceza) yerine getirmede gerekli önlemleri alma”, “Kantin veya kooperatifi verimli çalıştırabilme”, “Kaos durumlarına karşı uyanık olma”, “Öğrencilerin gelişim özellikleri hakkında bilgi sahibi olma”, “Eğitim-öğretim etkinliklerinde öğretmene rehberlik etme”, “Rehberlik hizmetlerini öğrencilerin gelişim gereksinimlerine dayandırma”, “Zamanını etkili yönetme”, “Öğretim ilke ve yöntemleri konusunda öğretmene rehberlik etme”

3. İlköğretim müfettişlerinin denetim sonrasında verdikleri değerlendirme puanlarından 140 tanesi incelendiğinde, puanların 80 ile 100

arasında yığıldığı görülmektedir. 140 değerlendirme puanından 16 tanesi 80 ve altı iken 124 değerlendirme puanının 80'in üzerinde olduğu görülmektedir. En fazla verilen değerlendirme puanı 90'dır. İlköğretim müfettişlerinden 28 tanesi okul müdürlerine 90; 13 tanesi 95; 12 tanesi 85; 10 tanesi 80 verdikleri görülmektedir. Toplam ortalamanın $x= 87,06$ olduğu ve ilköğretim müfettişlerinin okul müdürlerini “**tamamen**” düzeyinde yeterli buldukları görülmektedir.

4. Yönetici Teftiş Formunda İnsani Yeterlikler Yönünden Eksiklikler; Kurumu Temsiliyet, Kılık Kıyafet, İkna Yeteneği, Türkçe'yi Kullanma, İnanma ve Adanmışlık, Demokratik Tutum, Ruhsal ve Fiziksel Sağlık, Kendini Geliştirme (Sürelî Yayın, Katıldığı Seminerler, Hizmet-İçi Eğitim, Geliştirdiği Materyal,)

5. Yönetici Teftiş Formunda Kavramsal Yeterlikler Yönünden Eksiklikler; Eğitim Ve Yönetim Literatürüne Sahiplik Yeterliği, Yönetim Süreçleri (Karar, Eşgüdümleme, Planlama, Örgütlenme, Bütçeleme, Denetleme, Değerlendirme, yeterlikleri), Liderlik.

6. Yönetici Teftiş Formunda Yöneticinin Teknik Yeterlik Yönünden Eksiklikleri; Zaman Yönetimi, Bilgi Yönetimi, Çatışma Yönetimi, Sorun Çözme Becerisi.

5. Öneriler

1. Yönetici teftiş formu ile kurum teftiş formu ayrılabilir.
2. Yönetici teftiş formuna yöneticilerin insani, kavramsal, teknik yeterlikleri eklenebilir.
2. Yönetici teftiş formuna eklenen kavramsal, insani, teknik yeterlikler okul müdürünün bireysel gelişimlerine katkıda bulunabilir.
3. Yönetici teftiş formuna eklenecek insani, kavramsal ve teknik yeterlikler performans değerlendirmede de kullanılabilir.
4. İnsani, teknik ve kavramsal yeterlikler eklenmiş teftiş formuna ilişkin müfettişlerin ve okul müdürlerinin görüşlerine başvurulabilir.

Kaynakça

- Açıkalın, A. (1998). Okul Yöneticiliği, Öncü Basımevi, Ankara.
- Açıkgöz, K. Ün (1994). Eğitimde Etkili Yönetici Davranışları, İzmir: Kanyılmaz Matbaası. 1. Baskı
- Aslan, H. (2000). İlköğretim Okullarında Yöneticilerin, Yönetici Teftişine Konu Olan Görevlerinin Değerlendirilmesi (Kahramanmaraş İli Örneği). Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Başar, H.(1993). Eğitim Denetçisi: Roller, Yeterlikleri, Seçilmesi, Yetiştirilmesi, Pegem Yayını, Ankara.
- Bursalıoğlu, Ziya (2000). Okul Yönetiminde Yeni Yapı Ve Davranış, Pegem AYayıncılık, Ankara.
- Demirel, Ö. (2001). Eğitim Sözlüğü. Ankara: Pegem A Yayınları.
- Demirtaş Z. (2004). İlköğretim Okulu Yöneticilerinin Başarımlarının Değerlendirilmesinde Yeni Bir Model Önerisi Üzerine Uygulamalı Bir Araştırma". Yayınlanmamış Doktora Tezi. İnönü Üniversitesi. Malatya.
- Erdoğan, İ. (2000). *Okul Yönetimi ve Öğretim Liderliği*, Sistem Yayıncılık, İstanbul.
- Kılıç, F. (2006). İlköğretim Okullarında; Yönetici Teftişinde Kullanılmakta Olan Yönetici Teftiş Formuna Eklenen Ölçütlerin (Yeterliklerinin), İlköğretim Müfettişleri Ve Okul Yöneticileri Tarafından Değerlendirilmesi (Ankara İli Örneği). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi. Ankara
- Öztürk, A.(2001). İlköğretim Okulu Yöneticilerinin Denetiminde Kullanılan Ölçütlerin Yeterliklerine İlişkin Olarak İlköğretim Müfettişlerinin Görüşleri. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Rosovski, H. (1990). Üniversite. (Çev: Süreyya Ersoy), Tübitak yayınları,14.Basım.
- Taymaz, H. (2003). İlköğretim ve Ortaöğretim Okul Müdürleri İçin Okul Yönetimi. Ankara: Pegem A Yayınları.
- Tebliğler Dergisi Şubat 2001/2521 Millî Eğitim Bakanlığı İlköğretim Müfettişleri Başkanlıkları Rehberlik Ve Teftiş Yönergesi.
- Töremen, F. (2003). "İlköğretim Okulu Yöneticilerinin Sahip Olması Gereken Yeterlikler", Milli Eğitim Dergisi, Sayı: 160.
- Yıldırım N. (2007). İlköğretim Okulu Müdürlerinin Öğrenme Stilleri İle Yeterlikleri Arasındaki İlişki. İnönü Üniversitesi. Yayınlanmamış Doktora tezi.

Coğrafya Öğretmenlerinin Öğretim Teknolojileri ve Materyalleri Kullanma Düzeyleri

Ömer Faruk SÖNMEZ^a & Hayati ÇAVUŞ^b & Zihni MEREY^c

Özet

Bu çalışmanın amacı, 2007–2008 öğretim yılında Van il merkezi, ilçe merkezleri ve kasabalarındaki ortaöğretim okullarında görev yapan coğrafya öğretmenlerinin, derslerinde öğretim materyallerini ne düzeyde kullanabildiklerinin ve öğretim materyallerini kullanamıyorsa sebeplerinin ne olduğunun ve duruma ilişkin sonuç ve önerilerin ortaya çıkarılmasıdır.

Çalışmada, araştırma yöntemlerinden olan betimsel yöntem kullanılmıştır. Çalışma grubunu Van ili ortaöğretim okullarında çalışan coğrafya öğretmenlerinin tamamı oluşturmaktadır. İlgili durumları tespit etmek amacıyla Sezer ve arkadaşları (2005) tarafından geliştirilen anket formu, çalışmayı yürüten araştırmacılar tarafından bizzat çalışma grubuna uygulanmış, elde edilen veriler yüzde ve frekans tabloları halinde değerlendirilmiştir.

Yapılan değerlendirmeler sonucunda; ortaöğretim okullarında gerekli materyal ve malzemenin olmayışı öğretimi olumsuz yönde etkilemektedir. Birçok öğretim materyalinin öğretmenler tarafından nasıl kullanılacağı bilinmemesinden dolayı, bu hususlarda öğretmenlerin bu materyalleri kullanmaları doğrultusunda desteklenip, bu konularda hizmet içi eğitimlere önem verilmelidir.

Anahtar kelimeler: Coğrafya eğitimi, materyal kullanımı, öğretim teknolojileri

The Usage Levels of Educational Technologies And Materials

of Geography Teachers

Abstract

The aim of this study is to determine the usage and non-usage percentages of the educational materials by the geography teachers who have been working during the 2007-2008 education year, in Van province. At the same time the study also aims to determine the reasons for not using these materials, presents the results and offer some suggestions.

---

^a Öğretim Görevlisi, Gaziosman Paşa Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler Öğretmenliği ABD. sonmez.omerfaruk@gmail.com, Tokat

^b Yrd.Doç.Dr.,Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Bölümü, Van.

^c Arş. Gör., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü, zihnimerey@yahoo.com, Ankara.

In the study, the descriptive method was used which was one of the research methods. All of the geography teachers were included in the study in Van. To determine the related situations a survey which was developed by Sezer and friends (2005) was applied to the teachers by the researchers. The data was evaluated as percentage and frequency tables.

As a result, the geography education is affected negatively because of the lack of the teaching materials at these schools. Owing to the lack of the knowledge about using the materials, geography teachers must be supported to use the teaching materials and these teachers must be trained about the usage of the educational materials at the in-service courses.

Keywords: Education of geography, material usage, instructional technology.

Giriş

İnsanlar toplumda rahat bir şekilde yaşayabilmek ve yaşam standartlarını yükseltebilmek için çeşitli bilgilere ihtiyaç duyarlar. Fen bilimleri, sağlık bilimleri, sanat bilimleri gibi, ihtiyaç duyulan bilgilerden birisi de insanların içinde yaşadığı doğal, beşeri ve ekonomik koşulları, insan topluluklarının etnik, antropolojik, kültür, tarih ve sosyolojik yapılarının nedenlerini ve dağılımını gösteren coğrafya bilgileridir (Cenker, 2000). Eğitim ve öğretimi ezberden kurtaracak en etkili yol, amaca uygun araç ve gereçler kullanarak eğitim yapmaktır (Doğanay, 2002).

Bilindiği üzere ortaöğretimde okutulmakta olan coğrafya dersi, diğer sosyal bilimler derslerinde de olduğu gibi görmeye, uygulamaya ve izlemeye dayalı bir derstir. Eğitim ve öğretim ortamlarında en çok önem verilen teknikler; görme, işitme, izleme ve uygulanmaya dayalı olan tekniklerdir. Özellikle etkili öğrenme açısından resimler, slaytlar, tablo ve grafiklerden, üç boyutlu animasyonlar, simülasyonlar ve etkileşimli sınıf içi ve sınıf dışı etkinliklerine kadar yaygın olarak kullanılabilir (Şahin, S. Gençtürk E 2009).

Öğretim teknolojisi, iletişim devriminin yarattığı, öğretmen, kitap ve yazı tahtası yanında öğretimsel amaçlar için kullanılacak kitle iletişim araçlarıdır (Yalın, 2002). Başka bir tanımla öğretim teknolojisi, öğrenme ve öğretme süreçlerinde kullanılan araç ve materyalleridir (Şahin ve Yıldırım, 2001). Öğretim teknolojisini öğrenme – öğretme süreçlerinde etkin bir şekilde kullanmak, eğitime sistematik ve bütüncül bir anlam kazandırmaya yardımcı olmaktadır.

Öğretim materyallerinin öğretim ortamında farklı amaçlar için kullanıldığı bir gerçektir. Materyaller, bazı öğretim ortamlarında öğretmeni

destekleyici amaçla kullanıldığı halde, bazı ortamlarda ise tamamen öğretmenin rolünü üstlenerek içeriği doğrudan öğrencilere aktarır (Şahin ve Yıldırım, 2001).

Öğretim materyalleri, öğrenmeyi kalıcı hale getirir, öğrencilerin ilgisini çekerek öğrenmeyi güçlendirir, anlamın gelişmesini ve anlatım kolaylığı sağlar. Öğretimde zaman kazandırır. Öğrenmede uyarıcı etki yaparak öğretim süreçlerinin güçlenmesini sağlar. Belirli amaca ulaşmada kolaylık sağlamak, etkili ve kalıcı öğretim yapabilmek için, öğretim materyalleri de unutulmamalıdır (Yılmaz ve Mahiroğlu, 2004).

Öğretme-öğrenme sürecinde araç-gereçlerden yararlanma, konuların daha etkili sunulmasını ve öğrenme zamanının da daha etkili kullanılmasını sağlamaktadır. Ayrıca, öğretimi daha zevkli ve anlaşılır hale getirdiği için, öğrenme için ayrılan süre verimli geçmekte ve öğretim hizmetinin niteliğini artırmaktadır (Demirel, 2002). Öğretim ortamlarında araç-gereç kullanımı, geleneksel öğretim yöntemlerine göre daha güçlü ve kalıcı etkiye sahiptir. Bu yöntem ile öğrenilen konuların hatırlanması daha kolay olmaktadır.

Duman ve Atar (2004) yapmış oldukları araştırmayla, data show (Bilgisayar ekranındaki görüntüyü veya video görüntülerini tepegöz yardımıyla perdeye aktaran elete denir) teknolojisinin coğrafya dersinde soyut konuların öğretilmesinde öğrencilerin motivasyonu ve akademik başarısı üzerindeki etkisinin neler olduğunun belirlenmesini amaçlamışlardır. Elde edilen bulgulara göre “datashow” kullanılarak öğretim yapılan deney grubu öğrencilerinin toplam başarı puanları kontrol grubu öğrencilerinin başarı puanlarından daha yüksek olduğu ve anlamlı düzeyde farklılaştığı saptanmıştır. Bu bağlamda öğrencilerin öğrenimlerini somutlaştıramadıkları ve öğrenmede zorlandıkları coğrafya dersinin iklim bilgisi konusunda öğretim teknolojilerinin kullanılması sayesinde akademik başarılarının ve motivasyon düzeylerini arttığı görülmüştür. Coğrafya öğretiminde öğrencilerin öğrenmede güçlüklerle karşılaştıkları iklim bilgisi, yeryüzü şekilleri v.b gibi fiziki coğrafya konuların öğretiminde data show teknolojileri kullanılmalıdır.

Demiralp'ın (2004), kuramsal çalışmasında coğrafya eğitiminde materyal seçiminin, hazırlanmasının, kullanılmasının ve değerlendirilmesinin etkin öğrenmede yararlı olduğu vurgulanmaktadır.

Coğrafya öğretiminin temel problemlerinden birisi, konuların işlenmesi sürecinde soyut olan kavramların somut hale getirilememesidir. Bu yüzden de

konuların öğrenciler tarafından anlaşılır hale gelmesi zorlaşmaktadır. Görsel ve işitsel araçlar, öğretim sürecinde öğrenmeye canlılık kazandırarak öğretmeni klasik anlatımdan uzaklaştırır. Bunun sonucunda öğrencinin görsel ve işitsel araçlar sayesinde öğrenme arzusu artar (Güngördü, 2003). Ayrıca, eğitimde görsel – işitsel araçlar, bir yandan öğretmenler tarafından kullanılması gereken materyalleri zenginleştirirken, diğer yandan da öğretmenlerin çalışmalarını kolaylaştırmaktadır (Demirel, 2002).

Görsel – işitsel araçların kullanılması öncelikle öğrencilerin dikkatlerini toplamasına katkı sağlar. Ayrıca öğrencilerin öğrenilenleri hafızaya almasını ve kodlamasını kolaylaştırır. Görsel – işitsel araç ve gereçler bunun dışında gereksiz tekrarları önler, algılamayı kolaylaştırır, ilgiyi ve katılımı sağlar ve monotonluğu önler (Erdoğan, 2001).

Coğrafya, harita, kesit, şekil, grafik, fotoğraf gibi araç-gereçler kullanılarak kalıcı öğrenmeyi sağlayacak şekilde öğrenilmesi ve öğretilmesi gereken bir bilimdir. Sönmez (2006) araştırmasında, elde edilen bulgular doğrultusunda; sosyal bilgiler dersinde (Coğrafya konularının öğretiminde) görsel araç ve gereç kullanmanın başarıyı artırması bakımından öğretim yöntemine göre daha etkili bir yöntem olduğu söylenebilir.

Coğrafya derslerinde araç-gereçler bir olayı görsel hale getirmek, olayı rasyonel bir şekilde açıklamak için yardımcı unsurlardır. Dünyanın yuvarlaklığı öğrenci için soyut bir kavramdır. Hâlbuki küre bu kavramı somutlaştırarak öğrencinin dünya ile ilgili diğer kavramları öğrenmesini kolaylaştırır. Çünkü araç-gereçler öğrencinin ilgisini çekmekle kalmaz, duyu organlarına da hitap ederek öğretimde kalıcılığı sağlar (Güngördü, 2003).

Coğrafya öğretiminde araç ve gereç kullanımı hem öğretmene etkin bir öğretim, hem de öğrenciye etkin bir öğrenme süreci sağlarken aynı zamanda da çoklu öğrenme ortamının oluşturulmasında katkı sağlar. Bu suretle hem görsel hem de işitsel öğretim ortamının aynı anda sağlanmasıyla öğrenciler için daha zengin öğrenme ortamları sağlanmış olur.

Meral ve Zerayak'ın (2004), 9 ortaöğretim okulundaki 244 öğrenci ve 53 öğretmen üzerinde gerçekleştirdiği tarama modeli çalışmanın sonuçlarına göre okulların çoğunda eğitim ortamlarını zenginleştirme amacına hizmet edebilecek teknolojilerin bir bölümünün bulunmasına karşın, öğretmenlerin bu teknolojileri çeşitli nedenlerle kullanmadıkları sonucuna varılmıştır. Bulgular göz önüne alındığında; tüm okullara gereksinim duyulan teknolojilerin temini,

öğretmenlerin daha verimli öğrenmeler gerçekleştirebilmesini sağlayabilecek teknolojileri kullanması, öğretmenlerin eğitim teknolojilerini kullanabilmeleri için hizmet içi eğitim programlarından geçirilmesi gerekmektedir.

Öğretim etkinliklerinde çeşitli araçlar kullanılarak öğrencilerin daha çok duyu organlarına hitap edilmekte, gerçek uygulamalar sınıf ortamına taşınarak öğrenme konularına pratik değer kazandırılmakta ve böylece öğrenmenin daha kalıcı olması sağlanmaktadır.

Sezer ve arkadaşları (2005), ortaöğretim okullarında çalışan coğrafya öğretmenlerinin, öğretim materyallerini kullanma durumlarına ilişkin çalışmalarında, öğretmenlerin her zaman kullandıkları materyaller arasında harita (%43,2), atlaslar (%27,0), küre (%29,7), fotoğraflar (%2,7), kaynak kitaplar (%16,2) ve dergiler gösterilmiştir. Öğretim materyalleri kullanamama nedenlerinin başında ilgili öğretim materyallerin okullarda hiç olmaması ya da yeterli sayıda olmaması gösterilmiştir. Ayrıca Öğretim materyalleri kullanamama nedenleri arasında okulların fiziki yapılarının uygun olmayışı, kaynak yokluğu da yer almıştır. Araştırmanın sonuç ve öneri bölümünde, öğretmenlerin derste öğretim materyallerini kullanma becerilerinde yetersiz kaldıkları, bunu giderecek bir eğitime ihtiyaçları olduğunu tespit edilmiştir.

Amaç

Bu çalışmadaki amaç, Van ili ortaöğretim okullarında çalışan coğrafya öğretmenlerinin derslerinde öğretim materyallerini ne düzeyde kullanabildikleri ve öğretim materyallerini kullanamıyorlarsa sebeplerinin ne olduğunun ortaya konulması ve duruma ilişkin önerilerin getirilmesidir.

Yöntem

Araştırma, genel tarama modeli kapsamında literatür tarama tekniği kullanılarak yürütülmüştür. Bu amaçla Sezer ve arkadaşları (2005) tarafından geliştirilmiş olan “Coğrafya Öğretmenlerinin Öğretim Teknolojileri ve Materyallerini Kullanma Düzeyleri ve Kullanamama Sebeplerinin Belirlenmesi” anketi kullanılmıştır. Anketin birinci bölümünün Cronbach Alpha katsayısı 0.89, İkinci bölümünün ise Cronbach . Alpha katsayısı 0.91 bulunmuştur. Bu değerler anketin güvenilirlik düzeyinin yüksek olduğunu

göstermektedir. Anketin ön kısmına araştırmanın amacına uygun olarak kişisel bilgiler kısmı eklenmiştir.

Çalışma Grubu

Çalışma grubunu, Van il merkezi ve çevresindeki 2006–2007 öğretim yılı ikinci döneminde çalışmakta olan tüm coğrafya öğretmenleri (N=57) oluşturmaktadır. Ancak anketin düzgün bir şekilde doldurulmamasından dolayı 6 öğretmene uygulanan anket değerlendirmeye tabii tutulmamış ve çalışma 51 anket üzerinde sürdürülmüştür.

Veri Toplanması ve Çözümlemesi

Araştırma ile ilgili verilerin toplanabilmesi için; Sezer ve arkadaşları (2005) tarafından geliştirilen anket formu çalışma grubuna uygulanmıştır. Çalışma grubuna uygulanan anket öğretmenlerin mesleki ve kişisel bilgileri, öğretmenlerin coğrafya derslerinde öğretim materyallerinden yararlanma düzeyleri ve öğretim materyallerini kullanamama sebeplerini belirlemek üzere üç bölüm şeklinde hazırlanmıştır.

Anketin okullarda çalışma grubuna uygulanabilmesi için Van İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nden izin ve valilik oluru alınmıştır. 2006–2007 öğretim yılında Van il merkezi ve çevresinde görev yapmakta olan tüm coğrafya öğretmenlerine anketin uygulanması planlanmıştır. Tüm evrene ulaşılmış ve anket uygulanmıştır. Grupların genel dağılım özelliklerini belirlemede Frekans (f) ve Yüzde (%) değerler alınmıştır.

Bulgular

Bu bölümde araştırma grubunun derslerinde öğretim materyallerini ne düzeyde kullanabildiklerinin ve öğretim materyallerini kullanamıyorsa sebeplerinin ne olduğu ve kişisel özellikleri, amaçlar doğrultusunda verilmiştir.

Tablo 1. Cinsiyete göre dağılım

Cinsiyet	f	%
Bay	41	80,4
Bayan	10	19,6
Toplam	51	100,0

Tablo 1 incelendiğinde, ankete katılan öğretmenlerin büyük çoğunluğunun erkeklerden oluştuğu görülmektedir (n:41, %80,4).

Tablo 2. Eğitim düzeylerine göre dağılım

Eğitim düzeyi	f	%
Lisans	40	78,4
Yüksek Lisans	11	21,6
Toplam	51	100,0

Tablo 2 incelendiğinde, çalışmaya katılan öğretmenlerin 11 tanesi (%21,6) yüksek lisans yapmış diğerleri ise yapmamışlardır.

Tablo 3. Eğitim düzeyi ile cinsiyet karşılaştırması

	Eğitim düzeyi			
	Lisans	%	Yüksek Lisans	%
Erkek	33	83	8	73
Bayan	7	17	3	27
Toplam	40	100	11	100

Tablo 3 incelendiğinde ise, her ne kadar erkek öğretmenler içerisinde yüksek lisans yapanların sayısı (f: 8, %19.52) bayan öğretmenlerden (f: 3, %42.85) fazla gibi gözükse de, öğretmen sayılarının dağılımına bakıldığında aslında bayanların daha yüksek bir oranda yüksek lisans yapmış oldukları sonucu ortaya çıkmaktadır.

Tablo 4. Mezun olunan okul türüne göre dağılım

Mezun Olunan Okul	f	%
Eğitim Fakültesi	31	60,8
Fen-Edebiyat/Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi	20	39,2
Toplam	51	100,0

Mezun olunan okul türüne bakıldığında (Tablo 4), coğrafya öğretmenlerinin (f:31, %60,8) Eğitim Fakültesi mezunlarından oluştuğu görülmektedir.

Tablo 5. Meslekteki kıdem dağılımı

Meslekteki kıdem durumu	f	%
1-5 yıl	25	49,0
6-10 yıl	9	17,6
11-15 yıl	13	25,5
16-20 yıl	2	3,9
21 yıl ve üstü	2	3,9
Toplam	51	100,0

Tablo 5’da ise, Van ilindeki coğrafya öğretmenlerinin yarıya yakın bir oranda (%49,0) meslekte 1-5 yıl arasında görev yapmakta oldukları görülebilir. Meslekte 6-10 yıl arasında görevde olan öğretmenlerin oranı (%17,6) iken, 10 yıl ve daha üzeri sürede görevde bulunanların oranı ise (%33,3)’tür.

Tablo 6. Çalışılan yerleşim birimi dağılımı

Çalışılan Yerleşim Birimi	f	%
İl merkezi	36	70,6
İlçe merkezi	14	27,5
Kasaba	1	2,0
Toplam	51	100,0

Tablo 6 incelendiğinde, öğretmenlerin %70,6’sının il merkezinde toplandıkları görülecektir. İlçe ve kasabalardaki ortaöğretim kurumlarının sayılarının az olmasının, oralarda görev yapan öğretmen sayılarının da az olmasına neden olduğu söylenebilir.

Tablo 7. Yüksek öğreniminizde Öğretim Teknolojileri ve Materyal Kullanımı ile ilgili ders alıp-almama durumu?

ÖTMG ile İlgili Ders Aldınız mı?	f	%
Evet	26	50,9
Hayır	25	49,1
Toplam	51	100,0

Tablo 8. Öğretim Teknolojisi ve Materyal Kullanımı İle İlgili Alınan Derslerin Alım Dağılımı

Dersin Adı	Alan kişi sayısı	%
Öğretim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme	21	80
Harita Bilgisi	2	8
Coğrafya Materyal Üretimi ve Kullanımı	2	8
Kartoğrafya	1	4
Toplam	26	100

Tablo 7 ve tablo 8 incelendiğinde ise, coğrafya öğretmenlerinin yarıdan fazlasının lisans öğrenimleri esnasında Öğretim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme (ÖTMG) dersini almış oldukları (%80.76) gözlemlenebilir. Bu oran da derslerde materyal kullanımı açısından iyi bir orandır.

Tablo 9. ÖTMG ile ilgili hizmet içi kurs alma durumunun dağılımı

ÖTMG hakkında hizmet içi kurs aldınız mı?	f	%
Evet	8	15,7
Hayır	43	84,3
Toplam	51	100,0

Tablo 9’da, coğrafya öğretmenlerinin Öğretim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme ile ilgili hizmet içi eğitim alanlarının çok küçük bir orana (%15,7) sahip olduğu görülecektir. Öğretmenlerin büyük bir çoğunluğunun (%84,3), Öğretim Teknolojileri ve Materyal geliştirme ile ilgili herhangi bir hizmet içi eğitim almamış olmaları, bu dersin lisans döneminde almış oldukları kabul edildiğinden kaynaklanabilir.

Tablo 10. Meslek kıdemi ile hizmet içi eğitim alma durumlarının karşılaştırması

ÖTMG hakkında hizmet içi kurs aldınız mı?		Yanıtlar	
		Evet	Hayır
Meslek	1-5 yıl	4	21

Kıdeminiz	6-10 yıl	1	8
	11-15 yıl	2	11
	16-20 yıl	1	1
	21 yıl ve üstü	0	2
Toplam		8	43

Tablo 10'a bakıldığında, ÖTMG ile ilgili hizmet içi kurs alma oranları çok düşük çıkmıştır. Bu sonuca sebep olarak, bu dersin lisans ve yüksek lisans dönemlerinde alınmış olması düşünülebilir.

Tablo 11. Öğretmenlerin Coğrafya Derslerinde Öğretim Materyallerinden Yararlanma Düzeyleri

ÖĞRETİM MATERYALLERİ		Her zaman		Çoğunlukla		Kısmen		Az		Hiç	
		f	%	f	%	F	%	f	%	f	%
1	Haritalar	15	29,4	23	45,1	10	19,6	3	5,9		
2	Atlaslar	8	15,7	15	29,4	12	23,5	10	19,6	6	11,8
3	Küre	8	15,7	13	25,5	20	39,2	6	11,8	4	7,8
4	Güneş sistemi modeli					3	5,9	8	15,7	40	78,4
5	Bilgisayar			6	11,8	9	17,6	9	17,6	27	52,9
6	Televizyon					6	11,8	12	23,5	33	64,7
7	Video			2	3,9	4	7,8	9	17,6	36	70,6
8	Tepegöz projektörü			2	3,9	11	21,6	12	23,5	26	51
9	Projeksiyon	1	2,0	4	7,8	7	13,7	8	15,7	31	60,8
10	Video kamera					3	5,9	5	9,8	43	84,3
11	Fotoğraf makinesi	1	2,0	1	2,0	6	11,8	15	29,4	28	54,9
12	Slâyt makinesi			1	2,0	5	9,8	5	9,8	40	78,4
13	Coğrafya dersleri ile ilgili CD/Videokasetler	2	3,9	5	9,8	16	31,4	7	13,7	21	41,2
14	Slaytlar / Film şeritleri	1	2,0	4	7,8	8	15,7	4	7,8	34	66,7
15	Fotoğraflar	1	2,0	7	13,7	17	33,3	15	29,4	11	21,6

Tablo 11'in devamı

16	Coğrafya dersleri ile ilgili gerçek eşyalar (maden, taş, toprak ve bitki, tarım ürünleri türleri koleksiyonu gibi)	1	2,0	2	3,9	17	33,3	15	29,4	16	31,4
17	Folyo setleri (asetatlar)			2	3,9	10	19,6	8	15,7	31	60,8
18	Kaynak kitaplar	21	41,2	20	39,2	7	13,7	1	2,0	2	3,9
19	Dergiler (Atlas, National Geographic vb.)	7	13,7	17	33,3	14	27,5	6	11,8	7	13,7
20	Grafikler	8	15,7	21	41,2	6	11,8	8	15,7	8	15,7
21	Diyagramlar	5	9,8	9	17,6	15	29,4	9	17,6	13	25,5
22	Profiller	3	5,9	11	21,6	12	23,5	12	23,5	13	25,5
23	Kesitler	4	7,8	8	15,7	13	25,5	11	21,6	15	29,4
24	Şemalar	5	9,8	14	27,5	12	23,5	9	17,6	11	21,6
25	Veri tabloları	7	13,7	16	31,4	8	15,7	9	17,6	11	21,6
26	Coğrafya dersleri ile ilgili maketler	1	2,0	2	3,9	10	19,6	13	25,5	25	49,0

Materyal kullanımı ile ilgili olarak Coğrafya öğretmenlerinin vermiş oldukları cevaplar değerlendirilmiş ve tablo 11'de sunulmuştur.

Tablo 11 incelendiğinde, öğretmenlerin “her zaman” kullandıkları materyaller arasında kaynak kitaplar (%41.2), harita (%29.4), dergiler (%19.7), küre (%18.7), atlas ve grafikler (%15.7), veri tabloları (%13.7) yer alırken, diğer materyallerin de (projeksiyon, fotoğraf makinesi, coğrafya dersleriyle ilgili CD/Video kasetleri, slaytlar ve coğrafya dersi ile maketler) daha az oranlarda da olsa kullanıldıkları görülmektedir.

“Çoğunlukla” kullanabildikleri öğretim materyalleri arasında, harita (%45.1), grafikler (%41.2), kaynak kitaplar (%39.2), dergiler (%33.3), veri tabloları (%31.4), atlaslar (%29.4), şemalar (%27.5), küre (%25.5), profiller (21.6), diyagramlar (%17.6) ve (% 2.0-15.7) aralığında da diğer materyaller gelmektedir.

Öğretim materyallerinin ve araç-gereçlerin “kısmen” kullanılma oranları ise, küre (%39.2), coğrafya ile ilgili taşlar ve fotoğraflar (%33.3), coğrafya ile ilgili CD, fotoğraflar (%31.4), atlas (%23.5), harita (%19.6)'dır.

Öğretim materyallerinin “az” kullanılma oranları ise, kaynak kitaplar (%2.0), haritalar (%5.9), slayt filimler (%7.8), video kamera ve slayt makinesinin kullanımı aynı oranlarda (%9.8) elde edilmiştir.

Yukarıdaki sonuçlar, öğretim materyallerinin farklı oranlarda da olsa öğretmenler tarafından kullanıldığının bir göstergesidir.

Öğretim materyallerini ve araç-gereçleri “hiç” kullanmayanlar ise, video kamera (%84.3), güneş sistemi modeli (%78.4), slayt makineleri (%60.8), coğrafya öğretiminin en temel materyali olan atlas (%11.8), küre (%7.8) olarak bulunmuştur.

Tablo 12. Öğretmenlerin Coğrafya Derslerinde Öğretim Materyallerinden Yararlanamama Nedenleri

ÖĞRETİM MATERYALLERİ	Bu öğretim materyali okulumuzda yoktur.		Bu öğretim materyali okulumuzda yeterli sayıda yok.		Bu öğretim materyalini kullanmada yeterli bilgi ve becerim yok.		Bu öğretim materyalini kullanmada yeterli bilgi ve becerim yok.		Gerekli donanımı hazırlamak için (Ör. Tepegöz saydam) zamanım yok.		Gerekli donanımı hazırlamak için (Ör. Asetat) kaynak yok.		Bu öğretim materyalinin bir faydası olduğuna inanmıyorum.		Bu öğretim materyalini kullanmak için okulumuzun fiziki yapısı uygun değil.	
	f	%	f	%	f	%	f	%	F	%	f	%	f	%	f	%
1 Haritalar	1	2,0	10	19,6											2	3,9
2 Atlaslar	8	15,7	10	19,6											2	3,9
3 Küre	3	5,9	11	21,6											2	3,9
4 Güneş sistemi modeli	29	56,9	6	11,8	2	3,9									2	3,9
5 Bilgisayar	8	15,7	13	25,5			3	5,9	2	3,9			1	2,0	9	17,6
6 Televizyon	14	27,5	11	21,6							1	2,0	3	5,9	8	15,7
7 Video	14	27,5	11	21,6							1	2,0	3	5,9	8	15,7
8 Tepegöz projektörü	11	21,6	9	17,6			3	5,9	2	3,9	2	3,9	2	3,9	5	9,8
9 Projeksiyon	14	27,5	7	13,7	1	2,0	5	9,8			2	3,9	1	2,0	5	9,8
10 Video kamera	18	35,3	8	15,7	1	2,0	4	7,8			2	3,9	2	3,9	5	9,8
11 Fotoğraf makinesi	17	33,3	6	11,8	1	2,0	4	7,8			1	2,0	1	2,0	5	9,8
12 Slayt makinesi	17	33,3	5	9,8			1	2,0	2	3,9	2	3,9			7	13,7
13 Coğrafya dersleri ile ilgili CD/Video kasetler	17	33,3	6	11,8			1	2,0	3	5,9	3	5,9			5	9,8

Tablo 12'in devamı

14	Slaytlar / Film şeritleri	19	37,3	4	7,8			1	2,0	2	3,9	2	3,9			6	11,8
15	Fotoğraflar	15	29,4	9	17,6					2	3,9					1	2,0
16	Coğrafya dersleri ile ilgili gerçek eşyalar	22	43,1	7	13,7					1	2,0	2	3,9			1	2,0
17	Folyo setleri (asetatlar)	23	45,1	6	11,8					2	3,9	4	7,8				
18	Kaynak kitaplar	4	7,8	8	15,7												
19	Dergiler (Atlas, National Geographic vb.)	10	19,6	10	19,6												
20	Grafikler	18	35,3	7	13,7							2	3,9				
21	Diyagramlar	18	35,3	8	15,7			1	2,0			1	2,0				
22	Profiller	19	37,3	8	15,7			1	2,0			2	3,9				
23	Kesitler	19	37,3	9	17,6	1	2,0					2	3,9				
24	Şemalar	20	39,2	8	15,7							2	3,9				
25	Veri tabloları	21	41,2	7	13,7							1	2,0				
26	Coğrafya dersleri ile ilgili maketler	29	56,9	10	19,6							3	5,9				

Tablo 12 incelendiğinde, öğretim materyallerinin kullanılmama sebepleri içerisinde en yüksek oran olarak dikkat çeken en belirgin durum, ilgili öğretim materyalinin okulda hiç olmaması ya da yeterli sayıda olmamasının işaretlenmiş olmasıdır. Bu veriler okullarda öğretim materyallerinin olmadığının bir göstergesidir.

Tablo 12'de dikkate değer bir önemli husus da, derslerle ilgili CD/Video kasetler, slayt, film şeritleri, güneş sistemi modeli, projeksiyon, video kamera, fotoğraf makinesi ve kasetler gibi bazı araç ve gereçlerin öğretmenler tarafından “hiç tanınmamasıdır”. Bu veri de derslerde bu tür araçların kullanılmadıklarının bir göstergesi olabilir..

Öğretim materyalleri ve araç-gereçleri kullanmada “yeterli bilgi ve becerim yok” seçeneğini işaretleyen öğretmenlerin, daha çok projeksiyon (%9.8), video kamera ve fotoğraf makinesi (%7.8) seçeneklerinde çıkmış olması, öğretim materyallerinin ve araç-gereçlerin kullanılmama sebeplerinden birisi olarak görülebilir.

Bilgisayar, tepegöz, projektör, slayt makinesi, slaytlar, fotoğraflar ve folyo setleri (%3.9), coğrafya dersiyle ilgili CD/Video kasetleri (%5.9)

oranlarındaki cevaplamalar “coğrafya ile ilgili gerçek eşyaları hazırlamak için yeterli zaman yok” seçeneği altında toplanmıştır.

Öğretmenler, tepegöz, projektör, projeksiyon, video kamera, slayt makinesi, slaytlar, coğrafya dersleri ile ilgili gerçek eşyalar, grafikler, projeler, kasetler ve şemalar (%3.9), coğrafya CD ve video kasetler (%5.9), folyo setleri (%7.8), coğrafya ile ilgili maketler (%5.9), televizyon, video ve veri tablolarını (%2.0) kullanamamalarına sebep olarak “hazırlamak için kaynak yokluğunu” göstermektedirler.

Haritalar, atlaslar, güneş sistemi modeli için (f: 2), tepegöz, projektör, projeksiyon, video kamera, fotoğraf makinesi, coğrafya dersleri ile ilgili CD / Video kasetler için (f: 5), televizyon ve video için (f: 8), bilgisayar için (f: 9), slayt makinesi için (f: 7), fotoğraflar ve coğrafya dersleri ile ilgili gerçek eşyalar için (f: 1) öğretmen bu öğretim materyallerini ve araç-gereçlerini kullanamama sebebi olarak okullarının fiziki yapısının uygun olmamasını belirtmişlerdir.

“İlgili öğretim materyallerinin faydası olduğuna inanmıyorum” seçeneği 13 öğretmen tarafından (%25.6) olarak işaretlenmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Materyal kullanımı ile ilgili olarak coğrafya öğretmenlerinin vermiş oldukları cevaplar değerlendirilerek tablo 11 ve tablo 12’de sunulmuştur. Tablo 11 incelendiğinde öğretmenlerin her zaman kullandıkları materyaller arasında, harita %75, atlaslar %46, küre %46, kaynak kitaplar %80 olarak tespit edilmiştir. Bu durumun temel nedeni tablo 12’de görüldüğü gibi tüm okullarımızda bu tür öğretim materyallerinin olduğu söylenebilir. Özellikle haritaların tüm öğretmenler tarafından kullandığı görülmektedir.

Ayrıca öğretmenlerin %27’lik ve %45’lik dilimleri arasında dergileri, diyagramları, profilleri, kesitleri, şemaları ve veri tablolarını her zaman kullanmamalarına sebep olarak, bu öğretim materyallerinin okullarda bulunmamasını ifade etmiş olmaları dikkat çekicidir.

Özellikle güneş sistemi modeli, bilgisayar, televizyon, video, tepegöz projektörü, video kamera, slayt makinesi ve folyo setlerinin her zaman kullanılmamaları, bu tür öğretim materyallerinin kullanma düzeylerini az ya da hiç olarak çıkmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla coğrafya derslerinin temel konularından olan dünya şekli ve hareketleri, güneş sistemi ve gezegenler vb. gibi konuların, bu tür öğretim materyalleri aracılığıyla anlatılmadığı söylenebilir.

Yine coğrafya dersleri için düzenlenen öğrenme ve öğretme ortamlarının görsellikten çok uzak olduğu sonucu da çıkarılabilir.

Televizyon ve videonun (%50), tepegöz projektörünün (%41) ve slâyt makinesinin (%45) oranlarında okullarda hiç kullanılmama sebebi olarak da okulun fiziki yapısının bu materyalleri kullanmaya uygun olmayışı çalışmaya katılan öğretmenler tarafından belirtilmiştir. Bu da, bu öğretim materyallerinin kullanılabilmesi için okulların fiziki şartlarının iyileştirilmesi gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır.

Yine çalışma sonrasında elde edilen veriler doğrultusunda, çalışmaya katılan öğretmenlerin (%84.3) oranında, öğretim teknolojisi ve materyal kullanımı ile ilgili herhangi bir hizmet içi eğitime katılmamış olmaları da dikkate değer bir sonuçtur. Öğretmenlerin bu konu hakkında hizmet içi eğitim almaları durumunda, okullarında bulunan materyallerden daha fazla bir şekilde faydalanmalarını sağlayabilir.

Elde edilen bulgular ve sonuçlar ışığında coğrafya öğretimi için aşağıdaki öneriler dikkate alınabilir,

1- Coğrafya öğretmenlerinin, öğretim teknolojileri ve materyal geliştirme konusunda hizmet içi eğitime katılma olanağı sağlanarak, araç-gereç kullanımı ve faydaları hakkında bilgilendirilmeleri faydalı olacaktır.

2- Ortaöğretim okulları, coğrafya öğretim materyalleri açısından yeterli donanımlarla desteklenmelidir.

3- Coğrafya öğretmenlerinin, bir derste kullanabilecekleri öğretim materyallerini amaca hizmet eder nitelikte kullanılabilecekleri ortamın sağlanması gereklidir.

4- Coğrafya öğretmenleri, kendi alanlarında lisansüstü eğitim yapmaları konusunda teşvik edilerek desteklenmelidir.

Kaynakça

Aydın Y. Z. ve Mahiroğlu A. (2004). Dil Bilgisi Öğretiminde Yeni Geliştirilen Öğretim Materyallerinin Öğrencilerin Öğrenme Düzeyine Etkililiği, Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, Kış.

Cenker, M. E. (2000). Coğrafya'ya Giriş, Siirt: Mikro Dizgi.

Demiralp, N. (2004) Coğrafya Öğretiminde Materyallerin Geliştirilmesi ve kullanılması, XII. Eğitim Bilimleri Kongresi (Bildiriler) Cilt-IV, Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Demirel, Ö. (2002). Öğretme Sanatı, Ankara: Pegem – A Yayıncılık.

- Duman, B ve Atar, E. (2004). Data Show Teknolojisinin Coğrafya Dersinde Soyut Konularının Öğretilmesinde Öğrencilerin Akademik Başarısı ve Motivasyon Üzerindeki Etkisi, The Turkish Online Journal of Educational Technology – TOJET October 2004 ISSN: 1303-6521 Volume 3, Issue 4, Article 11
- Doğanay. İ. (2002). Coğrafya öğretim Yöntemleri, Aktif Yayınevi, Erzurum.
- Erdoğan, İ. (2001). Sınıf Yönetimi, Ankara: Pegem–A Yayıncılık.
- Güngördü, E. (1998). Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarındaki Coğrafya Ünitelerinde Sunulan Görsel Materyallerin Doğruluk İlkesi Yönünden Değerlendirilmesi, Sosyal Bilgilerde Konu Alanı Ders Kitabı İnceleme Kılavuzu, (Ed.: Cemalettin ŞAHİN) Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Karabağ S. ve Şahin S. (2007). Kuram ve Uygulamada Coğrafya Eğitimi, Gazi Yayınevi, Ankara.
- Meral, M. ve Zerayak, Ertan. (1997). Öğretmen ve Öğrencilerin Okullarda Teknolojisi Kullanımına İlişkin Görüşleri –Televizyon ve Video-, IV. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi Bildirileri II., Eskişehir :10-12 Eylül 1997.
- Özden, Y. (2000).Öğrenme ve Öğretme, Ankara: Pegem - A Yayıncılık.
- Sezer, A. Bölükbaş O., Polat, Ü. (2005).Coğrafya Öğretmenlerinin Öğretim Teknolojileri ve Materyallerini Kullanma Düzeyleri ve Kullanamama Sebeplerinin Belirlenmesi (Niğde İl Örneği). II. Sosyal Bilimler Eğitimi Kongresi, Van: Milli Eğitim Basımevi.
- Sönmez, Ö. F. (2006). İlköğretim Sosyal Bilgiler 7. Sınıf “Karadeniz Bölgesi” Konusunun Görsel ve Gereçlerle Öğretiminin Öğrencilerin Akademik Başarısına Etkisinin Değerlendirilmesi” (Tokat Örneği) Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara

YEREL YÖNETİMLERDE HALK KATILIMI TOKAT İL MERKEZİNDE UYGULAMALI BİR ÇALIŞMA

Ahmet ÖZKİRAZ^a Halim Emre ZEREN^b

Özet

Demokrasi, günümüzde hemen her toplumun benimsemekte olduğu bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır. Demokrasinin varlığı, halkı zaman içerisinde yönetime dâhil olmaya zorunlu hale getirmektedir. Küreselleşme ve teknolojinin de etkisiyle çevresine duyarsız kalamayan halkın yönetime katılım zorunluluğu, temsili demokrasinin yetersizliğini ortaya çıkarmıştır.

Yerel yönetimlerin halka yakınlığından ve yöneten - yönetilen ilişkilerinin gelişimine uygun zeminler sağlamasından dolayı; halk katılımının etkilerinin bu birimlerde etkin olarak görüleceği düşünülmektedir. Bu bağlamda Tokat'ta halk katılımının ne olduğunu betimlemek amacıyla 400 kişi üzerinde standartlaştırılmış görüşme formlarıyla kişilerle bire bir görüşülerek veriler toplanmıştır. Verilerin analizi sonucunda Tokat'ta halkın yönetime katılma fikrine olumlu yaklaştığı, ancak katılım davranışı konusunda çekingen olduğu kanaatine varılmıştır.

Seçimlere katılım gibi geleneksel katılım yöntemlerinin yanında; halk toplantıları, ombudsman, mahalle toplantıları vs. gibi yöntemlerle katılım bilinci güçlendirilmeye çalışılmakta, halkın yönetime dahil edilmesi istenmektedir. Katılımın; yönetimin meşruiyeti açısından bir hayli önemli olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Demokrasi, Yerel Yönetimler, Katılım, Halk Katılımı.

Public Participation in Municipalities, A Study Applied in the City Center of Tokat

Abstract

Democracy, at the present time, is seen a value that almost every society is adopting. In the length of time, the existence of democracy enforces people to take part in management. With globalization and the effect of technology, the necessity of participating in management for the people who cannot be indifferent to their environment has unearthed the insufficiency of Representative democracy.

Due to the intimacy of municipalities and their providing a base for the development of the relation between the managing and the being-managed, public participation in these units is thought to be possibly active. In this sense, with the aim to depict what public participation in Tokat is, some data has been collected through standardized

^a Yrd. Doç. Dr. Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İİBF., Kamu Yönetimi Bölümü, Kamu Yönetimi ABD
ahmeto@gop.edu.tr

^b Arş. Gör. Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, İİBF., Kamu Yönetimi Bölümü. Kamu Yönetimi ABD
emre_zeren@hotmail.com

conversation forms applied face-to-face on 400 persons. The analysis of the data shows that people in Tokat are favorable to the idea of taking part in management but they are withdrawn when it comes to the behaviour to participate.

In addition to such traditional ways of participation as that of elections, with other ways like popular assemblies, ombudsman, local assemblies, etc., it is tried to strengthen the awareness of participation and inclusion of the people in management is requested.

KEY WORDS: Democracy, Municipalities, Participation, Public Participation

1. GİRİŞ

Kökleri demokrasiye kadar dayandırılabilir olan katılım kavramının 1970'lerden sonra dünya gündeminde etkin olarak yer aldığı görülmektedir.

Katılım; bireylerin kendilerini etkileyen ve ilgilendiren fiziksel çevrelerde, programlarda ve kurumlarda üretilen kararlara etkiye bulunmaları; bu kararların oluşumunda yer almaları olarak tanımlanmaktadır (Sarıkoc, 2002:42).

Yalçındağ'ın tanımıyla katılım(1996: 129) ; halk topluluğuna mensup kişilerin hükümet faaliyetlerine etki etmek, denetlemek veya doğrudan doğruya toplum ihtiyaçlarını sağlamak yoluyla gerçekleştirdikleri etkinliğe denmektedir.

Günümüzde klasik demokrasinin öngördüğü uygulama şekillerinden olan seçim ve oy vermeden daha farklı kontrol süreçleri hayata geçmiştir. Her ne kadar seçimlere dayalı temsil edici kurumların varlığı sağlıklı bir demokrasi için gerekli olsa da yeterli kabul edilmemektedir. Temsili demokrasinin sunduğu sınırlı katılım yöntemlerine çeşitli halk gruplarının katılımını sağlayacak ilave katılım enstrümanlarıyla destek verilmesinin ve bu yolla yerel halk katılımının yaygınlaştırılmasının ülke siyasetine önemli katkılar yapacağı düşünülmektedir.

Bütün dünyada yaşanan gelişmeler, yönetimde merkezileşme yerine yerleşmenin ön plana çıktığını göstermektedir. Dünyanın, insan hakları ve çevre sorunlarına bakışının değişmiş olması sebebiyle, yerel yönetimlerin öneminin bir derece daha arttığı söylenebilir. Bu gelişmeler paralelinde, yerel yönetimlerin ve yerel politikaların da değişim ve yeniden yapılanma sürecine girmesi gereğinin ortaya çıktığı görülmektedir.

Değişen ve gelişen yönetim sisteminde hizmetlerin halka en yakın birimlerce ve halkın katılımının ön plana alınarak yapılması önem taşır. Egemenliğin kayıtsız şartsız milletin olduğu anayasal olarak kabul edildiğine göre, halkın da bu egemenliği etkin olarak yönetime katılım yoluyla kullanma hakkının bulunduğu söylenebilir.

Yönetime katılım, idarenin herhangi bir konuda yapmak istediği çalışma ile ilgili olarak verdiği bilgilerin, halk tarafından değerlendirilmesi sonucunda oluşan görüşlerin yönetime iletilmesidir. Çoğu zaman yerel yönetimlerde yönetime katılımın; siyasi yöneticileri seçme, yönetimin

kararlarına tepki gösterme ve temel haklara sahip olma gibi konularda sınırlı bir şekilde ele alındığı ve algılandığı görülmektedir (Sarıkoce, 2002:45).

Hâlbuki yerel yönetimlerde katılım kavramı; Belediye Başkanlığı, Belediye Meclisi, İl Genel Meclisi, muhtar ve ihtiyar heyeti seçimlerinden ibaret sayılmamalı, daha da ötesinde yönetimin bütün eylem ve işlemlerinde geçerli olabilen bir halkla ilişkiler yaklaşımı olarak kabul edilmelidir.

Devlet Planlama Teşkilatının VI. Beş Yıllık Özel İhtisas Komisyonu Raporu'nda bu hususa şu cümlelerle vurgu yapılmaktadır: “Özünde demokratiklik olan yerel yönetimlerde halk katılımı bambaşka bir önem kazanmaktadır. Çünkü bir mahalli ve müşterek hizmeti görmekle yükümlü bir yerel yönetim, aynı zamanda o yöre halkının kendisi için karar alan, planlayan ve uygulayan bir üst organıdır. Onun için halk katılımının sadece seçimden seçime oy veren bir mekanizma dışında daha üst ve gündelik katılımı da desteklenmesi gerekmektedir (DPT, 1991:52).”

Nitekim Türkiye’de 3273 sayılı yasayla kabul edilen ve 01.04.1993 tarihinde yürürlüğe giren Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı'nın 4. maddesinin 3. fıkrasında: “Kamu sorumlulukları genellikle ve tercihen vatandaşa en yakın olan makamlar tarafından kullanılacaktır. Sorumluluğun bir başka makama verilmesinde, görevin kapsam ve niteliği ile yetkinlik ve ekonomi gerekleri göz önünde bulundurulmalıdır.” ifadesi yer almaktadır.

13 Mart 2005 tarihinde çıkan Belediye Kanunu'nda, 4 Mart 2005 tarihli İl Özel İdaresi Kanunu'nda, 1 Ocak 2005 tarihli Büyükşehir Belediyeleri Kanunu'nda ve 11 Haziran 2005 tarihli Mahalli İdare Birlikleri Kanunu'nda yerel yönetimlerde halk katılımı konusunun önemle vurgulandığı söylenebilir.

Katılımın vatandaşa yükleyeceği ‘sorumluluk’ ve ‘kentli olma’ düşüncesinin kentleşme sürecine de olumlu katkılar sağladığı ortadadır. Vatandaşlara sağlayacağı ‘yönetime dâhil olma ve kendine güven’ düşüncesinin kişisel gelişim süreçlerini olumlu yönde etkilediği görülmektedir.

Yerel yönetimlerin vatandaşlara sağlayabileceği katılım olanaklarının halk tarafından karşılanış ve algılanış şeklinin, yerel yönetimlerin etkinliğine yapacağı katkıların ve karşılıklı etkileşim sürecinin araştırılması bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Bu bağlamda Tokat il merkezinde halkın yerel yönetimlere katılımı ve katılım duyarlılığı incelenmiş, yapılan testlerin ve analizlerin sonuçlarına göre bir değerlendirme yapılması amaçlanmıştır.

2. YEREL YÖNETİMLERDE KATILIMIN GEREKLİLİĞİ

Nadaroğlu'na göre (1998:27); siyaset biliminde ve idare hukukunda geliştirilen yeni teorilerde, liberal demokrasinin temelinde komünal (beledi) hürriyetlerin, çağımızdaki özgürlükçü demokrasinin temelinde de mahalli özgürlüklerin yer aldığı belirtilmektedir. Eğitim kurumları içindeki ilkokulun

işlevini özgürlükler konusunda komün idareleri üstlenmiştir. Bu sebeptendir ki mahalli idareler, sözü geçen görüşleri savunanlara göre, mahalli toplulukların kamusal siyasi haklarını hep birlikte kullanmalarının birer ürünü, birer aracıdır.

Yerel yönetimlerin halka daha yakın olması dolayısıyla, halkın ihtiyaçlarının yerel yönetimlerce belirlenmesi ve bu ihtiyaçlara yönelik hizmetlerin etkin bir şekilde yerine getirilmesi beklenmektedir. Etkinliğin sağlanabilmesi için de halkın yönetime katılımı gerekmektedir. Bu sayede halk ve yönetim arasında ortaya çıkabilecek kopukluğun da engellenmiş olması muhtemeldir.

Merkezi yönetimden bölgesel sorunların ayrı ayrı tespiti beklenemezken, yerel yönetimler için bu durum belirleyici olabilmektedir. Çünkü bir yerel yönetim biriminin başarısını yönetmiş oldukları bölgenin sorunlarının ve ihtiyaçlarının doğru tespiti ve çözümü ile ölçmek mümkün olabilmektedir.

Bireylerin sosyalleşmesi anlamında en etkili yollardan birisinin katılım olduğu görülmektedir. Toplumsal yaklaşmanın kolaylaşması ve ortak kararlar alınabilmesi açısından katılımın çok büyük önem taşıdığı söylenebilir.

Yapılan uygulamaların yerel topluluklarca desteklenmesinin ve benimsenmesinin, yerel yönetimlerin başarı şansını arttıracakları öngörülmektedir. Yerel yönetim birimlerinin halkla barışık, halkın içinden olması durumunda, karşılıklı olarak yöneten- yönetilen ilişkilerinin güçleneceği düşünülmektedir.

Yerel yönetimlerde halk katılımının sağlanmasında hem halk, hem de yerel yönetimler için karşılıklı faydalar mevcuttur. Bu faydaların ilkinin maliyet konusunda yaşandığından bahsedilebilir. Halkın işgücünü ve düşüncelerini kendi çevreleri için seferber etmesi maliyetlerin düşürülmesi yönünden önem taşımaktadır.

Halkın üretime katılımı hizmetlerin daha kolay benimsenmesini ve yapılan hizmetlere daha çok sahip çıkılmasını sağlar. Recep Yazıcıoğlu'nun Tokat pilot uygulamasında görülebileceği gibi; (Yazıcıoğlu, 2000:73) özellikle köylerde halk katılımı sayesinde yapılan işlerin halk tarafından benimsenmesi ilgi çekicidir.

Bunun yanında dünyadaki bazı belediyelerde yapılan katılımcı bütçe çalışmalarının verdiği olumlu sonuçlar, özellikle Porto Alegre modeli ile görülmüş ve yaygınlık kazanmıştır. Hatta bu uygulama o kadar başarılı olmuştur ki 1996 yılında İstanbul'da toplanan Habitat II. Konferansında "En İyi Uygulama" ödülünü almıştır (Tusepart,2009).

Halk katılımının bir başka fonksiyonu halkın kendine güven duygularını geliştirmesi ve yönetim ve halk arasındaki kopukluğu minimuma indirmesi olarak düşünülebilir. Yerel yönetimlere katılım seviyesinin artması uluslaşmayı kolaylaştırması ve güçlendirmesi, devlete bağlılığı ve güveni artırması bakımından da önemlidir.

Etkili bir denetim ve şeffaflığın sağlanabilmesi açısından katılımın önemli bir fonksiyonu olduğundan bahsetmek mümkündür.

Demokrasinin öğrenilmesi ve yaşatılması açısından ciddi bir okul görevi yapan yerel yönetimler için halk katılımı çok önemli ve gereklidir. Halkla bütünleşemeyen bir yerel yönetim biriminin başarılı olabileceğinden söz edilemez. Halkın desteğini alamayan, sorunlarına çözüm üretemeyen bir yerel yönetim biriminde; demokrasiden de söz edilemez.(Çukurçayır, 1999: 128)

3. YEREL YÖNETİMLERDE HALK KATILIMININ YÖNTEMLERİ

Biçimsel katılım olanaklarının bulunduğu bir toplumda; yönetime katılım davranışından bahsetmek daha olanaklı görülmektedir. Günümüz toplumlarında yoğun olarak görülen katılım davranışının, yerel düzeyde birçok biçimde karar süreçlerinin oluşumuna etki ettiği söylenebilir.

Bir bölgede ya da yörede yaşayan insan topluluklarının ihtiyacı olan hizmetlerin en üstün kalitede üretilmesinin, bu hizmetleri talep edenlerin bu süreçlere ne kadar ilgi duydukları ve bunun içinde ne kadar yer aldıklarıyla doğru orantılı olduğu düşünülmektedir.

Katılım, sürecin kimin tarafından başlatıldığına göre değerlendirildiğinde aktif ve pasif katılım şeklinde bir sınıflandırmaya tabi tutulabilir.

Eğer yerel halk kendiliğinden olaylara ilgi duyup örtülü veya örtüsüz harekete geçiyorsa aktif katılım, süreç yerel yönetim birimi tarafından başlatılmışsa pasif katılım söz konusudur (Gökçe, Bayrakçı, 2005, 44).

Geray'a (1995:73) göre; katılım alanları ve katılım türleri her ülkenin toplumsal, siyasal, kültürel, ekonomik koşullarına göre farklılık göstermekle birlikte şöyle bir sıralama yapılabilir:

- Kent planlaması
- Çevre koruma
- Halk oylaması
- Seçilmişleri görevden düşürme (geri çağırma)
- Hemşehrilerin şikâyetleri
- Kentsel, toplumsal hareketler

4. TOKAT İL MERKEZİNDEKİ KATILIM DAVRANIŞININ BELİRLENMESİNE YÖNELİK BİR ANALİZ

4.1. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

4.1.1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmada; yerel demokrasinin en önemli göstergelerinden biri olan yönetime katılım davranışının, Tokat halkında ne düzeyde olduğunu betimlemek amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, halkın yönetime katılım duyarlılığının tespit edilebilmesi ve halkın yerel demokrasiye bakış açısının, kentsel sorunlara yaklaşımının ve sorun çözme konusundaki ilgi düzeylerinin belirlenmesi hedeflenmektedir.

4.2. ARAŞTIRMA SORUSU

Tokat'ta yaşayan halkın yerel yönetimlerin faaliyetlerine katılma davranışı ne ölçüdedir?

4.3. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

Araştırmada Tokat Merkez ilçesinde ikamet eden vatandaşlar ana kütleyi oluşturmaktadır. Anketler, eğitim verilen üniversite öğrencileri tarafından bire bir (yüz yüze) uygulanmıştır. Anket 2006 Kasım ve Aralık ayları boyunca uygulanmıştır. 425 anket yapılmıştır. Ancak veri saflaştırması sonucu eksiklikleri olan 25 adet anket değerlendirme dışı bırakılmıştır. Bu durumda araştırma kasti olarak belirlenen 400 kişi ile sınırlıdır.

4.4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

4.4.1. Evren ve Örneklem

Örneklem kentin farklı noktalarından 'kasti örneklem' metoduyla oluşturulmuştur. Geçici olarak hizmetlerden faydalandıkları için, Tokat'ta ikamet etmeyen kişiler ana kütleye dahil edilmemiştir.

Ayrıca oy kullanma yaşının 18 olduğu göz önünde bulundurularak, 18 yaşından küçük kişilere anket uygulanmamıştır.

Çalışmanın evrenini Tokat merkez ilçesinde ikamet eden 114.000 kişi oluşturmaktadır. Anketlerin geri dönüşüm oranı %97 olarak tespit edilmiştir. Araştırmanın temel yaklaşımı pozitif yöntemdir.

4.4.2. Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama aracı olarak, M. Akif Çukurçayır'ın 1999 yılında hazırlamış olduğu "Yerel Yönetimler ve Katılım: Halkın Katılım Duyarlılığı ve Katılım Yolları Açısından Konya Örneği" başlıklı, yayınlanmamış doktora tezindeki anket örnek alınmıştır. Anket toplam 32 sorudan oluşmaktadır. Bunların 5 tanesi demografik soru olup, 27 tanesi vatandaşların yerel yönetimlerde yönetime katılım eğilimlerini belirlemek üzere düzenlenmiştir.

4.4.3. Verilerin Analizi

Memnuniyet düzeyini ölçmek için kullanılan 400 deneğe ilişkin veriler SPSS/PC (11.5) (Statistical Package of Social Science) paket programında değerlendirilmiştir. Değerlendirmede frekans analizi kullanılmıştır.

4.5. VERİLER VE BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde, araştırma verilerinin analizinden elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

4.5.1. Ankete Katılanların Demografik Özellikleri

4.5.1.1. Meslek

Tablo 1. Ankete Katılanların Mesleklere Göre Dağılımı

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
İşçi	44	11.0	11.0	11.0
Memur	146	36.5	36.5	47.5
S.Meslek	75	18.8	18.8	66.3
İşsiz	31	7.8	7.8	74.0
Diğer	104	26.0	26.0	100.0
Toplam	400	100.0	100.0	

Bu sonuçlara göre ankete katılanların %36,5'ini memurlar, %18,8'ini serbest meslek sahipleri, %11'ini işçiler, %7,8'ini işsizler ve %26'sını da ev hanımları, emekliler v.b. kimselerden oluşan diğerleri oluşturmaktadır. Her meslekten ve değişik kesimlerden birbirine yakın oranda vatandaşla görüşülmüştür.^c

4.5.1.2. Yaş

Tablo 2. Ankete Katılanların Yaşa Göre Dağılımı

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
18-30	170	42.5	42.5	42.5
31-45	149	37.3	37.3	79.8
46-60	75	18.8	18.8	98.5
60+	6	1.5	1.5	100.0
Toplam	400	100.0	100.0	

^c Çukuçayır (1999:249)'ın yaptığı katılım araştırmasında da mesleklerin dağılımı, gerçekleştirilen anketlerin sonucundan elde edilen meslek verileriyle yakın oranlar içermektedir. Konya'da gerçekleştirilen 430 ankete katılım şöyledir: İşçi %15,1, memur % 28,8, serbest meslek %26, diğer %30.

Ankete katılanlar %42,5 oranında 18–30 yaş aralığındadır. Bu durum da gençlerin ağırlıkta olduğunu göstermektedir. Ancak; 31–45 yaşındaki %37.3 ve 46–60 yaş aralığındaki %18.8 oranları birbirine eklendiğinde %56 gibi bir oranla karşılaşılmaktadır. Bu durum da; çoğunluğu orta yaştaki vatandaşların oluşturduğunu göstermektedir. Bu tespitin yapılan çalışma için olumlu bir anlam ifade ettiği düşünülmektedir. Çünkü orta yaş grubunun belirli bir yaşam bilinci düzeyine ulaşmış bireylerden oluştuğu ve siyasal düşüncelerinin daha belirgin olduğu düşünülmektedir. Çalışmadaki en az katılım ise 60 yaşın üzerindeki vatandaşlardan %1,5 oranında sağlanabilmiştir.^d

4.5.1.3. Cinsiyet

Tablo.3. Ankete Katılanların Cinsiyetlere Göre Dağılımı

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Erkek	243	60.8	60.8	60.8
Kadın	157	39.3	39.3	100.0
Toplam	400	100.0	100.0	

Ankete katılanların ağırlıklı kesimi %60,8 ile erkeklerden oluşmaktadır. Ancak kadınların katılımı da yaklaşık %40 ile azımsanmayacak düzeydedir denilebilir.

4.5.1.4. Eğitim

Tablo 4. Ankete Katılanların Eğitim Seviyelerine Göre Dağılımı

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
İlkokul	54	13.5	13.5	13.5
Ortaokul	31	7.8	7.8	21.3
Lise	120	30.0	30.0	51.3
Üniversite	177	44.3	44.3	95.5
Lisansüstü	18	4.5	4.5	100.0
Toplam	400	100.0	100.0	

Eğitim; katılım davranışını etkileyen en önemli değişkenlerden biridir. Bu noktadan hareketle anket çalışmasının en az ilkokul mezunlarına uygulanmasına azami önem verilmiştir.

Örnekleme oluşturanların büyük çoğunluğu %44,3 oranla üniversite mezunlarından oluşmaktadır. Üniversite mezunlarının ardından %30 oranla lise

^d Çukuçayır (1999:249)'ın yaptığı katılım araştırmasında da benzer sonuçlara ulaşmak mümkündür: 18-30 %33, 31-45 %46, 46-60 %17, 60 ve üzeri % 3.7

mezunları gelmektedir. Bu oranı ise %13,5 ile ilkokul ve %7,8 ile ortaokul mezunları takip etmektedir. Ankete katılanların %4,5'ini de lisansüstü eğitim almış vatandaşlar oluşturmaktadır.

4.5.1.5. Kentsel Hizmetlerin Yeterliliği

Tablo 5. Kentsel Hizmetlerin Yeterliliği

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Evet	35	8.8	8.8	8.8
Hayır	340	85.0	85.0	93.8
F.yok	25	6.3	6.3	100.0
Toplam	400	100.0	100.0	

'Belediye'nin yürüttüğü hizmetleri yeterli buluyor musunuz?' sorusuna katılımcıların %8,8'i 'evet' cevabı verirken, katılımcıların yaklaşık %90'ının kararsız olduğu veya 'hayır' cevabı verdiği görülmektedir. Bu durum, genel kanının 'yetersiz' olduğu yönündedir.

4.5.1.6. Halka Danışma

Tablo 6. Belediye Kararlarında Halka Danışılması

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Evet	344	86.0	86.0	86.0
Hayır	43	10.8	10.8	96.8
F.yok	13	3.3	3.3	100.0
Toplam	400	100.0	100.0	

Yerel yönetimlerde halk katılımı bu çalışmanın temel konusu olduğundan dolayı, vatandaşlara 'Belediye karar ve uygulamalarında halka danışmalı mı?' şeklinde bir soru yöneltilmiştir. Yurttaşların büyük bir kısmı (%86) halkın karar alma süreçlerine dâhil edilmesini desteklemektedir. Örnekleme giren vatandaşların %10,8'lik kısmı ise aksi yönde görüş bildirmektedirler. Fikir beyan etmeyenlerin sayısı ise %3,3'tür. Bu durum; halkın büyük bir kısmının katılım eğilimlerinin çok güçlü olduğunu göstermektedir.

4.5.1.7. Başkanla Görüşme

Tablo 7. Belediye başkanıyla görüşme

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Evet	64	16.0	16.0	16.0
Hayır	332	83.0	83.0	99.0
F.yok	3	.8	.8	100.0
Toplam	400	100.0	100.0	

Örnekleme girenlerin yerel yöneticilere ve yönetime ne kadar ilgili olduklarının ölçümü için 'Belediye başkanıyla yüz yüze görüştünüz mü?' şeklinde bir soru sorulmuştur. Bu soruya alınan 'evet' cevabı, muhtarı tanımadaki kadar yüksek görünmemektedir. %16'lık kesim başkanla görüştüğünü, %83'lük kesim ise görüşmediğini beyan etmiştir. Fikir beyan etmeyenler ise %1'lik dilimi oluşturmaktadır. Bu durum da; yerel yönetimlere katılım eğilimi gösteren halkın, belediye başkanıyla görüşme konusunda yeterli olmadığını göstermektedir.

4.5.1.8. Belediyeye Şikâyet

Tablo 8. Belediyeye Şikâyet

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Evet	118	29.5	29.5	29.5
Hayır	282	70.5	70.5	100.0
Toplam	400	100.0	100.0	

Katılım yollarından biri olarak kabul edilen şikâyet yöntemine, halkın %29,5'inin başvurduğu, %70,5'lik bir kesimin ise herhangi bir sorun için belediyeye hiç başvurmadığı görülmektedir.

4.5.1.9. Kentsel Sorunlar İçin Zaman Ayırma

Tablo 9. Kentsel Sorunlar İçin Zaman Ayırma

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
1 saat	122	30.5	30.5	30.5
2 saat	88	22.0	22.0	52.5
3 saat	42	10.5	10.5	63.0

4+ saat	46	11.5	11.5	74.5
Hiç zamanım yok	102	25.5	25.5	100.0
Toplam	400	100.0	100.0	

‘Mahalle ya da kent sorunlarıyla ilgili sizden yardım istense haftada ne kadar zaman ayırabilir siniz?’ şeklinde vatandaşlara yöneltilen soruya; katılımcıların %30,5’i bir saat, %22’si 2 saat, %10,5’i 3 saat, %11,5’i 4 saat ve daha fazla cevabını vermişlerdir. ‘Hiç zamanım yok’ diyenler ise katılımcıların %25,5’ini oluşturmaktadır. Bu oranlar, vatandaşların dörtte üçünün kentsel sorunlar için zaman ayırma eğiliminde olduğunu göstermektedir.^e

4.5.1.10. Sivil Toplum Kuruluşlarının Karar Süreçlerine Katılımı

Tablo 10. Sivil Toplum Kuruluşlarının Katılımı

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Evet	291	72.8	72.8	72.8
Hayır	49	12.3	12.3	85.0
F.yok	60	15.0	15.0	100.0
Toplam	400	100.0	100.0	

Sivil toplum kuruluşlarının karar alma süreçlerine katılımına; katılımcıların %72,8’i olumlu bakmaktadır. Bu konuda olumsuz görüş beyan eden vatandaşlar ise %12,3’lük bir oran teşkil etmektedirler. Vatandaşların %15’lik kısmı ise bu hususta fikir beyan etmek istememişlerdir.

4.5.1.11. Sivil Toplum Kuruluşlarına Üyelik

Tablo 11. Sivil Toplum Kuruluşlarına Üyelik

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Evet	103	25.8	25.8	25.8
Hayır	297	74.3	74.3	100.0
Toplam	400	100.0	100.0	

Örnekleme katılan vatandaşların %25,8’i sivil toplum kuruluşlarına üye iken, %74,3 ü herhangi bir sivil toplum kuruluşuna üye değildir. Sivil toplum

^e Çukurçayır (1999)’ın araştırmasında Konya için bu oranlar; “%33,5 bir saat, % 14,7 üç saat, % 10 beş saatten fazla, % 41,9 hiç zamanım yok” şeklindedir. Bu durumun Tokat’taki katılım eğiliminin daha kuvvetli olduğunu gösterdiği düşünülebilir.

kuruluşlarının karar alma süreçlerine katılımını destekleyen yurttaşların, ortaya çıkan oran azımsanamayacak gibi görünse de bu örgütlere katılımlarının sınırlı olduğu düşünülebilir.

4.5.1.12. Sivil Toplum Kuruluşlarında Çalışma

Tablo 12. Sivil Toplum Kuruluşlarında Çalışma

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Evet	44	11.0	11.0	11.0
Hayır	356	89.0	89.0	100.0
Toplam	400	100.0	100.0	

Yukarıda bahsettiğimiz sivil toplum kuruluşlarına üyelikteki sınırlılığın bu örgütlerde çalışma hususunda da görüldüğü söylenebilir. Vatandaşların %11'i sivil toplum kuruluşlarında çalıştığını beyan ederken, %89'u böyle bir çalışma yapmadıklarını beyan etmektedirler.

4.5.1.12.Siyasi Partiyeye Üyelik

Tablo 13. Siyasi Partilere Üyelik

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Evet	51	12.8	12.8	12.8
Hayır	349	87.3	87.3	100.0
Toplam	400	100.0	100.0	

Sivil toplum kuruluşlarına üyeliğin sınırlılığı gibi; siyasi partilere üyelik için de aynı yorumun yapılabileceği düşünülmektedir. Vatandaşların %12,8'i bir siyasi partiye üye iken, %87,3'ünün herhangi bir üyeliği bulunmamaktadır.^f

4.5.1.14.Mahalledeki Hizmetler İçin Gönüllü Çalışma

Tablo 14. Mahalledeki Hizmetler İçin Gönüllü Çalışma

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Evet	236	59.0	59.0	59.0
Hayır	107	26.8	26.8	85.8
F.yok	57	14.3	14.3	100.0
Toplam	400	100.0	100.0	

^f Çukurçayır (1999)'ın katılım araştırmasında da 'Herhangi bir siyasal parti ya da topluluğa üye misiniz?' sorusuna; katılımcıların % 18,8'i "evet" cevabı verirken, % 78,8'i "hayır" cevabı vermiştir. Katılımcıların % 2,3'ü de fikir beyan etmek istememiştir. Bu sonuçlar; Çukurçayır (1999:278)'a göre 'yerel düzeyde yurttaşların siyasi partilerle özdeşleşmekten kaçması' olarak yorumlanmaktadır.

Örnekleme katılan vatandaşların; mahalledeki kentsel hizmetlere gönüllü katılım konusuna da olumlu baktıkları düşünülebilir. Zira katılımcıların %59'u bu çalışmalara katılabileceğini belirtirken, %26,8'i olumsuz görüş beyan etmektedirler. Bu konuda fikir belirtmek istemeyen katılımcı oranı ise %14,3 tür.

4.5.1.15. Belediyeye Gitme

Tablo 15. Belediyeye Gitme

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Evet	344	86.0	86.0	86.0
Hayır	38	9.5	9.5	95.5
F.yok	18	4.5	4.5	100.0
Toplam	400	100.0	100.0	

'Belediyede herhangi bir işiniz olduğunda çekinmeden gider misiniz?' şeklinde sorulan soruya katılımcıların %86'sı 'evet' cevabı vermiştir. Vatandaşların %9,5'i ise belediyeye çekinmeden gidemeyeceğini belirtmektedir. %4,5'lik bir kesim ise fikir beyan etmekten çekinmektedir.

Bu sonuçların; halkın büyük bir çoğunluğunun kendi sorunlarını çözmek için çekinmeksizin ilgili yerlere gidip, gerekli başvuruları yapabileceği görüşünü ortaya çıkarabileceği düşünülebilir.

4.5.1.16. İmza Kampanyasına Katılım

Tablo 16. İmza Kampanyasına Katılım

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Evet	333	83.3	83.3	83.3
Hayır	34	8.5	8.5	91.8
F.yok	33	8.3	8.3	100.0
Toplam	400	100.0	100.0	

Vatandaşların kentsel sorunlara sahip çıkma eğilimini değerlendirebilmek amacıyla yöneltilen 'Kent sorunlarıyla ilgili bir imza kampanyası düzenlense katılır mısınız?' şeklindeki soruya yöneltilen cevaplar da olumlu görünmektedir. Katılımcıların %83,3'ü olumlu cevap verirken, imza kampanyasına katılmayacağını belirtenlerin oranı ise %8,5'tir. Bu konuda fikir beyan etmeyenler ise katılımcıların %8,3'ünü oluşturmaktadır.

4.5.1.17 Tokat'ta Oturma

Tablo 17. Tokat'ta Oturma

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Bir yıldan az	23	5.8	5.8	5.8
1-3	26	6.5	6.5	12.3
3-5	27	6.8	6.8	19.0
5-10	45	11.3	11.3	30.3
10+	279	69.8	69.8	100.0
Toplam	400	100.0	100.0	

Örnekleme katılan %69,8'i oluşturan kesim 10 yılı aşkın bir süredir Tokat'ta oturmaktadır. %11,3'lük kesim ise 5 ile 10 yıldır Tokat'ta yaşamaktadır. Katılımcıların %6,8'i de 3-5 yıldır Tokat'ta oturmaktadır. 1-3 yıl arasında Tokat'ta oturanlar ise %6,5'tir. Bir yıldan kısa süredir Tokat'ta ikamet edenlerin oranı ise %5,8'dir. Bu sonuçlar, Tokat'a yeni yerleşenlerin sayısının düşük olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlara göre Tokat halkının çoğunluğunun mukim olduğu görülmektedir.

4.5.1.18 Katılım - Etkinlik İlişkisi

Tablo 18. Katılım- Etkinlik İlişkisi

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Evet	332	83.0	83.0	83.0
Hayır	30	7.5	7.5	90.5
F.yok	38	9.5	9.5	100.0
Toplam	400	100.0	100.0	

““Vatandaşların yönetime çeşitli yollarla dâhil olması, yerel hizmetlerin etkinliğine olumlu katkı sağlar.” Fikrine katılıyor musunuz?” biçiminde yöneltilmiş olan soruya, örnekleme katılan vatandaşların olumlu cevaplar verdiği görülmektedir. Buna göre; vatandaşların %83'ü olumlu cevap verirken, %7,5'i olumsuz beyanda bulunmuşlardır. Fikir beyan etmeyen katılımcılar ise %9,5'i oluşturmaktadır.

4.5.1.19 Katılımın Yeterliliği

Tablo 19. Katılım Yeterliliği

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Yeterli	24	6.0	6.0	6.0
Yetersiz	301	75.3	75.3	81.3
F.yok	75	18.7	18.7	100.0
Toplam	400	100.0	100.0	

“Tokat’ta halkın yerel yöneticilerin karar alma sürecine katılımını yeterli buluyor musunuz?” şeklinde yöneltilen soruya katılımcıların %6’sı ‘yeterli’ cevabını verirken, %75,3 oranında ‘yetersiz’ cevabı alınmıştır. Örnekleme katılanların %18,7’si ise fikir beyan etmemişlerdir. Genel olarak katılım eğilimi gösteren vatandaşların var olan katılım süreçlerini yeterli bulmadıkları görülmektedir.

4.5.1.20 Yerel Yönetime Yakınlık

Tablo 20. Yerel Yöneticilere Yakınlık

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Çok yakın hissediyorum	8	2.0	2.0	2.0
Yakın hissediyorum	24	6.0	6.0	8.0
Orta düzeyde	59	14.8	14.8	22.8
Yakın hissetmiyorum	104	26.0	26.0	48.8
Kesinlikle yakın hissetmiyorum	179	44.8	44.8	93.5
F.yok	26	6.5	6.5	100.0
Toplam	400	100.0	100.0	

Tokat’taki yerel yöneticileri kendinize ne kadar yakın hissediyorsunuz? Biçiminde katılımcılara yöneltilen soruya %2 oranında ‘çok yakın hissediyorum’ cevabı alırken, %6 oranında ‘yakın hissediyorum’ cevabı ile karşılaşmıştır. Yerel yöneticileri kendilerine yakın ya da uzak hissetmeyen, ‘orta düzeyde’ şeklinde cevap veren kesim ise %14,8’dir.

Buna karşın katılımcıların %26'sı yerel yöneticileri kendilerine 'yakın hissetmemektedirler'. Kendilerini 'kesinlikle yakın hissetmeyenlerin' oranı ise %44,8'dir. %6,5'lik bir kesim ise bu konuda fikir beyan etmek istememişlerdir.

Tokat il merkezinde 400 kişi ile görüşmek suretiyle gerçekleştirilen anket uygulamasından elde edilen bulgulara dayanılarak aşağıdaki sonuçlara ulaşılmaktadır.

a) Çeşitli meslek, cinsiyet, eğitim, yaş ve gelir gruplarından yurttaşlarla görüşülmüş, bu yurttaşların kentsel konularla genel olarak ilgili oldukları görülmüştür. Temel hizmetlerin yeterliliği ile ilgili açık görüş belirtmişlerdir. Bu verilerden hareketle yurttaşların ilgi ve merak düzeylerinin yeterli seviyede olduğu belirtilebilir. Halkın çevresine karşı duyarlı olduğu görülmektedir.

b) Yurttaşlara yerel siyasi aktörlerle ilgili yöneltilen sorularda da benzer cevaplar alınmış, yurttaşların belediye başkanı gibi siyasi aktörlerle ilgilendikleri görülmüştür. Ayrıca kentsel hizmetlerin yeterliliği ve hizmetlerden memnunluk gibi birtakım sorulara alınan yanıtlar da, vatandaşların bu hususlarda çekinmeden fikir beyan edebildiklerini göstermektedir. Bu durum, halkın kent sorunlarına yeterli ilgiyi gösterdiğine işaret olarak düşünülebilir.

Örneğin; 'Belediyenin yürüttüğü hizmetleri yeterli buluyor musunuz?' şeklinde yöneltilen bir soruya, örnekleme katılanların % 85,5'i "hayır", % 8,8'i "evet" yanıtı vermiştir. Halkın düşüncelerini çekinmeden ortaya koyduğu görülmektedir. Yerel hizmetlere karşı ilgi ve duyarlılık seviyesinin bir hayli yüksek olduğu düşünülebilir.

c) "Belediye karar ve uygulamalarında halka danışmalı mı?" şeklinde yöneltilen soruya örnekleme katılanların % 86'sı 'evet' cevabı vermişlerdir. Buradan halkın demokratik düşündüğü ve karar süreçlerine dâhil olma fikrini benimsediği yargısına varılabilir. Halkın, katılımcı yönetim düşüncesini gerekli gördüğü anlaşılmaktadır. Bu durum da katılımın demokrasiyle ilişkilendirilebilmesi açısından anlamlıdır. Yerel yönetimlerin bu anlamda gerekli altyapıyı oluşturmasının katılım fikrinin yaşama geçirilmesinde olumlu katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

d) Meslek, eğitim ve cinsiyet değişkenleri ile katılım arasında (ki kare ilişkisinde p.05 den büyük çıkmıştır) istatistiki olarak anlamlı bir ilişkiye rastlanamaması; katılımın yaş, cinsiyet, eğitim ve meslek gibi değişkenlerden birebir etkilenmediğini göstermektedir. Sadece yaş ve gelir değişkenleri ile katılım arasında (p.05 den küçüktür) istatistiki olarak anlamlı ilişkiler görülmektedir.

e) Sınırlı da olsa yönetime katılım imkânlarının halk tarafından kullanılmadığı, kullanan kesimin de genellikle bireysel sorunların çözümü için bu yollara başvurdukları görülmektedir. Örnekleme katılanların birden çok yolla da başvuru yaptıkları düşünüldüğünde; dilekçe verenler % 14,3'ü oluştururken, telefon ederek şikâyetle bulunanlar % 15,8'i oluşturmaktadır. Yetkililerle

görüşenler %11,8, başkanla görüşenler % 3,5 ve belediye personeli tanıdıkları vasıtasıyla şikâyetlerini belirtenler % 6,3 olarak tespit edilmiştir.⁸ Bu bulgular ışığında “Yerel yönetimler katılım imkânı verse bile, bu imkânları kullanma olasılığı oldukça düşüktür.” şeklinde bir yorum yapılabilmektedir.

f) Halkın genelinde sivil toplum örgütlerine ve siyasi partilere katılım konusunda çekingenlik olduğu söylenebilir. Sivil toplum örgütlerine üyelik % 25,8 olarak görülürken; siyasi partilere üyelik %12,8 olarak görülmektedir. Ancak sivil toplum örgütlerinin belediye kararlarının oluşumuna katılımının %72,8’lik bir oranla desteklendiği görülmektedir. Bu sonuçlar halkın katılım fikrini benimsediği, ancak katılım davranışı gösteremediğini destekler niteliktedir.

g) Örnekleme katılan yurttaşların sorun çözme yöntemleri de ilgi çekicidir. Halkın %79’u sorunlarını bizzat yetkililerle görüşerek çözeceklerini belirtmişlerdir. Bu durum; halkın kendi sorunlarını çözme bilincine sahip olması açısından anlamlı görünmektedir.

h) Çalışmaya katılan vatandaşların %83,3’ü kent sorunlarıyla ilgili düzenlenecek bir imza kampanyasına katılım konusunda olumlu görüş bildirmişlerdir.

i) Örnekleme katılan vatandaşlara yöneltilen sorularda eğlence ve dinlenme yerlerinin yeterliliği, yerel yöneticilere yakınlık, sanatsal ve kültürel faaliyetlerin yeterliliği gibi konularda alınan cevapların da dikkate değer olduğu düşünülmektedir. Çünkü vatandaşlar; birçok konu gibi yukarıda değinilen hususlarda da fikirlerini rahatlıkla beyan etmektedirler. Halkın yaşadığı çevre ile ilgili çekinmeden yorumlar yapabilmesi ve çevresine olan ilgisi katılım açısından istekli olduklarının bir göstergesi olarak düşünülebilir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

20. yüzyılın sonundan itibaren dünya düzeninin hızla değişmesiyle birlikte, bildiğimiz bütün sistemlerin sürekli olarak yenilenme çabası içerisinde oldukları görülmektedir. Bu durumda, yönetim sistemlerinin de sürekli olarak değişime açık olmak üzere yenilenmesi gerektiği düşünülmektedir.

‘Hikmet-i hükümet’ söylemleri yerine bugünlerde daha çok şeffaflık ve saydamlık söylemleri duymaktayız. Mevcut sınırlar hukuksal olarak hala geçerliliğini korusa bile, küreselleşmenin ve teknolojik gelişmelerin etkisiyle fiilen hükmünü yitirdiği düşünülmektedir. İnsanların dünyadaki gelişmelere duyarsız kalamamalarından dolayı ‘kapalı kapılar ardında iş görme’ yöntemi birçok alanda etkisini kaybetmiştir.

---

⁸ Kentle, mahalleyle veya kendinizle ilgili bir sorun için belediyeye son bir yıl içinde şikâyette buldunuz mu? Şeklinde yöneltilen soruya örnekleme katılanların % 29,5’i evet cevabı verirken, %70,5’i ise hayır cevabı vermiştir

Çukurçayır'ın da(1999:318) ifade ettiği gibi bu gelişmeler, demokratikleşmenin bir çözüm stratejisi olarak görülmesini, toplumsal düşüncenin ve dayanışmanın güçlendirilmesini, halk egemenliğinin kurumsallaşmasını, yerel özerkliğin bir anayasal değer olarak görülmesini de gerektirmektedir.

'Yönetilenleri, yönetim sürecine dâhil etmek düşüncesi' bu noktada ön plana çıkmaktadır. Bunun da en iyi şeklinin yönetimin yerelleşmesi olduğu kabul görmektedir. Halka en yakın olan birimlerin yerel yönetimler olduğu düşünüldüğünde; hizmetlerin sunumunda etkinlik, verimlilik, hız ve öncelikli ihtiyaçların belirlenmesi gibi faktörler, yerel yönetimlerin siyasi hayatta aktif bir rol oynamasını kaçınılmaz hale getirmiştir.

'Demokrasinin okulları' şeklinde değerlendirilen yerel yönetim birimlerinin halk tarafından en çok ilgi gösterilene belediyeler olduğu görülmektedir.

Demokrasinin halka en çok hissettirilebileceği alan olan bu yerel yönetim birimlerinde, temsili demokrasinin yetersiz kaldığı açıklıkla görülmektedir. Bunun çözümünün de; yeni yönetim modelleri geliştirmekten ve geliştirilen bu yönetim modelleriyle halkın azami katılımını sağlamaktan geçtiği düşünülmektedir.

Bilinen katılım uygulamaları; internet kullanımı, mahalle toplantıları, ombudsmanlık, semt danışma merkezleri, halk günleri gibi faaliyetlerle desteklenmektedir. Bu yolla vatandaşlara sunulan olanaklar; bireysel gelişmeyi, yurttaşlık bilincini ve halkın karar süreçlerinde rol oynamasını destekleyeceği gibi, yerel ve ulusal demokrasiye de kazanımlar sağlayacaktır.

'Herkes kendi kapısının önünü temizlese tüm mahalle temiz olur.' kabulünden hareketle, her mahallenin temizliği de kentin temizliğine olumlu katkı sağlar çıkarımına yol açacaktır. Yani katılım bilincine sahip, demokrasiyi özümsemiş olan vatandaşların; kentlileşme bilincini ortaya çıkaracağı ve bu durumun ülkenin demokratikleşmesine çok ciddi katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın bulguları; halkın çok yüksek seviyede katılım eğiliminin bulunduğunu göstermektedir. Vatandaşlar; çevrelerinde gerçekleşen yönetim etkinliklerine yeterince duyarlılık göstermektedirler. Doğru, yanlış ya da eksik buldukları uygulamaları rahatlıkla ortaya koyabilmekte, düşüncelerini açıklıkla ifade edebilmektedirler. Diğer taraftan katılımcı kültürün çeşitli nedenlerle gelişmemiş olması sonucu, çalışmadaki verilerden hareketle bahsedilen yüksek katılım eğilimi bir katılım davranışı şekline dönüşemediği söylenebilir.

Yalçındağ'ın(1996:131) belirttiği gibi halkın yönetime katılımı kurumsal düzeyde iki temel ayrıma tabii tutulmaktadır. Birincisi, 'aktif katılım' olarak tanımlanan, hemşehrilerin bireysel olarak veya gruplar halinde belediye çalışmalarına ilgi duymaları ve bu çalışmalarını kendi talepleri doğrultusunda etkilemeye çalışması faaliyetini kapsar. İkincisi ise 'pasif katılım' olarak

adlandırılan, hemşerilerin belediye işleri ile ilgilenmelerini sağlamaya ilişkin girişimlerin yönetenler ya da belediye tarafından yapılması ve bunun neticesinde de halkın yönetime katılımının sağlanması faaliyetlerini kapsamaktadır.

Yerel yönetimlerin halk katılımını desteklemesinin ve bu yönde faaliyetlerde bulunmasının, halkı ilk etapta pasif katılıma yönlendireceği, zamanla aktif katılımın da sağlanacağı söylenebilir.

Bu durum, gerekli zeminin oluşturulabilmesiyle de ilgilidir. Katılımın anayasal ve yasal olarak temellendirilmesi ve ancak bu düzenlemelerden sonra bir davranış halini alması beklenebilir.

Ülkemizde; bu dönemde geçirdiğimiz Avrupa Birliği Uyum Süreci'nde; yerel yönetimlerde katılımın sağlanması ile ilgili yasalama süreci ve yerel yönetimlerin geleceği ve katılım konusunun gözlemlenmesi, ilgi uyandıracak bir konu olarak karşımızda durmaktadır.

KAYNAKÇA

- Çukurçayır, M. Akif (1999), **Yerel Yönetimler ve Katılım: Halkın Katılım Duyarlılığı ve Katılım Yolları Açısından Konya Örneği**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- DPT, (1991), **Mahalli Hizmetlerin Yerinden Karşılanması, (VI. Beş Yıllık Ö.İ.K. Raporu)**, T.C. Başbakanlık DPT Müsteşarlığı, Yayın No: DPT: 2245- Ö.İ.K.: 370, Ankara.
- Geray, C. (1995), **Türk Belediyeciliğinin Tarihi Gelişimi**, Yeni Türkiye Dergisi, Yıl:1, Sayı 4.
- Gökçe, O. , Bayrakçı, İ. (2005), **Yeni Düzenlemelere Göre Yerel Yönetimler**, Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Konya.
- Nadaroğlu, H. (1998), **Mahalli İdareler**, Beta Yayınları 6. Baskı, İstanbul.
- Sarıkoç, A. İhsan (2002), **Yerel Yönetimlerde Katılım ve İstanbul Büyükşehir Belediyesinde “Beyaz Masa” Uygulaması**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Tusepart, (2009), **Porto Alegre Belediyesi Katılımcı Bütçe Uygulaması**, http://www.tusepart.org/dosyalar/porto_alegre.doc, Erişim Tarihi: 02.05.2009.
- Yalçındağ, S. (1996), **Belediyelerimiz ve Halka İlişkiler**, TODAİE Yayınları, Ankara.
- Yazıcıoğlu, R. (2000), **Bu Sistem Değişmeli**, Birey Yayıncılık, 5. Baskı, İstanbul.